

455280
CORPUSUL FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI

DIMITRIE CANTEMIR

7/1
C 14
MIC COMPENDIU
ASUPRA
ÎNTREGII ÎNVĂȚĂTURI
A LOGICII

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

DIMITRIE CANTEMIR

**MIC COMPENDIU
ASUPRA ÎNTREGII ÎNVĂȚĂTURI
A LOGICII**

Comandă de stat.

Prețul de vânzare este cel imprimat pe copertă.

Toate drepturile rezervate Editurii Științifice, 1995.

ISBN 973-44-0164-5

STUDIU INTRODUCATIV de Alexandru Surdu	9
1. Problema <i>Micului compendiu</i> de logică al lui Dimitrie Cantemir ...	9
2. <i>Compendiolum</i> și <i>Institutio logices</i> . Descrierea textelor	16
3. <i>Compendiolum</i> și <i>Institutio logices</i> . Confruntarea textelor	23
4. <i>Institutio logices</i> . Analiza conținutului	28
a) Raportul între întregul și părțile lucrării <i>Institutio logices</i>	29
b) Conținutul părților analizate separat	37
5. Educația, preocupările filosofice ale tânărului Cantemir și datarea lucrării <i>Compendiolum</i>	57
6. <i>Compendiolum</i> . Analiza conținutului	66
a) Structura lucrării <i>Compendiolum</i>	67
b) Modalitatea expunerii	71
7. Ecourile logicii în opera lui Cantemir	78
a) Termeni de logică în limba română	79
b) Logica în contextul operelor târzii	82
BIBLIOGRAFIE	85
NOTA TRADUCĂTORULUI de Dan Slușanschi	88
MIC COMPENDIU	
ASUPRA ÎNTREGII ÎNVĂȚĂTURI A LOGICII	
Scurtă introducere la <i>Micul compendiu asupra întregii învățături a logicii</i>	93
Către preabunul cititor	94
CARTEA ÎNTÂI	97
Tratatul întâi	97
Capitolul 1. Despre definiția logicii	97
Capitolul 2. Despre numele cercetării propuse	97
Capitolul 3. Despre definiția acestei cercetări	97
Capitolul 4. Despre împărțirea logicii	98

<i>Capitolul</i>	5. Despre scopul și subiectul logicii	98
<i>Capitolul</i>	6. Despre cele trei operații ale intelectului	98
<i>Capitolul</i>	7. Despre etimologia și împărțirea termenului luat în genere	99
<i>Capitolul</i>	8. Despre natura și împărțirea termenului logic	99
<i>Capitolul</i>	9. Despre termenul mental	99
<i>Capitolul</i>	10. Despre termenul verbal	100
<i>Capitolul</i>	11. Despre împărțirea termenului verbal	100
<i>Capitolul</i>	12. Despre termenul categorematic și cel sincategore - matic	101
<i>Capitolul</i>	13. Despre termenul cu și fără complexitate	101
<i>Capitolul</i>	14. Despre termenul abstract și cel individual	102
<i>Capitolul</i>	15. Despre termenul universal și cel particular	102
<i>Capitolul</i>	16. Despre termenul transcendentă, echivoc, analog și univoc	102
<i>Capitolul</i>	17. Despre pronunțare	103
<i>Capitolul</i>	18. Despre cele zece categorii	103
<i>Capitolul</i>	19. Despre cele cinci voci ale lui Porphyrius	104
Tratatul al doilea		104
<i>Capitolul</i>	1. Despre nume	104
<i>Capitolul</i>	2. Despre verb	105
<i>Capitolul</i>	3. Despre numele și verbul nedeterminat	105
<i>Capitolul</i>	4. Despre diviziunea vorbirii	105
<i>Capitolul</i>	5. Despre propoziție	106
<i>Capitolul</i>	6. Despre materia propozițiilor	106
<i>Capitolul</i>	7. Despre împărțirea propozițiilor după materie	107
<i>Capitolul</i>	8. Despre contrarietatea propozițiilor	107
<i>Capitolul</i>	9. Despre opuse	108
Tratatul al treilea		109
<i>Capitolul</i>	1. Despre subiectul formal al artei logice	109
<i>Capitolul</i>	2. Despre necesitatea artei logice	111
<i>Capitolul</i>	3. Despre cunoaștere, în care <se vorbește> în speță și despre experiență, despre artă și despre știință	111
<i>Capitolul</i>	4. Despre împărțire	112
<i>Capitolul</i>	5. Despre intenție	112
<i>Capitolul</i>	6. Despre predicabile, în care <se vorbește> și despre faptul de a fi „în ceva“, menționându-se totodată pre- dicamentele	113
<i>Capitolul</i>	7. Despre unul și același și despre altul, în care <se vor- bește> și despre ipostază	114

CARTEA A DOUA	117
Tratatul întâi	117
<i>Capitolul</i> 1. Despre prima și cea mai înaltă categorie, adică despre esență, sau substanță	117
<i>Capitolul</i> 2. Despre cantitate	119
<i>Capitolul</i> 3. Despre calitate și fel de a fi	120
<i>Capitolul</i> 4. Despre „față de ceva”, adică despre relație	122
<i>Capitolul</i> 5. Despre „a fi activ” și „a fi pasiv”	123
<i>Capitolul</i> 6. Despre „când” și „unde”	124
<i>Capitolul</i> 7. Despre posesie și așezare	125
Tratatul al doilea	125
<i>Capitolul</i> 1. Despre cele cinci voci laolaltă	125
<i>Capitolul</i> 2. Despre gen și specie, în care < se vorbește > și despre individual	126
<i>Capitolul</i> 3. Despre diferență și accident	128
<i>Capitolul</i> 4. Despre propriu, în care < se vorbește > și despre co- mun	130
CARTEA A TREIA	133
Tratatul întâi	133
<i>Capitolul</i> 1. Despre silogism	133
<i>Capitolul</i> 2. Despre cele trei tipuri de judecată ale argumentării	134
<i>Capitolul</i> 3. Despre natura și împărțirea argumentării	134
<i>Capitolul</i> 4. Despre natura silogismului	136
<i>Capitolul</i> 5. Despre legile silogismului	137
<i>Capitolul</i> 6. Despre prima figură a silogismului	138
<i>Capitolul</i> 7. Despre a doua figură a silogismului	140
<i>Capitolul</i> 8. Despre a treia figură a silogismului	141
Tratatul al doilea	143
<i>Capitolul</i> 1. Despre silogismul demonstrativ	143
<i>Capitolul</i> 2. Despre silogismul probabil	145
<i>Capitolul</i> 3. Despre sofism, sau silogismul sofistic	146
[<i>Capitolul</i> 4.] Despre cele cinci moduri indirecte	149
INDICELE CAPITOLELOR la întregul <i>Mic compendiu</i> al logicii	150
NOTE de Alexandru Surdu	152
INDICE	167

1. Problema *Micului compendiu* de logică al lui Dimitrie Cantemir

O parte dintre scrierile lui Dimitrie Cantemir a fost cunoscută şi s-a bucurat de o largă circulaţie în cultura românească chiar în timpul vieţii acestuia şi în perioada imediat următoare. Problema *editării* operei lui Dimitrie Cantemir s-a pus însă abia la începutul secolului al XIX-lea. Tributari unei versiuni a *Vieţii principelui Dimitrie Cantemir*, apărută în anul 1789 împreună cu traducerea rusească din *Descrierea Moldovei*, după care manuscrisele domnitorului român ar fi dispărut într-un naufragiu pe Marea Caspică, cu prilejul campaniei lui Petru cel Mare în Persia¹, editorii românii au apelat iniţial la versiunile străine ale lucrărilor lui Cantemir.

Gheorghe Seulescu află în 1833 de existenţa unui manuscris românesc al *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor* care se păstra în Arhivele Ministerului Afacerilor Externe din Moscova, dar o cercetare serioasă în această direcţie este propusă abia în 1877 la Societatea Academică Română, în cadrul şedinţei din 25 august a Secţiei de istorie. Grigore Tocilescu primeşte în cele din urmă, căci au existat şi opoziţii, misiunea de a pleca la Moscova şi Petersburg pentru a confrunta lucrările tipărite cu manuscrisele autografe, pentru a copia unele lucrări cunoscute deja şi, bineînţeles, pentru a semna orice alte lucrări ale lui Cantemir². Cu această ocazie, Gr. Tocilescu descoperă în Biblioteca Arhivelor centrale din Moscova ale Ministerului Afacerilor Externe lucrarea, semnată de Cantemir, *Com-*

¹ Cf. V. Căndea, *Prefaţa ediţiei*, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. I, Bucureşti, Editura Academiei, 1974, p. 6-7.

² *Ibidem*, p. 11.

pendiolum universae logices institutionis (88 foi)³, iar în Biblioteca Academiei teologice din Lavra „Sf. Sergiu“ (lângă Moscova), alături de alte două lucrări cu profil pur filosofic (*Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago* și *Ioannis Baptistae Van Helmont Physices universalis doctrina et Christianae fidei congrua, et necessaria philosophia*), descoperă manuscrisul *Institutio logices, id est de philosophiae instrumentali arte habitus*, „un vol. in-4°, sub Nr. 308/567, pagine 293“. Tocilescu a copiat numai cele 88 de „foi“ din *Compendiolum*, afirmând că manuscrisul intitulat *Institutio logices* „conține de la pag. 1-74 textul aceluiași mic tratat de logică al lui Cantemir..., iar de la pag. 74 până la fine, tratatul de logică al dascălului său, Ieremia Cacavela, sub titlul *Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum*, care a rămas necopiat“⁴.

Lucrările lui Cantemir aflate de Grigore Tocilescu la Biblioteca Arhivelor centrale din Moscova ale Ministerului Afacerilor Externe, printre care și *Compendiolum*, au fost „dăruite toate, încă din anul 1783, de către Nicolai Nicolaevici Bantîșu-Kamenski“⁵. Deci ele erau la dispoziția cititorilor cu aproape un secol înainte de misiunea încredințată lui Tocilescu.

În legătură cu *Compendiolum*, Tocilescu nota: „manuscript in-16°, pagini 88, scriere foarte mărunță, frumoasă, 21 rânduri pe pagină, de mână proprie a autorului. Alături un fac-simile și 18 coli scrise“⁶. „Legătura este în pelle cu frumoase flori aurite ambele pagini și înfățișează niște passeri (kokoși ?) și pe margine manuscriptul este aurit. La’nceput sunt lăsate 7 foi albe nescrise (ce nu intră în numerotațiune). Manuscriptul este scris

---

³ Gr. Tocilescu, *Precuvântare*, în *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom VIII, București, 1901, p.VII. De fapt 44 de foi sau pagini 88, notează tot Tocilescu în *Ms.rom.*,5148-I de la Biblioteca Academiei Române, p.187, la care adaugă: „Numerotația manuscriptului e greșită: la pag.54 sare imediat cu n°. 66“.

⁴ *Ibidem*, p.VIII.

⁵ Gr. Tocilescu, *Raport asupra cercetărilor istorice făcute în bibliotecile din Russia*, București, 1878, p. 1.

⁶ *Ibidem*, p.6.

cu propria mână a *principelui*⁷ Despre *Institutio logices* spune că „legătura c'ntogmai ca a *Logicei* de la Moscova, câte un cocoș de fiecare colț al legăturii, c'n pelle roșie, bogat înflorite și marginelc ... pagini peste tot 287 + 3 foi nepaginate, ce conține Tabla de materic ... Scriere întogmai ca cea a *Logicei* din Moscova“⁸

Comparând numerele de inventar ale manuscriselor găsite la Biblioteca Academiei teologice (trei serii de numere), Tocilescu ajunge la concluzia evidentă că au mai existat încă două manuscrise ale lui Cantemir⁹, deci încă două lucrări de filosofie. Acest lucru este demn de reținut.

În legătură cu „fac-simile“ amintit în *Raport*¹⁰, Tocilescu nu se simte obligat să dea nici un amănunt. Mai mult, cu ocazia descrierii, oarecum amănunțită¹¹, a manuscrisului (sunt menționate detalii exterioare), nu amintește de nici un „fac-simile“. Nu se știe deci dacă facsimilul făcea parte sau nu din *Compendiolum*; și, dacă făcea parte, unde era plasat, la ce pagină, ce format avea, în ce era lucrat, pe ce hârtie etc.

Copia scoasă de Gr. Tocilescu de pe *Compendiolum* nu este scrisă de mâna lui (scriere cu totul diferită)¹². Copistul nu era obișnuit cu manuscrisele: nu știa că transcrierea unui manuscris se face rând la rând și pagină la pagină (cum făcea de altfel Tocilescu întotdeauna). Copistul nota marginal pagina manuscrisului, dar cu totul imprecis. Nu se știe, după copia manuscrisă, nici măcar rândul la care se termină sau începe pagina. Din această cauză, imprecizia a devenit și mai mare cu ocazia tipăririi *Micului compendiu* (în anul 1883)¹³, unde cifrele marginale sunt puse uneori la întâmplare, iar paginile nenumerotate de Cantemir au rămas fără nici o indicație marginală, ca în

---

⁷ Gr. Tocilescu, *Ms. rom.*, 5148-I, p.187.

⁸ *Ibidem*, p. 184.

⁹ *Raport*, p. 10.

¹⁰ Și în *Ms. rom.*, 5148-I, p.160.

¹¹ *Ibidem*, p.187.

¹² Cf. *Ms. lat.*, 76.

¹³ *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom VI, Rucurești, 1883, p. 409-468.

copia manuscrisă. Pe foaia de titlu a copiei, cineva a notat cu creionul: „fac-simile luat pentru carton“. Facsimilul lipsește într-adevăr și pare de negăsit (la Biblioteca Academiei Române, unde ar trebui să se afle). Reproducerea lui a apărut o dată cu lucrarea și este plasată între p. 414 și p. 415 (alc volumului tipărit), respectiv după *Mica introducere (Prooemiolum)* și [Cu-vântul] către preabine-voitorul cititor (*Ad lectorem humanissimum*), fără să se poată ști unde ar putea fi plasat față de paginile manuscrisului. Pe fila a 2-a a copiei manuscrise, după fila cu titlul lucrării (scris de mâna lui Tocilescu), este reprodusă pagina de început a *Micului compendiu* (care apare și în volumul tipărit, după p. 410). Scrisul este într-adevăr foarte frumos! În josul paginii apare nota donatorului („Bantișu-Kamenski“, în ortografia lui Tocilescu).

În ciuda meritelor deosebite ale eminentului om de cultură care a fost Tocilescu, ale unuia dintre cei mai de seamă animatori ai valorificării operei lui Dimitrie Cantemir, nu-i poate fi iertat modul *superficial* (deși scuzabil prin perioada de timp foarte scurtă pe care a avut-o la dispoziție în Rusia) în care a înțeles să trateze *Micul compendiu* al domnitorului român.

În plus, deși a cercetat cu atenție prima parte din manuscrisul *Institutio logices* (p. 1-74)¹⁴, care este *diferit* de *Compendiolum*, a emis *afirmația* că ar fi vorba de „textul aceluiași mic tratat de logică al lui Cantemir“¹⁵. (Partea a doua a manuscrisului i-a rămas necitită). Falsul respectiv s-a perpetuat apoi la toți exegeții, iar necitirea părții a doua a dat naștere la presupuneri inutile. Aceasta până în anul 1956, când la Biblioteca Academiei Române au început să sosească treptat microfilmele manuscrise lor lui Cantemir¹⁶.

---

¹⁴ Vide conținutul și detalii în *Ms. rom.*, 5148-I, fila 184 *recto* și *verso* și fila 192 *recto*.

¹⁵ Vide n. 3 și *Ms. rom.*, 5148, fila 192.

¹⁶ P.P. Panaitescu de exemplu, care știa de microfilme (le citează la fi-nele cărții), identifică totuși *Micul compendiu* cu cele 74 de pagini din *Institutio logices* (P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958, p. 62).

Studiile referitoare la *Micul compendiu* se împart deci în două: unele înainte de 1956, tributare afirmației lui Tocilescu, sau după 1956, dar fără apel la microfilme, și studiile în care se face acest apel, deci unele lucrări de după 1956.

Primele considerații asupra „Logicii” lui Cantemir (rămase însă în manuscris) îi aparțin deci lui Tocilescu, ca și primele considerații despre „filosofia” domnitorului¹⁷. El deschide astfel drumul interpretărilor filosofice ale operei lui Cantemir. La Tocilescu întâlnim de altfel și primele considerații asupra „Logicii și ideilor filosofice” din *Istoria ieroglifică*¹⁸.

Gr. Tocilescu prezintă astfel „Logica” lui Cantemir: „I. O precuvântare generală la adresa omului sedus de dracu, în care arată că D-zeu nu a reținut oamenilor posibilitatea de a se înălța de la minciună pînă la adevărul cel mai sublim. (Autorul se folosește de idei din ale lui Augustin.) II. O precuvântare către cititor. Din cauza figurilor întrebuintate, foarte greu de înțeles. III. Chestiunile logicei formale le expune după metoda scolastică, însă într-un mod cu totul personal. Expozițiunea este succintă, repede, menită să înlesnească studiul. Ciudată este și porțiunea cunoașterii, pe care o împarte în experiență, artă și știință (*De Cognitione*, cart. III, p. 21). IV. Nu este întocmai doctrina scolastică ce expune în cap.5, *De Intentione*. V. Cu toate că expune într-un mod strict scolastic noțiunea substanței, totuși o și numește *essentia*, ceea ce arată o înrăurire grecească, *ousia*. VI. Despre celelalte categorii, tot așa. Cartea II. Expune foarte clar doctrina despre predicamente. Cartea III. I. Vorbind despre silogism, adaugă câteva noțiuni despre argumentațiune, unde există o confuziune destul de mare. II. Denumirea modurilor directe ale silogismului e dată după nomenclatorul general, însă numele modurilor indirecte (cari ar trebui puse sau imediat după expozițiunea părții I sau adnotate cu apendice) sunt date după un autor necunoscut (poate Pselu). III. Termină cu o laudă

¹⁷ O expunere întinsă asupra lucrării *Sacrosanctae scientiae indepin-gibilis imago*, în *Ms. rom.*, 5148-II, filele 433-453.

¹⁸ *Ms. rom.*, 5148-I, filele 319, 332-337.

despre puterea argumentațiunii. Este tipărită în edițiunile Academiei¹⁹.

Conșiderațiile lui Gr. Tocilescu sunt importante, căci ele reflectă atitudinea pe care acesta a încercat s-o impună în legătură cu *Micul compendiu*. În primul rând, este demnă de reținut aprecierea: „Chestiunile logicii formale le expune după metoda scolastică, însă într-un mod cu totul personal“.

Printre însemnările lui Tocilescu apare și un *Referat asupra Micului compendiu de logică al prințului Cantemir*²⁰, atribuit lui Richard Wahle²¹. Referatul este scris de mâna lui Tocilescu, pe foile înguste ale unui carnet în care nu este pomenit numele lui Wahle. Nota lui Tocilescu, reprodusă mai sus, este inspirată din acest *Referat*.

Fundamentul *Referatului* îl constituie afirmația lui Tocilescu după care *Micul compendiu* este o lucrare *independentă* a lui Cantemir, care apare *reprodusă* și în cele „74 de pagini“ inițiale din *Inst. log.*, teză care nu a putut fi verificată decât după sosirea microfilmelor amintite. În *Referat*, *Micul compendiu* este comparat *direct* cu o seamă de lucrări, mai mult sau mai puțin cunoscute, de logică medievală, cu care se spune că are puncte de tangență, dar de care se și deosebește.

În ciuda considerațiilor impuse de Tocilescu și a situației precare în care se găseau cercetătorii, au apărut totuși și alte puncte de vedere²². Preocupările de logică ale lui Dimitrie Cantemir au fost studiate în cadrul mai larg al filosofiei sale și

---

¹⁹ *Ms. rom.*, 5148-II, fila 457 și ciorna aceleiași, în *Ms. rom.*, 5148-I, fila 240.

²⁰ *Ms. rom.*, 5148-I, filele 232-238.

²¹ Dan Bădărău consideră că Tocilescu s-a adresat profesorului Richard Wahle de la Universitatea din Cernăuți din cauza „incompetenței sale în ce privește filozofia și logica“ (*Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964, p.137).

²² Aceasta nu înseamnă că poziția lui Tocilescu-Wahle a fost abandonată; dimpotrivă, ea a fost chiar „oficializată“ de N. Bagdasar în două lucrări de specialitate, cu largă circulație: *Istoria filosofiei moderne*, vol.V, București, 1941, p.18-19, și *Istoria filosofiei românești*, București, 1941.

al influențelor filosofice directe pe care le-a suferit. Pe Marin Ștefănescu, de exemplu, îl interesa influența gândirii lui Van Helmont asupra lui Cantemir și, implicit, modalitatea în care această influență s-a exercitat sau nu în direcția logicii. M. Ștefănescu menționează părerea lui Van Helmont, după care „Facultatea de a gândi adevărul constă mai ales într-o lumină naturală”²³. Or, primele pagini din *Compendiolum* sunt dedicate de Cantemir tocmai acestei lumini naturale (*naturale lumen*)²⁴. Ideea este demnă de reținut, cu toate că (*vide infra*) aici nu este vorba de o influență à la Van Helmont. G. Pascu pe de altă parte, fără să aibă ocazia unei confruntări, intuiește faptul că *Micul compendiu* a fost „scris sub influența lui Ieremia Cacavela”²⁵, iar I. Verdeș, care deplânge greșeala lui Tocilescu de a nu fi copiat manuscrisul lui Cacavela, se întreabă dacă lucrarea lui Cantemir nu este cumva „un simplu rezumat al logicii profesorului său”²⁶.

În felul acesta se conturează adevărata problemă a *Micului compendiu de logică generală*: care este semnificația lui în contextul general al gândirii filosofice și al operei lui Dimitrie Cantemir?

Dar, înainte de a încerca un răspuns la această întrebare, este necesară descrierea corectă și apoi analiza amănunțită a celor două lucrări de logică: ceea ce nu a fost făcut, din păcate, de către exegeții operei lui Cantemir.

---

²³ M. Ștefănescu, *Filosofia românească*, București, 1922, p. 110.

²⁴ *Compendiolum*, p. I-III.

²⁵ G. Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, București, 1924, p. 31-32.

²⁶ I. Verdeș, *Despre „Micul manual de logică generală” al lui Dimitrie Cantemir*, în „Cercetări filozofice”, nr. 3, 1955, p. 121.

2. *Compendiolum* și *Institutio logices*

Descrierea textelor

Microfilmul care reproduce lucrarea lui Cantemir *Compendiolum universae logices institutionis* se găsește la Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de microfilme, și are cota Mm.7. Sovieticii au menționat la începutul microfilmului: Микрофильм. Рукописи Д. Кантемира „Сокращенная логика“, хранящейся в Центральном Государственном Архиве древних актов СССР (Microfilm. Manuscrisele lui D. Cantemir „Logica prescurtată“, păstrată în Arhiva centrală de stat a documentelor vechi a U.R.S.S.). În continuare, sunt date indicațiile: „ф. 181. кн. 1329, л.л. 1-44 об“. Dedesubt, scris de mână, numărul de inventar românesc: Mf. 592/60. Urmează o pagină goală (*verso*). După Tocilescu, erau 7 foi nescrise. Urmează pagina (*recto*) reprodusă în ediția din 1883, notată în dreapta sus cu cifra arabă „1“. Ea conține titlul: *In Compendiolum universae logices institutionis prooemiolum*. În dreapta titlului este o urmă de ștampilă rusească, circulară, pe care scrie: Библиотеки Москов. Главн. Архива Министер. Иностран. Дель (Biblioteca Arhivelor centrale din Moscova ale Ministerului Afacerilor Externe), iar mai jos însemnarea lui Kamenski: Книга сия подарена въ Московский Архивъ Государственной коллегии Иностранных Дель от надв(орного) сов(етника) Николаем Бантышом-Каменского 1783 года (Această carte a fost dăruită Arhivei din Moscova a Colegiului de Stat al Afacerilor Externe de către consilierul aulic Nicolai Bantîș-Kamenski în anul 1783).

Pe pagina a II-a scrisă (*verso*), apare notația „1 об“ (об=оборотный), ceea ce înseamnă două pagini alăturate, respectiv un *verso* al unei pagini și un *recto* al celeilalte, iar pe pagina a III-a scrisă (*recto*), apare, în dreapta paginii sus și în dreapta jos, cifra „2“. Cifra de jos este scrisă de mâna lui Cantemir. În continuare, la fiecare două pagini alăturate apare pe *verso* notația însoțită de „об“, iar pe *recto*, sus și jos, apar

cifrele arabe, cele de jos fiind ale lui Cantemir. Cifrele de pe *recto* sunt cu o unitate mai mari decât cele de pe *verso* alăturat.

Pe pagina (*recto*) notată sus și jos cu „3“, apare titlul *Compendiolum universae logices institutionis. Liber primus*, iar pe margine, notația paginală „1“. Pe pagina următoare (*verso*) apare „2“ și așa mai departe. Se continuă însă și numerotarea pe file (din două în două pagini). De la notația paginală 54 se sare la 66 (cum a menționat Tocilescu). Notația din două în două pagini se continuă însă normal până la pagina (*recto*) notată 68, la care sus apare cifra 31 (cu o unitate mai mare decât „06“ de pe *verso* paralel), în schimb jos apare tot cifra 30, așa cum apare cu două pagini în urmă. Cineva a adăugat la cifra 30 a lui Cantemir un indice (30^a). În continuare, cifra lui Cantemir (din două în două pagini) va coincide cu cea urmată de „06“ și va fi cu o unitate mai mică decât cifra notată în dreapta sus. Ultima pagină (*recto*) numerotată, în josul căreia scrie *Finis*, are notația paginală 92; în dreapta sus 43; în dreapta jos 42, iar pe *verso* paralel „42 06“. Urmază trei pagini (*verso*, *recto*, *verso*) de *Index* (cuprins) numerotate paginal și o pagină finală goală (*recto*). Primele două pagini de *Index* (*verso*, *recto*) au notația „43 06“ pe *verso* sus stânga, 44 pe *recto* sus dreapta și 43 pe *recto* jos dreapta (numerotarea lui Cantemir). Pe ultima pagină scrisă (*verso*) apare sus în stânga „44 06“, iar jos în dreapta se repetă cifra 43 de pe *recto*. Jos apare semnul aceleiași ștampile de pe pagina notată cu „1“. În *Index*, în loc de pagina 66 apare 56, care nu figurază în numerotare. Lucrarea conține deci 4 pagini inițiale nenumerate + 81 de pagini numerotate greșit de la 1 la 92 + 3 pagini finale nenumerate: în total, 88 de pagini scrise. În rest, trebuie să ne mărginim la descrierea lui Tocilescu.

Microfilmul manuscrisului *Institutio logices* de la Biblioteca Academici Române are cota Mm.5. Specialiștii sovietici au notat la început Государственная Ордена Ленина библиотека СССР имени В. И. Ленина. Оператор Захарова. 5-55. 20 (Biblioteca de stat „V.I. Lenin“ a U.R.S.S.). Prima pagină redată (*verso*) pare foarte deteriorată. Pe marginea de sus, spre

dreapta are notat Ил. 3134. Spre mijloc pare a fi scris numărul 146, tăiat însă ulterior (probabil cu creionul); în dreptul lui o hieroglifă care pare a fi o iscălitură (tot cu creionul). Jos, o etichetă pe care scrie Рукопись фундам. Б-ки. № 308. Eticheta este lipită peste o alta, mai albă, ale cărei margini se zăresc sus și în stânga. Pe eticheta albă nu se poate descifra nimic. Sub ea însă, spre stânga sus, se vede numărul 138, tăiat cu cerneală. Nu se observă bine dacă fila cu această pagină este legată sau nu de cealaltă și de rest. Aceeași situație în legătură cu pagina a II-a reprodusă în microfilm. Ambele au marginile dinspre legătură deteriorate, spre deosebire de paginile următoare. Pe pagina a II-a (*recto*) scrie *Isagoge in veritatis cognitionem*, iar imediat sub aceasta încă o dată *Isagoge in veritatis cognitionem* și de aceeași mână, dedesubt, „No. 3006“. Cele două titluri sunt scrise evident de mâini diferite, ultimul fiind probabil scrisul bibliotecarului. Nici primul titlu nu pare scris de mâna lui Cantemir. Cel puțin nu este scris în maniera în care scria el titlurile. Sub cele două titluri este notat în rusește: Съ страницы 75 начинали Логика. Копью Иримии Какавелли (De la pagina 75 începe Logica. Copie după Ieremia Cacavela). Pagina este greu de citit, fiind foarte vizibil scrisul de pe *verso*. De fapt nu scrisul, ci urma scrisului, imprimată de pe pagina a IV-a *recto*. Pe pagina a III-a (*verso*) nu este scris nimic. Urma scrisului de pe p. a IV-a (*recto*) este foarte puternică. În plus, se văd și urmele scrisului de pe p. a II-a (*recto*). Pe p. a IV-a (*recto*) scrie titlul *Institutio logices id est de philosophiae instrumentali arte habitus* (dedesubt, cu alt scris, apare numărul: „N. 308“). Nici această scriere nu este cea obișnuită a lui Cantemir, nici pentru titluri, nici pentru subtitlu. Pe p. a V-a (*verso*), albă, apare numărul de inventar al Bibliotecii Academiei Române (Mf. 590 / 60). Pe p. a VI-a (*recto*) apare, cu scrisul obișnuit al lui Cantemir, titlul *In Isagogem Porphyrii Prooemium*. În dreapta sus, cu alt scris, apare *Ex Bibliotheca Seminarij ad Lauram*; mai jos, o urmă de ștampilă pe care scrie Библиотека Московской Духовной Академии. Tot jos apare și notația de coală: „A“, peste care s-a scris *Ilia Iriados S: Thaumaturgi Sergij*. Pe pagina notată cu 2 (*verso*) se văd urmele titlului de

pe p. 1 (*recto*) În continuare sunt numerotate paginile în mod normal. Dar de la p. 43 (*recto*) se sare la p. 45 (*verso*) - greșeala este numai de notație, ca și cea de trecere de la p. 54 (*recto*) la 56 (*verso*): P. 74 (*verso*) se termină la un sfert, după care scrie etajat *Deo Sēmp̄er Gloria Amen*. Urmează patru pagini albe, fără număr paginal, dar cu indicația de coală: „E“ - „F“ (notațiile de coală apar din 16 în 16 pagini). Pe p. 75 (*recto*) apare titlul *Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum. Authore Ieremia Cacavela*. Pe p. 76 (*verso*) se văd clar urmele titlului de pe *recto*. Numerotația paginală merge normal până la p. 140 (*verso*), de la care se sare la p. 142 (*recto*) = greșeală de paginație. După p. 143 (*verso*) urmează din nou p. 142 (*recto*) și se continuă cu p. 143. Ultima pagină numerotată de Cantemir este 287 (*verso*), pe care apare cuvântul *Finis*. Urmează un *Index* (cuprins) nepaginat de Cantemir (5 pagini). P. 288 (*recto*) este numerotată cu creionul; p. 289 nu este numerotată; p. 290 numerotată cu creionul; p. 291 nenumerotată; p. 292 numerotată cu creionul. Notațiile de coală merg până la „S“ (p. 279): Lucrarea conține deci 2 pagini cu titluri + 74 notate de Cantemir (din care se scad 2 pagini sărite) = 74 pagini scrise + 287 notate de Cantemir (din care se scad 3 pagini sărite = 284, la care se adaugă 5 pagini de *Index*). În total 289 de pagini scrise.

Descrierea amănunțită a manuscrisului, numit pe scurt *Compendiolum*, după microfilmele disponibile, nu aduce multe elemente în plus față de cele menționate de Tocilescu, dar întărește convingerea că domnitorul român nu obișnuia să scrie superficial titlurile lucrărilor, cum apar acestea în manuscrisul *Institutio logices*. În plus, titlurile erau urmate, la Cantemir, imediat de text și erau numerotate paginal cu „1“²⁷

În legătură cu manuscrisul *Institutio logices*, situația este mai complicată. Titlul *Isagoge in veritatis cognitionem* nu este menționat de Tocilescu, deși apare de două ori pe aceeași pagină, cu toate că notația „3006“ de sub al doilea titlu este

²⁷ Cf. titlurile celorlalte lucrări: Mm. 1 (*Istoria ieroglică*), Mm. 2 (*Loca obscura*), Mm. 3 (*Sacro-sancte ... imago*), Mm. 4 (*Ioannis Baptiste...*) la Biblioteca Academiei Române.

menționată în *Raport*²⁸. Deci Tocilescu trebuia să vadă acest al doilea titlu, scris de aceeași mână care a însemnat și numărul „3006“, chiar dacă celălalt titlu, scris de altă mână, ar fi lipsit în 1877. După numărul de pagini indicat de Tocilescu, fără menționarea paginilor sărite, respectiv 74, pentru partea care ar fi identică cu *Compendiolum* și totalul de „287+3 foi nepaginate, ce conține Tabla de materie“, nu se poate ști dacă acesta se referă la toate paginile manuscrisului sau nu. Cifra 74 coincide întâmplător cu notația lui Cantemir, pentru faptul că se scad două pagini numerotate sărite și se adaugă două nepaginate (tocmai cele cu titlurile). Între prima pagină cu titlu (*Isagoge in veritatis cognitionem*) și pagina a doua cu titlu (*Institutio logices*) mai este o pagină albă, care ar ridica paginația de la primul titlu până la *Deo Semper*..la 75. Tocilescu nementionând nimic special, este evident că a luat paginația lui Cantemir. Același lucru este valabil pentru total (Tocilescu zice „287+3 foi“). 287 este ultima cifră indicată de Cantemir (în realitate 284, căci 3 pagini au fost sărite la numerotare), iar prin „3 foi“ trebuie înțeles aici cele 5 pagini de *Index*.

Un alt fapt care trebuie să dea de gândit, chiar și la nivelul simplei descrieri a manuscrisului, îl constituie conținutul *Index*-ului (*In logices institutione capitulorum index*).

Index-ul prezintă drept titlu *Institutio logices*, deci un titlu prescurtat. Același lucru se petrece și în cazul *Micului compendiu*, unde *Index*-ul are forma: *In universo logices compendiolo capitulorum index*. Dar *Index*-ul din *Institutio logices* începe de la pagina 3, având ca prim titlu *Definitio logices*. Nementionarea în *Index* a titlului *Isagoge in veritatis cognitionem* să-l fi determinat pe Tocilescu să nu-l menționeze în descriere? Dar în *Index* nu este menționat nici titlul *In Isagogem Porphyrii prooemium* (notat paginal de Cantemir cu „1“). Ce-i drept, *prooemium* nu este menționat nici în *Index*-ul de la *Compendiolum*, dar acolo nu era nici numerotat paginal. În plus, *In Isagogem Porphyrii prooemium* este mai mult decât un simplu *prooemium*

---

²⁸ Gr. Tocilescu, *Raport*, p. 9.

al lucrării. Acest titlu se referă în mod evident la prima carte a lucrării. După dimensiunile lui, el este identic cu *Liber secundus* și *Liber tertius*. Nici în text și nici în *Index* nu apare ca titlu *Liber tertius*. Cartea I se încheie într-adevăr cu cele „cinci voci” ale lui Porphyrius (capitolul 8). Deci titlul corespunde întru totul cărții I.

Având în vedere că primul titlu al lucrării este *Isagoge in veritatis cognitionem*, admiterea lui ar duce la concluzia imediată că întreaga lucrare este o *Isagoge*. Acest lucru este infirmat de *Index*, care desemnează ca titlu *Institutio logices*.

Fără să semnaleze această dificultate, Dan Bădăraș încearcă o soluție proprie. „Manuscrisul, afirmă D. Bădăraș, poartă titlul *Institutio logices, id est de philosophiae instrumentali arte habitus* și cuprinde două părți distincte; cea dintâi este intitulată *Isagoge in veritatis cognitionem*, iar textul la pagina următoare începe sub titlul *In Isagogem Porphyrii prooemium*; iar cea de-a doua, *Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum, auctore Ieremia Cacavela*”²⁹

În primul rând, formularea „poartă titlul” lasă să se înțeleagă că este vorba mai mult de ceea ce *se spune* despre manuscris, decât de ceea ce acesta *conține*. Căci, dacă prin titlu înțelegem „cuvintele scrise în fruntea unei lucrări, care se referă la conținutul lucrării sau îl rezumă”, atunci titlul este *Isagoge in veritatis cognitionem*. Titlul, pe care îl consideră Bădăraș că îl „poartă” manuscrisul, apare după două pagini, deci trebuie *altfel* justificat.

În al doilea rând, lucrarea cuprinde într-adevăr două părți distincte, dar *prima parte nu este intitulată Isagoge in veritatis cognitionem*, căci acest titlu apare numai înaintea *întregii lucrări*. Deci afirmația lui Bădăraș că prima parte „este intitulată *Isagoge in veritatis cognitionem*” este, conform descrierii exacte a manuscrisului, inexactă.

---

²⁹ Dan Bădăraș, *op. cit.*, p. 140.

În al treilea rând, pagina următoare, după titlul *Isagoge in veritatis cognitionem*, este o pagină albă, iar după această pagină albă urmează pagina cu titlul *Institutio logices*, după care urmează o altă pagină albă. Deci abia pe a patra pagină, după titlul *Isagoge in veritatis cognitionem* apare textul care începe cu titlul *In Isagogem Porphyrii prooemium* și deci după a doua pagină de la titlul *Institutio logices*. Afirmatia lui Bădăraș, care îl va duce ulterior la o întreagă serie de complicații inutile, că „pagina următoare titlului *Isagoge in veritatis cognitionem*, care ar fi titlul părții întâi, este aceea în care textul începe sub titlul *In Isagogem Porphyrii prooemium*“, nu corespunde cu realitatea

Respingerea afirmațiilor lui Dan Bădăraș nu lămurește însă cu nimic situația, dar infirmă parțial una din primele sale deducții. Lucrarea are într-adevăr două părți, cum s-a menționat, dar acestea sunt totuși, din punctul de vedere al lui Dimitrie Cantemir, părțile *uneia și aceleiași lucrări*. *Index*-ul ilustrează perfect acest lucru; la fel cursivitatea paginatiei și a notației pentru coli (ambele aparținându-i lui Cantemir). În plus, *Index*-ul, menționând ca titlu al întregii lucrări pe *Institutio logices*, menționează partea a doua, intitulată în text *Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum, authore Ieremia Cacavela*, cu aceste cuvinte semnificative: *Institutio logices proprie dictae*. Or, aceasta înseamnă că întreaga parte întâi era un fel de pregătire pentru partea propriu-zisă, respectiv a doua. În legătură cu partea a doua, datorită specificării autorului, Dan Bădăraș consideră că lucrurile sunt clare. „Nu tot așa stau lucrurile, zice el, cu *prima lucrare*“³⁰ (sub. ns.), pe care o numește ulterior „textul misterios“³¹ și „opul anonim“³². Dar, indiferent dacă este misterios sau anonim, textul acesta nu poate fi considerat, din punctul de vedere al lui Cantemir și al simplei descrieri a manuscrisului, ca fiind o lucrare independentă. Studiul acestei probleme, din punct de vedere al conținutului, îl vom face în continuare.

---

³⁰ Dan Bădăraș, *op. cit.*, p.140.

³¹ *Ibidem*, p.142.

³² *Ibidem*, p. 142.

3. *Compendiolum* și *Institutio logices*

Confruntarea textelor

Comparând cele două lucrări (*Compendiolum*, prescurtat *Comp.*, și *Institutio logices*, prescurtat *Instit. log.*), constatăm că imediat după cuvintele introductive, care diferă, urmează un alineat aproape identic în ambele. Este vorba de cap. 1 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) și alineatul *Definitio logices* din *Inst. log.* (part. I). Alineatul este mai extins în ultima, deși nu figurează drept capitol.

Cap. 2 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) și cap. 1 din *Inst. log.* (part. I, cart. I) coincid de asemenea și ca titlu și în conținut. Ultimul este mai extins. Cap. 3 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) și cap. 2 din *Inst. log.* (part. I, cart. I) au același titlu și același conținut (ultimul mai extins). Aceeași situație în legătură cu cap. 4 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) și în cap. 3 din *Inst. log.* (part. I, cart. I); până și termenii grecești sunt identici, transcriși cu aceleași greșeli (*hermenias*, de exemplu, în loc de *hermeneias*). Cap. 5 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) și cap. 4 din *Inst. log.* (part. I, cart. I) prezintă aceeași situație. În *Comp.* termenul *verissimae* apare scris *verissimè*. Cap. 6 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) coincide cu cap. 5 din *Inst. log.* (part. I, cart. I), dar e mult mai scurt. Același lucru este valabil pentru cap. 7 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) și cap. 6 din *Inst. log.* (part. I, cart. I). Cuvântul *Divisione* din titlul cap. 6 (*Inst. log.*, part. I, cart. I) apare în titlul cap. 7 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) în forma *Devisiōne*. Cap. 8 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) prescurtează mult cap. 7 din *Inst. log.* (part. I, cart. I) - titlurile rămân tot identice. Același lucru este valabil pentru cap. 9 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) și cap. 8 din *Inst. log.* (part. I, cart. I) și, respectiv, pentru capitolele 10, 11, 12, 13, 14, 15 din *Comp.* (cart. I, trat. 1), față de capitolele corespunzătoare, 9, 10, 11, 12, 13, 14, din *Inst. log.* (part. I, cart. I). Cap. 16 din *Comp.* (cart. I, trat. 1) reprezintă comprimarea capitolelor 15 și 16 din *Inst. log.* (part. I, cart. I). Cap. 17 din *Comp.* (cart. I,

trat. 1) nu apare în *Inst. log.* (part. I, cart. I) și nici cap. 17 din *Inst. log.* (part. I, cart. I) nu apare în *Comp.* (cart. I, trat. 1). Este vorba de capitolul din *Comp.* (cart. I, trat. 1) intitulat *De Pronuntiatione* și de capitolul din *Inst. log.* (part. I, cart. I) intitulat *De terminis oppositis, denominativis et multivocis*.

Cap. 18 din *Inst. log.* (part. I, cart. I), intitulat *De 5. vocis Porphirii et, 10 categoriis*, îi corespund în *Comp.* (cart. I, trat. 1) două capitole, prezentate în ordine inversă, respectiv cap. 18 (*De decem categoriis*) și cap. 19 (*De 5 vocis Porphirii*). Conținutul cap. 18 (part. I, cart. I) din *Inst. log.* este diferit de conținutul capitolelor 18 și 19 din *Comp.* (cart. I, trat. 1).

Breviter: cu excepția părților introductive și a ultimelor capitole (trei din *Comp.* și două din *Inst. log.*), trat. 1 al cărții I din *Comp.* este o prelucrare prescurtată, cu pasaje uneori identice, a cărții I din *Inst. log.* (part. I), intitulată *In Isagogem Porphirii prooemium*. Până în acest punct, lucrările respective nu sunt identice.

Trat. 2 al cărții I din *Comp.* începe, ca și cart. II din *Inst. log.* (part. I), cu același titlu pentru cap. 1. Cap. 1 din *Comp.* este însă cu mult mai concentrat. În aceeași situație se găsesc și capitolele 2, 3, 4 din *Comp.* (cart. I, trat. 2) față de capitolele 2, 3, 4 din *Inst. log.* (part. I, cart. II). Cap. 5 din *Comp.* (cart. I, trat. 2) concentrează capitolele 5 și 6 din *Inst. log.* (part. I, cart. II). Cap. 6 din *Comp.* (cart. I, trat. 2) este o prescurtare a cap. 7 din *Inst. log.* (part. I, cart. II). Aceeași situație apare între capitolele 7 și 8 din *Comp.* (cart. I, trat. 2) și capitolele 8 și 9 din *Inst. log.* (part. I, cart. II). Cap. 9 din *Comp.* (cart. I, trat. 2) nu figurează în *Inst. log.* (part. I) la cart. II, ci este o prescurtare a cap. 10, intitulat și acesta tot *De Oppositis*, al trat. 6 din part. II, cart. I a lucrării *Inst. log.* (respectiv din partea desemnată a fi a lui Ieremia Cacavela).

Breviter: tratatul al 2-lea din *Comp.* (cart. I) este o prelucrare prescurtată a cărții a II-a din *Inst. log.* (part. I), cu excepția cap. 10, care este o prelucrare prescurtată a cap. 10 din partea a II-a, cartea I a lucrării *Inst. log.* (trat. 6).

Trat. 3 al cărții I din *Comp.* nu mai urmărește desfășurarea primei părți din *Inst. log.* Cap. 1 din *Comp.* (cart. I, trat. 3)

corespunde ca titlu și conținut cap. 3 din trat. 3, cart. I al părții a II-a din *Instit. log.*, pe care îl rezumă (capitolul respectiv din *Inst. log.* este scris sub formă de dialog, cu întrebări și răspunsuri). Este interesant faptul că în ambele apare o greșeală comună (repetarea unui „se”)³³. Cap. 2 din *Comp.* (cart.I, trat.3) corespunde în aceleași condiții cap. 4 următor din *Inst. log.* (part. II, cart. I, trat. 3) .

Trat. 3 din *Comp.* urmărește apoi desfășurarea din trat. 4, cart. I al părții a II-a din *Inst. log.* Astfel, cap. 3 din *Comp.* (cart. I, trat.3) prescurtează cap. 1 (part. II, cart. I, trat. 4) din *Inst. log.*, cu excepția părții acestuia referitoare la facultățile sufletului (parte menționată de Ieremia Cacavela și în titlul capitolului; omisă în titlul din *Comp.*). Cap. 4 din *Comp.* (cart. I, trat. 3) îi corespunde cap. 2 din *Inst. log.* (part. II), iar cap. 5 din *Comp.* (cart. I, trat. 3) prescurtează cap. 3. din *Inst. log.* (part. II, cart. I, trat. 4) În continuare, *Comp.* urmărește desfășurarea din trat. 6 al părții a II-a, cartea I din *Inst. log.* Astfel, cap. 6 din *Comp.* (cart. I, trat. 3) corespunde cap. 2, (part. II, cart. I, trat. 6) din *Inst. log.* pe care îl prescurtează în maniera obișnuită; la fel, cap. 7 (cart. I, trat. 3) din *Comp.* față de cap. 3 (part. II, trat. 6) din *Inst. log.*

Cartea a II-a, trat.1 din *Comp.* urmărește în continuare desfășurarea trat. 6 al părții a II-a, cartea I din *Inst. log.* Astfel, cap. 1 (cart. II, trat. 1) din *Comp.* corespunde cu cap. 4 (part. II, cart. I, trat. 6) din *Inst. log.*; de data aceasta însă Cantemir se îndepărtează mai mult de modelul pe care îl reprezintă numai parțial. Aceeași situație apare în cazul cap. 2 (cart. II, trat. 1) din *Comp.*, intitulat *De quantitate*, față de cap. 5 (part. II, cart. I, trat. 6) din *Inst. log.*, intitulat *De quantitate, in quo et de motu* - un capitol mult mai întins decât cel corespunzător din *Comp.* Cap. 3 (cart. II, trat. 1) din *Comp.* se apropie însă din nou, cu excepția ultimei părți, care e mai concentrată , de cap. 6 (part. II, cart. I, trat. 6) din *Inst. log.* Cap. 4 (cart. II, trat. 1) din *Comp.* reprezintă o prescurtare foarte concentrată a cap. 7 (part.

---

³³ *Comp.*, p. 20, și *Inst. log.*, p. 111.

II, cart. I, trat. 6) din *Inst. log.*; același lucru este valabil despre cap. 5 (cart. II, trat. 1) din *Comp.*, față de cap. 8 (part. II, cart. I, trat. 6) din *Inst. log.* Cap. 6 din *Comp.*, intitulat *De quando et ubi*, nu figurează în *Inst. log.*, în schimb situația cap. 7 (cart. II, trat. 1) din *Comp.*, față de cap. 9 (part. II, cart. I, trat. 6) din *Inst. log.*, este analoagă celor precedente.

Breviter: în ciuda faptului că desfășurarea trat. 1 (part. II) din *Comp.* urmărește pas cu pas desfășurarea trat. 6 (part. II, cart. I) din *Inst. log.* (cu excepția cap. 6, care conține însă numai două fraze scurte), se poate conchide totuși, chiar și la nivelul acesta simplu al confruntării mecanice (fără referință la conținut), că trat. 1 (cart. II) din *Comp.* vădește o relativă independență față de modelul pe care îl urmează totuși.

Trat. 2 din cartea a II-a a *Micului compendiu* începe cu un capitol prin care este reluată problema celor „cinci voci” ale lui Porphyrius. Cap. 1 (cart. II, trat. 2) din *Comp.* rezumă pe scurt problemele din cap. 1 (part. II, cart. I, trat. 5) din *Inst. log.* Cap. 2 (cart. II, trat. 2) din *Comp.*, intitulat *De genere et specie, in quo et de atomo*, rezumă capitolele 2 și 3 (part. II, cart. I, trat. 5) din *Inst. log.*, intitulate: cap. 2, *De genere et specie, in quo et de relatione*, iar cap. 3, *De genere et specie, in quo et de atomo*. Cap. 3 (cart. II, trat. 2) din *Comp.* corespunde cap. 4 (part. II, cart. I, trat. 5) din *Inst. log.* În fine, cap. 4 (cart. II, trat. 2) din *Comp.* rezumă cap. 5 (part. II, cart. I, trat. 5) din *Inst. log.*

Breviter: tratatul al 2-lea din cartea a II-a a *Micului compendiu* este foarte concentrat. El redă în 10 pagini cele 43 de pagini din *Inst. log.* La Cantemir nu mai apare în acest tratat nici un capitol în plus.

Cartea a II-a din *Comp.* are două tratate. În primul este vorba despre silogism în genere (figuri, moduri etc.), iar în al doilea, despre silogismul demonstrativ.

Cap. 1 (cart. III, trat. 1) reprezintă o prescurtare a capitolelor 1 și 2 (part. I, cart. II) din *Inst. log.* Exemplul de silogism și explicațiile sunt identice. Cap. 2 (cart. III, trat. 1) însă corespunde unui paragraf de la pag. 244-245 din partea a II-a (cart. II, trat. I, cap. 1). Cap. 3 (cart. III, trat. 1) din *Comp.* corespunde cap. 2 (part. II, cart. II, trat. 1) din *Inst. log.*, ca și cap. 4

(cart. III, trat. 1) din *Comp.* față de cap. 3 (part. II, cart. II, trat. 1) sau cap. 5 (cart. III, trat. 1) față de cap. 4 (part. II, cart. II, trat. 1), în care sunt enumerate numai legile silogismului, fără comentariile din *Inst. log.* Cap. 6 (cart. III, trat. 1) din *Comp.* combină două capitole din *Inst. log.*: unul din prima parte, cu exemple identice de moduri (part. I, cart. III, cap. 5) și altul din partea a II-a, cu exemple identice pentru încălcarea regulilor (part. II, cart. II, trat. 1, cap. 4, p. ms 263-264). Aceeași situație se repetă în cap. 7 (cart. III, trat. 1) din *Comp.*, în care se combină cap. 6 (part. I, cart. III) cu același cap. 4 (part. II, cart. II, trat. 1, p. ms 264-265) din *Inst. log.* și în cap. 8 (cart. III, trat. 1) din *Comp.*, în care se combină cap. 7 (part. I, cart. III) cu același cap. 4 (part. II, cart. II, trat. 1, p. ms 265-266).

Breviter: tratatul 1 din cartea a III-a a *Micului compendiu* urmează ca și celelalte desfășurarea lucrării *Inst. log.*, cu deosebirea că aici Cantemir combină materialul din prima și din a doua parte a ultimei lucrări fie în capitole separate, fie în cadrul aceluiași capitol.

Cap. 1 din tratatul al 2-lea al cărții a III-a din *Comp.* urmează cap. 5 (part. II, cart. II, trat. 1) din *Inst. log.* Cap. 2 (cart. II, trat. 2) din *Comp.* rezumă foarte pe scurt cap. 6 (part. II, cart. II, trat. 1) din *Inst. log.* Cap. 3 (cart. II, trat. 2) din *Comp.* redă cap. 7 (part. II, cart. II, trat. 1) din *Inst. log.* cu exemple de sofisme identice. În *Comp.* însă, după încheierea „normală” a capitolului care, fiind și ultimul din lucrare, se termină prin *Amèn*, mai urmează un adaos de o pagină, intitulat *De quinque indirectis modis*, care, în mod evident, nu-și avea locul aici. Exemplele sunt copiate din *Inst. log.*, sfârșitul cap. 8 (part. I, cart. III).

Concluzia care rezultă din confruntarea textelor nu mai necesită nici o altă explicație: *Compendiolum universae logices institutionis* al lui Dimitrie Cantemir este o prezentare selectivă și rezumativă (uneori sunt copiate pasaje și exemple fără nici o transformare a textului) a unei părți din conținutul lucrării pe care am convenit s-o numim *Inst. log.*

Prima parte a lucrării *Inst. log.* nu coincide cu *Comp.*, cum afirmase Gr. Tocilescu, dar tot atât de neîntemeiată se dovedeș-

te și afirmația lui că primele șase capitole din partea I a *Inst. log.* ar fi diferite de *Comp.*! Ceea ce diferă sunt paginile introductive și dimensiunile lucrărilor.

În plus, făcând comparația inversă, se constată că o parte importantă din *Institutio logices proprie dictae* nu apare în *Compendiolum* sub nici o formă. Este vorba de tratatul 1 și de primele patru capitole din tratatul 2, care nu au legătură directă cu logica.

4. *Institutio logices*

Analiza conținutului

A vorbi despre conținutul lucrării lui Dimitrie Cantemir *Compendiolum* înseamnă, cel puțin până la acest nivel al cercetării, a vorbi despre o parte din conținutul lucrării *Inst. log.* Din această cauză, modul în care s-a vorbit despre conținutul lucrării lui Cantemir (făcându-se abstracție de *Inst. log.*) este, de cele mai multe ori, inadecvat. *Instit. log.*, cu cele două părți ale sale, constituie mai mult decât sursele³⁴ sau izvoarele³⁵ lucrării lui Cantemir - constituie însăși *materia* acestei lucrări. Deci nu este corect să ne întrebăm, de exemplu, „care sunt temele logice clasice pe care le concepe și le dezvoltă Cantemir în opera sa”, cum face Dan Bădăraș; să-i găsim merite sau limite logice, care în realitate nu-i aparțin. Analiza *aportului* lui Cantemir, față de materialul de care a dispus, este o problemă *diferită* de simpla analiză de conținut a lucrării *Comp.*, analiză care nu trebuie făcută independent de analiza lucrării *Inst. log.* Aceasta din urmă însă necesită o analiză independentă, deoarece descrierea textului a ridicat o serie de probleme.

---

³⁴ D. Bădăraș, *op. cit.*, p.147.

³⁵ *Ibidem*, p. 148.

a) Raportul între întregul și părțile lucrării
Institutio logices

Conform *Index*-ului, *Inst. log.* reprezintă o singură lucrare, alcătuită din două părți. I.a o analiză superficială, s-ar părea că Dimitrie Cantemir a alăturat pur și simplu două lucrări diferite, care în aparență nu au nici o legătură de conținut, respectiv partea a II-a nu este o continuare a primei părți. În plus, există capitole din partea I care apar și în partea a II-a (cap. 18, cart. I, part. I, intitulat *De 5. vocibus Porphyrii et 10 categoriis*, este dublat de cap. 1 - cap. 5, trat. 5, cart. I, part. II, unde problemele celor „cinci voci” sunt tratate *in extenso*; aceluiași cap. 18, cart. I, part. I, îi corespunde întregul trat. 6, cart. I, part. II, respectiv cap. 1- cap. 10; cărții a III-a, cap. 1- cap. 8, din part. I, îi corespunde întreaga carte a II-a din part. II, cap. 1- cap. 7).

În partea a II-a sunt reluate și probleme mai stricte, cărora li se acordă capitole întregi, cum este problema *intenției*, tratată sumar în cap. 10 (cart. I, part. I), care constituie un capitol special în partea a II-a (cap. 3, *De Intentione*, cart. I, trat. 4).

Trebuie remarcat faptul că prima parte, după temele anunțate în titlurile capitolelor, ar putea alcătui o lucrare independentă. Ea ar conține o parte introductivă (*prooemium*), o discuție generală despre logică (cart. I, cap. 1 - cap. 4), despre operațiile logice (cart. I, cap. 5), o expunere întinsă despre termeni (cart. I, cap. 7 - cap. 17), despre componentele propoziționale (cart. II, cap. 1 - cap. 3), despre vorbire și despre propoziție (cart. II, cap. 4 - cap. 9) și, în fine, expunerea silogisticii (cart. III, cap. 8). După sumar, ar părea ciudată doar modalitatea expunerii, respectiv dimensiunile neobișnuit de reduse; în rest, fiind abordate cele trei părți clasice ale logicii, referitoare la noțiune, judecată și silogism.

După conținut, apare însă evident că numai prima carte, intitulată *In Isagogem Porphyrii prooemium* are o dezvoltare normală, cu excepția ultimului capitol (cap. 18, *De 5. vocibus Porphyrii et 10 categoriis*), care este pur enunțiativ. Prima carte a părții I din *Inst. log.* reprezintă într-adevăr o *introducere* (*prooemium*) la *Isagoga* lui Porphyrius.

Cartea I conține generalități despre logică, despre operațiile intelectului și despre anumite proprietăți ale termenilor care țin de antepredicamente, deci tocmai elementele necesare pentru abordarea ulterioară a termenilor în funcție de proprietățile lor predicative.

Cartea începe cu câteva generalități despre păcatul originar (reluat și de Cantemir în *Comp.*) și despre șansa pe care Dumnezeu i-a oferit-o omului de a cunoaște adevărul cu ajutorul logicii, metoda prin care se poate ajunge la această cunoaștere fiind cea pe care *Filosoful* (*id est* Porphyrius) o numește *Isagoge*. Fiind vorba și în continuare despre aceste cuvinte de început, le redăm aici (în traducerea lui Dan Slușanschi) :

«Să fie într-un ceas bun începutul nostru întru creșterea însușirilor care înalță mintea de la preocupările copilărești până la culmile științei și care, chiar prin clinuri de peste tot povărnite și prin repezișuri de peste tot amenințătoare, duc totuși până la cunoașterea adevărului. Lumina acestui adevăr, pe care prin păcatul propriei sale răutăți și-o stinsese Lucifer, văzând-o < el > încă aprinsă și vie înlăuntrul omului și pizmuindu-l foarte cu meșteșugu-i înșelător și de tot plin de șicane, adică prin dialectica sofistică, a dat buzna asupra sexului mai slab al neamului omenesc. Astfel, luând neadevărul în locul adevărului, când Dumnezeu le spusese lor „În ziua în care veți mânca, veți muri“, înșelătorul adăuga însă „Nu veți muri“. El se străduia să se arate pe sine însuși drept arătătorul adevărului, iar pe Dumnezeu ca pe creatorul minciunii: (O, durere) și-a dobândit ținta, i-a momit pe primii înfăptuiți și i-a răpus înșelătorul; i-a părăsit <apoi> să rătăcească departe de adevăr în aceleași întunecimi ale neadevărului în care îi învăluise el însuși. Dar preaînaltul dregător al căderii omenești, după iubirea cea din veci cu care l-a îndrăgit pe om, s-a milostivit de prăbușirea lor și le-a înfățișat o făclie pentru a se putea ridica într-o oarecare măsură, chiar și în astă viață din negura aceasta întunecoasă a minciunii și a rătăcirii - ca să nu zic a morții - și le-a luminat înțelegerea cu Logica cea de aflat, care este metoda de a cuvânta cu șart, de a deosebi adevărul de neadevăr și - spre a sfârși cu un singur cuvânt - de a cunoaște adevărul. Această

metodă a numit-o cu înțelepciune Filosoful „Isagoge“, adică „Introducere“. Căci ea introduce în <mult> dorita cunoaștere a adevărului și în regatul Filosofiei. Dar totuși să cercetăm pe scurt din definiția ei ce este Logica.»

Definiția logicii, care urmează imediat după cuvintele de început, pune accentul tocmai pe partea nominal-conceptuală (*circa voces rerum significativas per conceptus*), după care urmează expunerea generală despre termeni, împărțirea lor în mentali și verbali, adică tocmai problemele lăsate intenționat în suspensie, dar enunțate totuși de către Porphyrius la începutul celebrei sale *Isagoge*³⁶. Faptul că *ultimul* capitol al primei cărți (*Inst. log.*, part.I), în care este vorba de „cele cinci voci“, este atât de restrâns, dovedește că intenția cărții nu este expunerea lor, ci aceea de a oferi o pregătire în vederea acestora, un *prooemium*.

Cartea a II-a a primei părți din *Inst. log.*, ca și cartea a III-a, este mai redusă (cartea a II-a are 9 capitole și 19 pagini, iar cartea a III-a are 8 capitole și 17 pagini, față de cartea I, care are 18 capitole și 31 de pagini). Ea acoperă numai în mare problematica clasică a judecății. În cartea a III-a, silogismul este tratat, de asemenea, numai în accepția de operație a intelectului, deci o tratare cu totul generală, scopul oricărei expuneri clasice a silogismului fiind *demonstrația*, despre care aici nu se spune nimic.

Prin urmare, deși prima parte din *Inst. log.* ar putea alcătui o lucrare separată, ea, la rândul ei, nu este unitară. Prima carte este mai întinsă și are un scop precis. Ea ar putea, de asemenea, să alcătuiască o lucrare aparte. În sprijinul acestei teze vine și faptul că celelalte două cărți, la rândul lor, pot alcătui o lucrare aparte. Într-adevăr, primele două capitole din cartea a II-a (cap.1, *De Nomine*, și cap.2, *De Verbo*) conțin exact ceea ce se înțelege, în accepție clasico-aristotelică, prin teoria noțiunii.

---

³⁶ „Astfel, cu privire la genuri și specii, fie că subzistă, fie că sălășluiesc numai în gândurile goale, fie că, și subzistente, sunt corpuri sau incorporeale...iată o temă pe care o voi lăsa de o parte“ (Porfir, *Isagoga*, traducere românească de C. Noica, în „Revista de filozofie“, nr.3, 1966, p.407).

Deci cartea a II-a și cartea a III-a, armonioase ca întindere și conciziune, conțin, luate separat, întreaga problematică a logicii clasice. Din această cauză, concluzia la prima parte a lucrării *Inst. log.*, respectiv *Et haec de Logica succinte, breviterque dicta sunt satis*, se referă în realitate numai la ultimele două cărți, care sunt într-adevăr succinte, în timp ce prima carte este mai extinsă și tratează probleme speciale ale logicii clasice.

Prin tematica sa, cartea I se apropie mai mult de așa-numita logică „terministă“, de logica în care prevalează analiza semantică a termenilor; celelalte două cărți se apropie tematic de logicile obișnuite, clasico-aristotelice.

Din comparația celor două părți ale lucrării *Inst. log.*, rezultă că partea a II-a reprezintă o extindere a primei părți, cu reluarea *in extenso* a unor probleme din cartea I (part.I) și a întregii cărți a III-a (part.I). Cartea a II-a (part. I) *nu este reluată*. Din această cauză, partea a II-a din *Inst. log.*, în ciuda faptului că este mult mai întinsă decât prima, *nu poate alcătui o lucrare de logică separată*, căci îi lipsește cel mai important lucru, și anume teoria judecății.

Din moment ce partea a II-a a lucrării *Inst. log.* *nu este o continuare* a primei părți și *nu reprezintă nici o completare tematică* a acesteia (fiind dimpotrivă, mai săracă tematic), înseamnă că *unitatea* lucrării, dacă această unitate există, rezidă în *altceva*.

Un prim argument în favoarea unității îl constituie faptul că partea a II-a nu poate constitui o lucrare independentă de logică. Faptul că ea este atribuită de Cantemir lui Ieremia Cacavela l-a făcut pe Dan Bădăraș să considere că ea „nu ridică nici o problemă“³⁷, „textul misterios“ fiind prima parte. Or, dimpotrivă, indiferent cine ar fi autorul, cartea I din prima parte este o introducere la *Isagoga* lui Porphyrius, iar cărțile a II-a și a III-a alcătuiesc o logică tradițională mult prescurtată; dar ce alcătuiește partea a II-a, care „nu ridică nici o problemă“? Dacă ea ar putea alcătui o lucrare independentă, atunci s-ar putea considera

---

³⁷ Dan Bădăraș, *op. cit.*, p. 140.

că Dimitrie Cantemir a copiat-o pur și simplu alături de cealaltă sau de celelalte. Dar situația nu este aceasta.

Partea a II-a a lucrării *Inst. log.* arc două cărți; prima, neintitulată, are șase tratate: trat. 1 conține considerații generale despre filosofie; trat. 2 reia problema operațiilor gândirii (patru capitole), abordată și în prima carte; trat. 3 conține discuții preliminare despre logică (patru capitole); trat. 4 intră în problematica logicii, mai ales prin ultimul capitol (cap. 3, *De Intentione*), prefigurând, până în acest moment, o amplă introducere la logică (cca 50 de pagini); trat. 5 intră *brusc* în discuția celor „cinci voci”. Aici trebuie menționată însă fraza de început a trat. 5, care aruncă o primă lumină asupra întregii lucrări: *Quotupliciter accipiatur vox, diximus in Isagoge. Hic restat ut videamus quae sit particularis vox, quaeque universalis*³⁸. Ea explică legătura cu partea I, numită aici *Isagoge*. Mai precis, este vorba de prima carte din partea I în care se discută pe larg despre *vox* în accepția de *terminus*. Prin *Isagoge* nu poate fi înțeleasă aici introducerea la partea a II-a, căci în aceasta nu se tratează în mod special despre *vox*. Din modul de exprimare *diximus*, rezultă că *același* autor a făcut și expunerea *De Termino* din *Isagoge*. Ea motivează și manevra bruscă prin care se trece la cele „cinci voci” - existența deja a unui *prooemium* la acestea. Tot atât de brusc se trece la expunerea categoriilor (part. II, cart. I, trat. 6, cap. 1- cap. 10) și apoi la expunerea silogisticii (part. II, cart. II, trat. 1, cap. 1- cap. 7). Aici trebuie menționată o frază analoagă celei de la începutul tratatului 5 (part. II, cart. I), respectiv *Syllogismus ex Aristotere* (sic), *definimus in Isagoge sufficienter* (part. II, cart. II, trat. 1, cap. 3, p. ms. 255), în care prin *Isagoge* se înțelege, de data aceasta în mod cert, cartea a III-a din prima parte.

Partea a II-a conține deci o introducere amplă la logică, un tratat despre predicamente, unul despre categorii și altul despre silogistică, toate dezbătute pe larg, dar fără să aibă o legătură directă între ele. Autorul precizează că acestea *sunt legate de*

---

³⁸ *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 5, cap. 1, p. ms. 131.

problematica tratată în prima parte. Pe de altă parte, trebuie amintită și promisiunea care este făcută la sfârșitul primei părți: *Et haec de Logica succinte, breviterque dicta sunt satis. De Logica autem proprie dicta anuente* (sic) *nostre vitae Patrono agemus in futuris*³⁹ și, de asemenea, de titlul părții a doua (din *Index*), care corespunde întru totul promisiunii făcute, respectiv: *Institutio logices proprie dictae*⁴⁰

Din cele de mai sus, rezultă că *Inst. log.* este o lucrare deosebită, că ea are, în ciuda aparențelor, o unitate a ei și a fost alcătuită cu *un anumit scop*, bine determinat. Referințele, de la o parte la cealaltă, ne lasă să înțelegem că structura ei a fost concepută de un singur autor, indiferent dacă problemele tratate au fost sau nu inspirate din alte lucrări. Partea a II-a, așa cum a fost transcrisă de Cantemir, vizează direct prima parte. Ea reprezintă *o reluare și o adâncire a problemelor considerate majore, descrise sumar sau numai enunțate în prima parte*. Cele două părți ale lucrării reprezintă *două trepte de însușire a cunoștințelor de logică*: una cu totul *sumară*, dar *completă*, precedată de o scurtă introducere la cea mai elementară parte a logicii, la *predicabile*; a doua cu totul *specială*, dar *incompletă*, precedată de o introducere amplă filosofică la problemele generale ale logicii. Lucrarea cuprinde, în termenii autorului, o *Isagoge* și o *Logica proprie dicta*.

Dar în felul acesta, pe baza analizei de conținut a lucrării *Inst. log.*, se ajunge la o concluzie asemănătoare cu cea afirmată de Dan Bădărău, care s-a dovedit însă necorespunzătoare pe baza descrierii textelor⁴¹. Într-adevăr, *Isagoge in veritatis cognitionem* nu poate fi socotit ca titlu al părții I din *Inst. log.* (datorită poziției pe care o ocupă). El are însă o oarecare legătură cu textul din *prooemium* la *Isagoga* lui Porphyrius⁴², dar aici însăși metoda pe care Filosoful (*id est* Porphyrius) o numește *Isagoge* este considerată o introducere *in veritatis*

³⁹ *Inst. log.*, part. I, cart. III, cap. 8, p.ms. 74.

⁴⁰ *Ibidem*, *Index*, p. ms. 290.

⁴¹ *Vide* p.19-21.

⁴² *Vide* textul tradus la p.29 și *Inst. log.*, p. ms. 3.

cognitionem. Faptul că partea I a lucrării *Inst. log.* este numită *Isagoge* chiar de către autor ar îndreptăți titlul simplu de *Isagoge*, cu sensul general de „introducere“ la o *Logica proprie dicta*. Titlul *Isagoge in veritatis cognitionem* ar fi și el potrivit, mai ales că figurează în lucrare, deși nu la locul cuvenit, dar el fiind atribuit deja operei lui Porphyrius ar duce la concluzia, pe care o trage de altfel Dan Bădărașu, că ar fi vorba de însăși *Isagoga* lui Porphyrius⁴³ Dan Bădărașu chiar confruntă cele două texte, afirmând că „impotura este evidentă“⁴⁴, mai mult, că lucrarea (respectiv partea I din *Inst. log.*) ar fi scrisă „de un autor anonim care vrea să se dea drept Porphyrius“⁴⁵.

Continuând pe aceeași linie, Dan Bădărașu consideră că partea I din *Inst. log.* ar fi fost într-adevăr o lucrare care se numea *Isagoge*, care era prezentată ca aparținându-i lui Porphyrius și care ar fi circulat în Orient până foarte târziu, fiind confundată ulterior, chiar și de Zenker, cu însăși *Isagoga* lui Porphyrius⁴⁶ Lucrul pare de la început incredibil, căci în secolul al XV-lea nimeni nu mai putea să facă o asemenea stângăcie, opera lui Porphyrius fiind bine cunoscută, încât să prezinte, indiferent ce text, ca aparținând lui Porphyrius.

Chiar dacă partea I din *Inst. log.* s-ar numi *Isagoge* sau *Isagoge in veritatis cognitionem*, ea nu are nici o legătură cu textul *Isagogei* lui Porphyrius. Autorul, anonim sau nu, nu se substituie nicăieri lui Porphyrius, pe care îl numește *Philosophus*, ba mai mult, el face un *prooemium* la *Isagoga* lui Porphyrius, iar în capitolul 18 (part.I, cart.I) vorbește despre cele „cinci voci“ ale lui Porphyrius.

Termenul *Isagoge*, în contextul lucrării *Institutio logices* are sensul general de „introducere la logica propriu-zisă“, care constituie partea a II-a. Dar, pentru evitarea oricărei confuzii, este mai nimerit să se renunțe la titlurile parțiale, care (1) nu sunt puse la locurile cuvenite (*Isagoge in veritatis cognitionem*

---

⁴³ Dan Bădărașu, *op. cit.*, p. 140.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 141.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 147.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 141-142.

poate semnifica prima parte, dar și întreaga lucrare), (2) nu sunt indicate cu precizie (*Isagoge* poate să se refere la cartea I, partea I sau la întreaga parte I) și (3) nu sunt menținute consecvent (*Inst. log.* apare ca titlu al întregii lucrări, la începutul lucrării și în *Index*, dar apare și ca titlu al părții a II-a, cu completarea *ad mentem neotericorum philosophorum*; ca în *Index*, tot pentru partea a II-a, să apară drept *Institutio logices proprie dictae*). Cert este un singur lucru: că titlul lucrării este *Institutio logices* și aceasta a fost concepută ca o lucrare unitară.

Dacă referințele din partea a II-a atribuite lui Ieremia Cacavela îi aparțin cu adevărat acestuia, atunci el poate fi socotit *autorul întregii lucrări* (aici nu interesează dacă părțile lucrării sunt originale sau nu). Ceea ce totuși derutează, în afara faptului că (1) Ieremia Cacavela nu este trecut de la început ca autor al *întregii lucrări*, este faptul că (2) ultima frază din partea a II-a, chiar cu titlul menționat în *Index*, nu este promisă în continuare, ci în viitor (*in futuris*) și că (3) după prima parte, Cantemir lasă patru pagini albe, nenumerotate, ceea ce sugerează că nu voia, poate, să se confunde cele două părți și, în fine, că (4) partea a II-a are totuși titlul ei și autorul clar menționat (lucru pe care îl precizează și acea însemnare scrisă în limba rusă). De aici se poate conchide fie că cele două părți au fost scrise *în perioade diferite* și deci copiate de Cantemir la un interval de timp (în ipoteza că ambele îi aparțin lui Cacavela), fie că prima parte a fost alcătuită de altcineva, independent de partea a II-a, dar totuși *în vederea* unei astfel de părți. În această situație, nu este exclus ca însuși Cantemir să fi alcătuit partea I, deși Dan Bădăraș atrage atenția, pe bună dreptate, că „nimic nu atestă că suntem în prezența unei opere a lui Dimitrie Cantemir, nicăieri nu aflăm o indicație în acest sens”⁴⁷. Ar părea de altfel curios ca Ieremia Cacavela (dascălul) să continue o lucrare a lui Cantemir (elevul). Căci, indiferent dacă a fost scrisă sau nu la distanță în timp, partea a II-a, prin structura și referințele sale, vizează prima parte și nu poate alcătui o lucrare independentă.

---

⁴⁷ Dan Bădăraș, *op. cit.*, p. 140.

Prin urmare, în ciuda celor patru reticențe menționate, se poate considera că lucrarea *Institutio logices* a fost alcătuită în întregime de Ieremia Cacavela, chiar dacă prima nu reprezintă decât simpla copie a unuia sau două lucrări străine, căci pare puțin probabil ca Dimitrie Cantemir să fi intervenit în lucrarea lui Cacavela (partea a II-a) cu acele referințe la partea I. Faptul că numele lui Cacavela nu este trecut de la început în capul întregii lucrări și nu este trecut nici la partea I ar putea să dovedească tocmai contribuția lui minimă la alcătuirea primei părți, dar nimic în plus.

b) Conținutul părților analizate separat

Independent de modul în care este prezentată lucrarea *Institutio logices* și de titlurile, mai mult sau mai puțin potrivite, care apar în expunere sau în *Index*, din punct de vedere al conținutului, lucrarea are o altă structură.

Tematic, se desprinde cartea I din partea I, intitulată *In Isagogem Porphyrii prooemium*, cu cele 18 capitole, ea alcătuind o expunere unitară, care nu are o legătură directă cu restul părții I. La fel se desprind cărțile a II-a și a III-a din partea I, ambele având aproape aceeași întindere, fiind expuse în același stil și alcătuind de asemenea o unitate, un fel de „logică prescurtată”. Din partea a II-a se desprind, atât tematic, cât și ca modalitate de expunere (lejeră, școlărească, prin obiecții fictive și răspunsuri), tratatele 1, 2, 3 și 4 (cart.I). Urmează trei părți bine delimitate și tratate în spirit scolastic, sobru, concis și însoțite de numeroase scheme (part.II, cart.I, trat. 5; part. II, cart. I, trat. 6 și part. II, cart. II, trat. 1). Aceste părți, separate tematic, trebuie analizate fiecare în parte.

Cuvântul introductiv (*vide* traducerea românească, p.87-88) este o pledoarie pentru logică, cu ajutorul căreia poate fi distins adevărul de fals; vinovat pentru amestecul lor fiind diavolul (Lucifer). *Isagoga* lui Porphyrius este o metodă prin care se poate pătrunde în domeniul logicii, respectiv al cunoașterii adevărului. Scopul cărții este acela de a pregăti cititorul pentru a-și însuși această metodă - metoda fiind în acest caz studiul *predicabilelor*, care la rândul lor pregătesc studiul *predicamentelor* (al categoriilor).

Se începe cu definiția logicii ca artă instrumentală a filosofiei, deci cu o definiție de tip clasico-aristotelic, în care este pus accentul pe raportul între concepte, cuvinte și lucruri, exact în maniera obișnuită a comentatorilor greci ai *Organon-ului* aristotelic⁴⁸. Această definiție coincide cu cea dată de Teofil Coridaleu în lucrarea *Eis hapasan ten logiken tou Aristotelous hypomnemata kai zetemata*. Acest lucru a fost observat de Valeriu Streinu⁴⁹, dar nu în legătură cu definiția din *Inst. log.*, ci cu definiția reprodusă și *prescurtată* de Cantemir în *Comp.* (p. ms. 1)⁵⁰. Confruntarea definițiilor arată în mod evident că Dimitrie Cantemir nu a reprodus definiția lui Coridaleu, ci definiția din *Inst. log.*

Coridaleu, în lucrarea amintită, face o expunere amplă în legătură cu această definiție (aproape 80 de pagini), justificând

---

⁴⁸ *Vide* în acest sens chiar părerea lui Porphyrius, în Porfir, Dexip, Ammonius, *Comentarii la categoriile lui Aristotel*, București, Editura Academiei, 1968, p. 44 sq.

⁴⁹ V. Streinu, *La définition de la logique chez Théophile Corydalée*, în „Revue roumaine des sciences sociales“, série de philosophie et logique, nr.2, 1969, p.255.

⁵⁰ *Vide* și V. Streinu, *Cu privire la Compendiolum universae logices institutionis al lui Dimitrie Cantemir*, în „Probleme de logică“, vol. IV, București, Editura Academiei, 1972, și, de asemenea, *Essai sur la logique de Cantemir*, în „Revue roumaine des sciences sociales“, série de philosophie et logique, nr.4, 1973, p.410.

cu lux de amănunte ficcare cuvânt utilizat. Aceasta ar pleda destul de convingător pentru a considera că definiția respectivă îi aparține. Aceeași definiție este reprodusă și în lucrarea lui Coridaleu *Prooimion eis logiken*⁵¹. Dar tot Valeriu Streinu menționează că Jacobus Zabarella folosea o definiție aproape identică cu aceasta⁵². Este vorba deci de o definiție tradițională, cel puțin pentru Școala averroistă de la Padova; J. Zabarella (1532-1589) are ca discipol pe Cesare Cremonini (1552-1631), ultimul reprezentant de seamă al tendinței de conciliere a aristotelismului alexandrin (inspirat de *comentariile* lui Alexandru din Afrodisias) cu cel averroist⁵³ - Cremonini de altfel a fost profesorul de filosofie al lui Coridaleu (Padova, 1606 - 1613)⁵⁴. Or, având în vedere faptul că Teofil Coridaleu nu era un logician original, ci un comentator târziu al operei logice a lui Aristotel, care, după cum a dovedit C. Noica, obișnuia să transcrie pasaje întinse din comentatorii antici⁵⁵, este aproape sigur că a împrumutat această definiție, dar aceeași sursă putea să fie și la dispoziția lui Ieremia Cacavela. Definiția apare de altfel și la Gasparus Bartholinus, în două lucrări publicate în 1618 (*Logica est habitus intellectualis organicus a Philosophis et habitu Philosophiae genitus, secunda noemata ex primis efficiens, ut sint instrumenta discernendi verum a falso*)⁵⁶. Definiția este foarte apropiată de cea care apare la Zabarella (*Est enim logica habitus intellectualis seu disciplina instrumentalis a philosophis ex philosophiae habitu genita, quae secundas notiones in conceptibus rerum fingit et fabricat*,

---

⁵¹ Cf. T. Corydalée, *Introduction à la logique*, București, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, 1970, p. 13.

⁵² V. Streinu, *op. cit.*, p. 410, n. 27.

⁵³ F. Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Berlin, 1880, p. 15.

⁵⁴ C. Tsourkas, *La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée*, în T. Corydalée, *op. cit.*, p. XVI.

⁵⁵ C. Noica, *Aristotelismul în Principatele Române în sec. XVII-XVIII*, în „Studii clasice”, vol. IX, 1967, p. 258-260.

⁵⁶ G. Bartholinus, *Logicae peripateticae praecepta*, Wittenbergae, 1618, p. 1, și *Enchiridion logicum ex Aristotele*, Wittenbergae, 1618, p. 1.

ut sint instrumenta, quibus in omni re verum cognoscatur et a falso discernatur)⁵⁷ .

Prin urmare, este greu de susținut, deși acest lucru nu este exclus, că Ieremia Cacavela a împrumutat definiția logicii de la Coridaleu, din moment ce aceasta nu-i aparținea numai lui Coridaleu, ci devenise un loc comun în logica vremii, chiar înainte de scrierile lui Coridaleu.

Continuarea expunerii de altfel este străină de concepția lui Coridaleu și de cadrul clasico-aristotelic, căci după explicarea termenului de „logică“, aceasta este caracterizată pe baza *intențiilor prime și secunde*. Logica este apoi împărțită în *naturală și artificială*, iar intelectul este caracterizat prin cele *trei operații* pe baza cărora se ajunge la formele logice (*terminus, propositio, syllogismus*). Toate acestea erau de asemenea locuri comune în logica vremii și se găsesc în majoritatea lucrărilor de logică occidentală⁵⁸. Mai interesant pare faptul că analiza ulterioară, împărțirea termenilor în mentali, verbali și scriptici; categorematici, sincategorematici, de primă și de a doua intenție; univoci și echivoci etc., fără abordarea însă a problemelor clasice legate de proprietățile termenilor, corespunde în mod curios cu maniera lui Wilhelm Occam din prima parte a celebrei sale *Summa Logicae*. Tot la Occam întâlnim împărțirea termenilor în *incomplexa et complexa*, prin ultimii înțelegându-se, ca în *Inst. log.* (part. I, cart. I, cap. 12), propozițiile⁵⁹; considerarea termenilor numai ca părți ale propoziției⁶⁰ (*Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 19); considerarea termenilor universali prin predicatie⁶¹ (*Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 14). În plus, la Occam urmează, în cadrul aceleiași părți, expunerea despre predicabile și categorii, care constituie și capitolul final din *Inst. log.* (part. I, cart. I), cap. 18 - capitol pur

---

⁵⁷ J. Zabarella, *Opera logica*, Coloniae, 1597, p. 52 (*apud* V. Streinu, *op. cit.*, p. 410).

⁵⁸ *Vide* și V. Streinu, *op. cit.*, p. 412-413, care, ignorând lucrarea *Inst. log.*, caută printre astfel de lucrări sursa de inspirație a lui Cantemir.

⁵⁹ Cf. C. Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, vol. III, Berlin, 1955, p. 333.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 344.

⁶¹ *Ibidem*, p. 349.

enunțativ. Toate acestea sugerează faptul că *prooemium*-ul, care alcătuiește prima carte din partea I a lucrării *Inst. log.*, a fost inspirat de una sau mai multe lucrări cu orientare occamistă, nominalist-scolastică moderată.

Mai trebuie adăugat faptul că în *Inst. log.* antepredicamintele aristotelice (omonieme, sinonime etc.) apar numai în forma scolastică occidentală (termeni echivoci, univoci etc), ceea ce sugerează, de asemenea, o sursă mai îndepărtată de simplele comentarii (à la Coridaleu) ale logicii lui Aristotel.

În referatul lui R. Wahle asupra lucrării *Comp.* se acordă puțină importanță primelor capitole, reținându-se doar împărțirea logicii în naturală și artificială și cele trei operații ale intelectului - detalii cu totul ne semnificative, care se regăsesc în multe lucrări ale vremii. Din această cauză, lucrarea lui Ulloa, *Dialectica sive Logica minor*⁶², desemnată ca sursă de inspirație numai pe baza acestor detalii, nu aduce nimic nou.⁶³ Astfel de detalii apar și în *Logica Hamburgensis* a lui Joachim Jungius, menționată și ea în *Referat* ca sursă⁶⁴, dar nu pentru această parte (este vorba de operațiile intelectului; definiția logicii după Zabarella și împărțirea termenilor)⁶⁵. V. Streinu mai menționează circa douăzeci de autori la care mai apare una sau alta dintre aceste probleme. Din toate acestea nu se poate conchide altceva decât faptul că problemele respective erau locuri comune în logica Occidentului din secolul al XVII-lea, ca și în logica anterioară și ulterioară acestei perioade⁶⁶.

---

⁶² Dan Bădăraș se îndoiește de existența acestei lucrări, ca și de existența autorului (Ulloa), punând într-o lumină nefavorabilă *Referatul Wahle*. V. Streinu a găsit însă autorul și lucrarea semnalate de W. Risse, în *Bibliographia logica*, vol. I, Hildesheim, 1965.

⁶³ Valoarea *Referatului Wahle* a fost contestată de Dan Bădăraș (*op. cit.*, p. 137-139), în special pe motivul că lucrarea lui Cantemir este inspirată din *Inst. log.* Dar sursele menționate de Wahle pentru *Comp.* ca și cele menționate de V. Streinu, tot pentru *Comp.*, pot fi discutate ca surse ale lucrării *Inst. log.*

⁶⁴ Gr. Tocilescu, *Ms. rom.*, 5148-I, fila 232.

⁶⁵ J. Jungius, *Logica Hamburgensis*, Hamburg, 1638, p. 5-11.

⁶⁶ Probleme analogice, în special împărțirea logicii, apar și la Johann Claubergius, *Logica contracta*, Cibinii, 1721, p. 2 sq.

Ceea ce trebuie reținut este faptul că această carte corespunde într-adevăr scopului propus; că este o bună pregătire la *Isagoga* lui Porphyrius; că oferă elementele necesare pentru înțelegerea predicabilelor și a predicamentelor, fără să intre în amănuntele specifice ale analizei scolastice a proprietăților termenilor, care presupune un studiu al termenilor în sine și pentru sine, independent de perspectiva lor categorială.

Trebuie menționat de asemenea că în primele șapte capitole ale acestei cărți întâlnim și referiri, ce-i drept cu totul generale, la Aristotel și la operele acestuia.

Stilul este concis și sobru, dar uneori se intervine și cu întrebări și răspunsuri care presupun o regândire a materialului din care s-a inspirat autorul. Este cazul capitolelor 8, 11 și 12 (part. I, cart. I). Nu se face abuz de stilul dialogat. Întrebările sunt introduse prin *At dices ?*, iar răspunsurile prin *Respondeo*.

Institutio logices

partea I, cartea a II-a și cartea a III-a

Structura generală a acestor cărți corespunde tratatelor de inspirație clasico-aristotelică. Cartea a II-a urmărește desfășurarea lucrării lui Aristotel *De Interpretatione*, iar cartea a III-a prezintă silogistica.

Capitolele 1 și 2 (*De Nomine* și *De Verbo*) încep cu definițiile luate din Aristotel⁶⁷, după care urmează explicitarea lor în maniera obișnuită a *Comentariilor* clasice, adică lămurind fiecare cuvânt al definiției luat în parte. Se încearcă și un stil

---

⁶⁷ Intenționând să dovedească filiera coridaleiană a lucrării *Comp.*, V. Streinu compară definițiile din *Comp.* cu cele din lucrarea lui Coridaleu, ceea ce nu dovedește nimic, căci ele apar la *toți* comentatorii, fiind citate din Aristotel. Mai mult, definiția verbului în *Inst. log.* și *Comp.* este identică cu cea aristotelică, pe când definiția lui Coridaleu *nu* (vide Aristoteles, *De Interpr.*, III, 166, 6-7; *Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 2, p. ms. 35; *Comp.*, cart. I, trat. 2, cap. 2, p. ms. 12, și T. Corydalée, *op. cit.*, p. 125).

dialogat, cu întrebări și răspunsuri pe marginea problemelor discutate, exact în maniera cărții I.

Capitolele 3 și 4 urmăresc în continuare problemele din lucrarea lui Aristotel: tipurile de nume și verbe și tipurile de vorbire. Sursa de inspirație a acestor capitole este evident aristotelică.

Capitolul 5 (*De Propositione*), deși conține probleme de tip aristotelic, este conceput în manieră scolastică obișnuită, simplistă.

Capitolul 6 are un titlu (*De Determinatis, et indeterminatis Propositionibus*) care nu presupune nici o legătură cu problemele tratate, respectiv cu împărțirea propozițiilor în categorice și ipotetice, simple și modale (*cum modo*) afirmative și negative.

Capitolele 7 și 8 sunt evident nearistotelice. Ele introduc distincții scolastice ale modalităților, ca necesarul propriu și necesarul impropriu. Necesarul propriu este apoi divizat în funcție de cele patru cauze: activă, finală, formală și materială. Necesarul impropriu este caracterizat prin raportul între gen și proprietate. Propozițiile contingente sunt de asemenea împărțite în trei: *ad plus*, *ad minus*, *ad unguem*, iar cele imposibile sunt la rândul lor proprii și improprii - toate acestea fiind distincții nearistotelice. Același lucru poate fi spus și despre ultimul capitol al cărții a II-a, care tratează despre contrarietatea propozițiilor.

Expunerea silogismului din cartea a III-a nu conține nimic deosebit. Este definit silogismul în manieră aristotelică⁶⁸; este comentată definiția, iar apoi, în manieră simplist scolastică, se vorbește despre componentele silogismului, despre figuri (regulile acestora) și despre moduri.

---

⁶⁸ Afirmția lui V. Streinu (*Cu privire la Compendiolum*, p. 106) că definiția aceasta este făcută „mai exact în termeni corydaleini“ nu poate fi susținută, deoarece „definiția lui Coridaleu“ este de fapt chiar definiția lui Aristotel (*Anal. Pr.*, I, 1, 24 b, 18-20), pe când definiției din *Inst. log.*, ca și celei din *Comp.*, îi lipsește ultima parte (*to tauta einai* = prin faptul că acestea sunt), care, în viziunea aristotelică, este de mare importanță.

Trebuie remarcat faptul că nu se dau explicații care să justifice denumirile modurilor. Sunt menționate doar prescurtările *a, e, i, o* pentru cele patru tipuri de propoziții. În plus, nu se vorbește nimic despre reducerea silogismelor din celelalte figuri la figura I. Din această cauză, în figura a II-a, în locul denumirii *Cesare* a putut să apară denumirea *Celantes* (mod indirect al figurii I, care presupune conversiunea simplă a concluziei *e*, respectiv *es - s = conversio simplex*, pentru a se ajunge la modul *Celarent*) și invers. Considerând modurile independent de semnificația uzuală a literelor „s”, „m” și „c”, înlocuirea lui *Cesare* prin *Celantes* și invers nu înseamnă nimic grav, fiind vorba de aceleași judecăți (*e, a, e*). Trebuie remarcat, în treacăt, faptul neesențial că modul în discuție (*Cesare*, care apare în loc de *Celantes*) a fost transcris ca *Celare* în *Comp.* (ediția din 1878), lucru care ar părea și mai curios, căci *Celare* ar aminti de *Celarent*. În manuscrisele microfilmate, atât în *Inst. log.* (Mm. 7, p. ms. 73), cât și în *Comp.* (Mm. 5, p. ms. 92), modul este scris cu „ſ” = *s* lung, respectiv *Ceſare*. Ce-i drept, celelalte moduri sunt scrise cu *s* normal, afară de *Pareſo* și *Feriſon*, iar litera „l” apare întotdeauna diferită de „ſ”. În consecință, dacă „ſ” este considerat „l” în *Ceſare*, atunci ar trebui scris *Parelo* și *Ferilon*, ceea ce nu este cazul, cel puțin pentru ultimul, care apare întotdeauna în forma *Ferison*. Mai curios este însă faptul că *Cesare* (considerat mod indirect al figurii I), denumire de uz latin, apare alături de patru alte denumiri, dintre care prima este de uz grecesc și apare la Psellus⁶⁹ (*Gra(m)masi, Cesare, Amis-ti, Pareso, Limenos*)⁷⁰

Această înșirare nu mai respectă regula obișnuită în aceste cazuri, adică prima literă a modului indirect să fie aceeași cu prima literă a unui mod direct (din figura I). Autorul a transcris aceste denumiri ignorând această regulă. De aici se pot conchi-

⁶⁹ C. Prantl, *op. cit.*, vol. II, Berlin, 1955, p. 283.

⁷⁰ Denumirile latine ale modurilor indirecte sunt: *Baralipton, Celantes, Dabitis, Fapesmo, Frisesomorum*, iar cele grecești (Psellus): *Grammasin, Etaxe, Charisi, Partenos, Hieron*.

de două lucruri: (1) fie că autorul a ignorat în mod voit regula (el ignorând de altfel și regulile reducerii la figura I), pentru a găsi denumiri mai simple (ca sonoritate); în sprijinul acestei teze ar veni și faptul înlocuirii arbitrare a lui *Celantes* cu *Cesare*; (2) fie că autorul, neținând cont de regulă, a luat pur și simplu aceste denumiri fără să-l intereseze consecințele. În această ultimă situație intervin însă alte două posibilități: (2. 1) fie că denumirile au fost luate de la un autor pentru care, ca și pentru Psellus, nu conta nici regula amintită, deci literele inițiale puteau să fie oricare (Psellus le-a ales ca să aibă înțeles pe grecește), și nu contau nici regulile reducerii modurilor la figura I, deci nu introducea litere speciale pentru operațiile reducerii; (2.2) fie că denumirile au fost luate de la un autor care avea alte litere inițiale pentru modurile figurii I. Ultima alternativă cade, deoarece *Pareso* și *Limenos* ar fi trebuit să aibă aceeași literă inițială (ca la scolastici *Fapesmo* și *Frisesoromorum* sau ca la Teofil Coridaleu, *Tasenmo* și *Tienmo*). Este clar, de asemenea, că restul literelor, ca și cele inițiale, nu au semnificația reductivă, căci dacă „r” și „s” din *Pareso*, de exemplu, ar putea să însemne *conversio per accidens* și, respectiv, *conversio simplex*, ar lipsi totuși un semn pentru metateză, iar în *Limenos* în loc de „n” ar trebui să apară „s” și semnul pentru metateză, iar „s” final ar trebui să dispară.

Afirmația lui Dan Bădărau că acestea sunt „denumiri pe care le găsim în logicile grecești”⁷¹ nu poate fi susținută numai pe baza lui *Grammasi*, căci *Cesare* (sau chiar forma *Celare*) se găsește în logicile latine, iar celelalte denumiri nu au mai fost semnalate nici la greci, nici la latini), ceea ce nu exclude totuși posibilitatea ca ele să fie împrumutate.

Ciudat rămâne doar faptul că având la dispoziție denumirile latine uzuale pentru modurile directe, autorul nu a dispus și de celelalte (pentru modurile indirecte) sau nu a dorit să le utilizeze.

Dan Bădărau îi reproșează lui Cantemir definirea incorectă a

---

⁷¹ D. Bădărau, *op. cit.*, p. 329.

termenului mediu în prima figură⁷², considerând că această eroare este o „moștenire“ din „tratatul anonim“. În realitate, definiția din „tratatul anonim“ este corectă (*medius terminus subi-iacitur maiori extremo, et praedicetur de minori extremo*⁷³).

Tratarea silogisticii în această carte este evident foarte sumară, dar corectă. Aici nu pot fi însă indicate nici măcar surse generale de inspirație. Apariția denumirii *Grammasi* ar putea sugera dacă nu o sursă, o influență grecească cel puțin pentru modurile indirecte, dar nimic mai mult.

Stilul cărților a II-a și a III-a din partea I a lucrării *Inst. log.* este același cu stilul cărții I. În limita îngăduită de rigiditatea problemelor tratate, mai ales a celor silogistice, este folosit și stilul dialogat.

Cărțile în discuție reprezintă o expunere *simplistă* a logicii, majoritatea problemelor fiind doar enunțate. Este evident că o asemenea expunere a logicii este lipsită de orice pretenții. De altfel, autorul încheie brusc expunerea, promițând completarea cuvenită.

Institutio logices

partea a II-a, cartea I, tratatele 1 și 2

Definiția generală a filosofiei (trat. 1), făcută în spiritul scolasticii teologice, și împărțirea ei nu interesează în acest context (ele nefiind preluate nici de Canemir). Cele câteva cuvinte referitoare la istoria filosofiei, care urmează, sunt nesemnificative; enumerarea facultăților sufletului (vegetativ, senzitiv, rațional) amintește însă de concepția aristotelică din *De Anima*.

Operațiile intelectului (trat. 2, cap. 1) sunt cele amintite în partea I: *apprehensio simplex*, *iudicium* și *discursus*. Cu ocazia enumerării tipurilor de *habitus*, printre care și *habitus primorum principiorum*, este amintită legea noncontradicției în formă disjunctivă *quodlibet esse, vel non esse* (*Inst. log.*, part II., cart.

---

⁷² Dan Bădăraș, *op. cit.*, p.329.

⁷³ *Inst. log.*, p. ms. 64.

1, trat. 2, cap. 2, p. ms. 89) , iar cunoașterea științifică este definită prin discursul demonstrativ, cert, evident și necesar (lipsește doar atributul universalității), spre deosebire de înțelepciune, artă, prudență, opinie, credință și *habitus erroris*. Toate acestea sunt împărțite apoi în *speculative* și *practice*.

Această împărțire a cunoștințelor, a științelor și a filosofiei în genere (uneori în teoretice și practice sau speculative și active) a fost amplu dezbătută de Avicenna⁷⁴, reluată de Albertus Magnus⁷⁵ și Roger Bacon⁷⁶ și devenită apoi un loc comun în filosofia scolastică.

Se fac considerațiuni întinse (trat. 2, cap. 3) despre obiectele materiale și despre obiectele formale ale cunoașterii, pregătindu-se treptat terenul pentru abordarea problemelor care țin în mod special de logică. Analiza raportului între act, potență și *habitus* conține elemente naturaliste de tip aristotelic (trat. 2, cap. 4).

Întreaga expunere, făcută, după mărturia autorului, *antequam descendamus ad quaestiones prooemiales* (trat. 1, p., 75), conține generalități filosofice de coloratură aristotelico-scolastică, cu dese inflexiuni teologice. Ea oferă într-adevăr un cadru corespunzător pentru a justifica la un nivel mediu de generalitate locul logicii față de celelalte științe, încadrate și ele în filosofie, prin însăși posibilitatea lor de a fi - punct de vedere peripatetic. De altfel, autorul se înscrie singur printre peripatetici, considerând că în succesiunea filosofilor *Ultimus fuit Aristoteles*.

Stilul acestor capitole este unitar, dar diferit de acela din prima parte. În ciuda faptului că problemele abordate nu sunt tehnice și pot fi considerate și din alte puncte de vedere, autorul nu mai face uz de stilul dialogat. Având în vedere formația scolastico-teologică a lui Ieremia Cacavela, chiar dacă problemele abordate sunt clasic-aristotelice sau modernist-scolastice, se poate considera că expunerea lor, în această formă, ar fi putut

---

⁷⁴ C. Prantl, *op. cit.*, vol. II, p. 326-327, fr. 71.

⁷⁵ *Ibidem*, vol. III, p. 90-91, fr. 360-365.

⁷⁶ *Ibidem*, vol. III, p. 122, fr. 561.

să-i aparțină autorului, deși stilul expunerii diferă și de acela utilizat în continuare.

Institutio logices

partea a II-a, cartea I, tratatul 3

Intitulat *Disputatio Prooemialis*, tratatul 3, cu cele patru capitole ale sale, diferă ca stil de cele precedente, dar și de cele din prima parte. Stilul dialogat ia aici forma unui șir continuu de obiecții și răspunsuri prin „probe“.

Tema centrală o constituie natura logicii ca disciplină, încadrarea ei printre disciplinele speculative sau practice. Se consideră că logica este o știință speculativă, strictă, care trebuie distinsă de logica practică (dialectica), aceasta ținând de un *habitus* diferit - poziție cunoscută în logica vremii (Occam: *aliquam partem logicae esse practicam et aliam speculativam*)⁷⁷. Logica practică este considerată artă. Subiectul formal al artei logice îl constituie intelectul, dar nu după prima, ci numai după a doua și a treia operație a minții. Dar logica nu este întotdeauna necesară, în unele situații este suficientă „lumina naturală“ (*naturale lumen*) înăscută; logica este necesară în domeniul științelor, unde se face apel la demonstrații certe; logica este *instrumentum scientiarum*.

Institutio logices

partea a II-a, cartea I, tratatul 4

Tratatul 4 vine în continuarea celor anterioare prin capitolul 1, în care sunt abordate probleme gnoseologice, pe baza cărora este definită știința drept cunoaștere a universalului (*cognitio universalium*). Facultățile gnoseologice ale sufletului sunt intelectul, mintea, fantezia și simțul; ultimelor revenindu-le, din perspectiva științei, doar sarcina de a le pregăti pe primele.

---

⁷⁷ C. Prantl, *op. cit.*, vol. III, p. 331, fr. 743.

Modalitatea expunerii este din nou diferită; stilul dialogat nu mai apare nici în primul capitol și nici în cele următoare, care de altfel nu au o legătură directă cu expunerea anterioară.

Capitolul 2 (*De Divisione*) face vădită intenția de a introduce problema predicabilelor prin intermediul diviziunii, care se face *prin sine*, în genuri, specii și indivizi, sau *accidental*, de la esență la accidente și invers. Capitolul 3 (*De Intentione*) nu mai are nici măcar această legătură de perspectivă. Aici este introdusă o accepție specială a intenției, împărțită în *intentio prima* și *intentio separata* sau *pura*. *Intentio prima* corespunde mai degrabă abstracției, în sens aristotelic, căci ea constă în a concepe separat ceea ce este unit în natură, iar *intentio separata* în a concepe lucruri inexistente. Este vorba mai degrabă de a institui două tipuri de diviziune (făcând legătura cu capitolul anterior): una înfăptuită în conformitate cu *intentio prima*, deci vizând despărțirea a ceva real de ceva real (culoarea unui corp de corpul colorat) și alta în conformitate cu *intentio secunda*, adică vizând despărțirea a ceva ideal, dar fantastic (*fictio mentis humanae*), de ceea ce este real. Scopul acestui capitol este greu de precizat. Problematika lui de altfel nu mai revine în cursul lucrării decât accidental (*Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 5, p. ms. 154).

Institutio logices

partea a II-a, cartea I, tratatul 5

Primul capitol al acestui tratat (*De Quinque Vocibus*) începe, în mod neașteptat, în ciuda întinselor pregătiri prooemiale din această parte și în ciuda abordării deja a predicabilelor (cap.2, trat. 4), dintr-o perspectivă general filosofică, cu referința, menționată deja, la *Isagoge*, deci la partea I a lucrării (*Quotupliciter accipiatur vox, diximus in Isagoge*)⁷⁸. Cu alte cuvinte, tratatul 5 nu are nici o legătură cu introducerea, care putea, din acest

---

⁷⁸ *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 5, p. ms. 132.

punct de vedere, să lipsească. Într-adevăr, ea se referă la o cu totul altă perspectivă a logicii decât aceea pe care o poate oferi un studiu *de vocibus*.

Se vorbește mai întâi (cap.1) despre cele cinci predicabile în genere, urmărindu-se legătura acestora cu esența și perspectiva lor în cadrul predicăției, adică exact în felul obișnuit de a vorbi al lui Porphyrius. Sunt utilizate multe exemple și la fiecare sfârșit de capitol apare câte o schemă.

Expunerea este deosebit de amănunțită. Se intră în tot felul de considerații și se fac distincții chiar și pe baza unor criterii lipsite de importanță, cum ar fi împărțirea genului (cap.2) în natural *a Patre* și local *a Patria*, împărțire pomenită de Porphyrius numai în treacăt (de la Heracles Heraclizii, de la Cecrops Cecropizii)⁷⁹, căci acestea nu sunt accepții filosofice ale genului. Mergând însă pe această linie, autorul simte nevoia să introducă și anumite detalii despre *relație* (al cărei loc este între *predicamente* și despre care va mai vorbi o dată. Aceasta, pentru a preciza relația de paternitate (geneză), care este și mai îndepărtată de accepția filosofică a genului. Cu această ocazie, vorbește și despre relații ca servitutea (*Sorte*), relația de la profesor la discipol (*Artificialis*) sau de la prieten la prieten (*Ex arbitro*).

În capitolul 3, vorbind despre genurile supreme, enumeră cele cinci genuri platonice și discută despre categoriile lui Aristotel. Cu această ocazie, împarte entitățile corespunzătoare predicabilelor în genere după o schemă care amintește disputa universaliiilor, dar în loc de *res* apare *multa*. Poziția autorului este eclectică à la Albertus Magnus sau Thomas de Aquino. Cele care se spun (*illa quae dicuntur*) sunt, după el: *ante multa*, deci *ante rem* (în sens absolut = *ut in Creatore*), admiterea acestei teze echivalând cu o poziție *realistă*; *in multis* (*in re*); *supra multa* (*post rem*), dar pot fi și existente, respectiv corporale, ca îngerii și sufletul - poziție teologico-religioasă - sau incorporale, ca genurile și speciile, *quaedam habent esse in*

---

⁷⁹ Porphyrius, *op. cit.*, p. 408.

aliis, altfel spus *in voce*, și, în fine, cele care *sunt in sola pura intentione*⁸⁰. Ultimele, conform indicației din cap. 3 (part. II, cart. I, trat. 4), sunt plăsmuiri fantastice. În încheierea aceluiași capitol mai apare o schemă, în forma pătratului logic al lui Boethius, în care termenii sunt: *natura*, *non-natura*, *cognitione*, *non-cognitione*. Nu se dau explicații suplimentare, în afara menționării inconsistenței raportului între termenii cu negație și cei fără negație. Notațiile de pe marginile verticale ale „pătratului”, respectiv *Generalissima subalterna* (în stînga) și *Atoma* (în dreapta), nu lămuresc cu nimic schema. Prima ar putea să semnifice faptul că cunoașterea este subordonată naturii, dar a doua, respectiv fixarea celor individuale între non-natură și non-cunoaștere, este lipsită de sens.

În capitolul 4 se face o analiză detaliată a *diferenței* și a *accidentului*, cu multe nuanțări, însoțite la urmă de o schemă rezumativă; același lucru se petrece și în cazul capitolului 5, în care alături de *propriu* se vorbește și despre *comun*.

Desfășurarea acestor capitole este bine condusă. Se poate considera chiar că se face abuz de amănunte. Este greu de depistat o filiație ideatică, căci autorul prezintă punctele de vedere contradictorii: aristotelice, platonice, teologice, fără să exprime vreo atitudine personală, favorabilă sau nefavorabilă acestora.

Tratatul 5 (part. II, cart. I) este de asemenea unitar, independent de cele precedente (în afară de referința inițială la part. I). El diferă și ca stil. Are capitole întinse, în care problemele sunt dezbătute pe larg, lejer, cu multe exemple. Nu apar sentințe concentrate, dar nici întrebări și răspunsuri, și nici obiecții și probe, ca în capitolele precedente. Sunt demne de remarcat schemele complexe, rezumative, care apar la finele fiecărui capitol.

---

⁸⁰ *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 5, p. ms. 154.

În ciuda faptului că primul capitol (*De Categoriis*) începe fără o referință directă la problemele dezbătute în tratatul 5, legătura devine ulterior evidentă, în subcapitolul intitulat *Iterum de Decem Categoriis*, unde este reluată problematica predicabilelor pe baza relației de *in esse* și *dicitur de* și se face chiar o legătură directă, prin referință (*ut superius diximus*), cu pasajul din tratatul anterior, în care genurile supreme sunt puse în legătură cu cele zece categorii ale lui Aristotel⁸¹. De altfel stilul este același și problematica predicabilelor revine în permanență. Tratatul merită o analiză separată numai pentru a marca maniera în care a fost conceput și pentru a puncta principalele probleme dezbătute.

Introducerea categoriilor se face în manieră aristotelică, dar fără nici o referință la *antepredicamento*, lucru care pare curios având în vedere modul amănunțit în care sunt tratate problemele. Antepredicamentele apar numai în prima parte, fiind utilizată pentru ele, așa cum s-a menționat deja, nu terminologia aristotelică, ci aceea scolastică occidentală. Se alunecă apoi imediat pe o pantă realistă, în care categoriile sunt raportate la esențe și la universale, concepute în stil platonice, ca *immutabilia et indelebilia*. Pe linia esenței se face apoi legătura între cele corporale și incorporale, ajungându-se, în manieră teologică, la îngeri și la suflet.

Analiza relațiilor de *in esse* și *dicitur de* îi prijeluieste autorului o nouă revenire la poziția realistă. Aceasta, prin intermediul identificării substanței cu esența (*res per se existens*). Este vorba de predicatele universale, care se spun despre, dar nu sunt în și care, aristotelic vorbind, au o existență *post rem* (în *mente et in voce*), dar care nu pot fi *res per se existens*, acest atribut revenindu-i numai substanței prime, lucrului individual, corporal. Analiza este destul de subtilă și nu

---

⁸¹ *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 5, cap. 3, p. ms. 152.

lipsită de interes. Este demnă de menționat distincția corectă între predicabile și predicamente, primele fiind cele care se spun *unele despre altele*, semnificând altceva numai *simpliciter*; ultimele semnificând lucrurile individuale (*naturasque rerum denotant*) și spunându-se *despre lucrurile individuale* (*dicantur de rebus naturalibus existentibus*). Este vorba de o problemă nerezolvată de comentatorii clasici ai *Categoriilor* lui Aristotel și care nici astăzi nu este, de regulă, înțeleasă corect⁸². Expunerea este însoțită de scheme amănunțite.

Tenta realist-teologică se face vădită și în capitolul 2, cu ocazia unei analize speciale a relației de *in esse*. Printre cele unsprezece tipuri de *a fi în*, printre care și cele aristotelice, autorul o introduce și pe „a fi în cauza activă”, cu precizarea „ca totul în Dumnezeu” (*ut in Causa activa, sicuti omnia in Deo*)⁸³. De asemenea, cu ocazia enumerării sensurilor în care se spune că ceva este *unu* (temă abordată de Aristotel în *Meta-physica*, V, 6 și X, 1, care are de altfel mai multă legătură cu predicabilele decât cu predicamentele), se introduce cazul în care *două* naturi, cum ar fi sufletul și corpul, se unesc într-o singură *ipostază*.

În capitolul 4 se vorbește despre *substanță* exact în termeni aristotelici, ceea ce nu îndreptățește cu nimic titlul *De Substantia, vel essentia*, chiar dacă s-ar înțelege prin *substanță* și *substanțele* secunde, căci acestea sunt menționate numai ca specii și genuri, *substanța* autentică fiind și în acest context lucrul individual, deci tocmai opusul esenței.

Se vorbește în amănunt despre *cantitate* (cap. 5) și, cu această ocazie, despre „mișcare” (problemă pe care Aristotel o tratează separat). „Mișcarea” nu este tratată însă în mod arbitrar, alături de *cantitate*, ci datorită analizei complexe a *cantității*, legată de „loc” și „timp” (=mărimi). „Calitatea” se bucură de același tratament amănunțit, pe baza distincției aristotelice între „calitate” și „fel de a fi”.

---

⁸² Vide identificarea celor două tipuri de relații la J. Vuillemin, *De la logique à la théologie*, Paris, 1967, p. 46

⁸³ *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 2, p. ms. 195.

Trebuie remarcat faptul că ultimele capitole, la fel de amănunțit elaborate, nu mai sunt însoțite de scheme, ci de enumerări cursive (ca în cazul tipurilor de relative - cap. 7). Influența teologică se face vădită și cu ocazia capitolului 8 (*De Agere*), în care se vorbește și despre creația lumii *ex nihilo*, ca tip de acțiune rezervată divinității.

Tratatul 6 și respectiv cartea I a părții a II-a din *Inst. log.* se încheie cu capitolul 10 (*De Oppositis*) - singurul capitol în care sunt tratate separat postpredicamentele. Trebuie de altfel remarcat faptul că, deși autorul distinge predicamentele propriu-zise de probleme cum ar fi cele legate de opoziție⁸⁴, *nu face distincția tradițională între predicamente și postpredicamente și le tratează amestecat* (cu excepția „opușilor“), ceea ce devine o notă caracteristică a acestui tratat, alături de cea semnalată mai sus (faptul că nu se fac referințe nici la antepredicamente). Ultimele două trăsături, alături de stilul menționat și la tratatul anterior, la care se adaugă tenta vădit teologică, dovedesc, în ciuda unor referințe directe la *Organon*, îndepărtarea de textul aristotelic și de maniera obișnuită în care au fost tratate aceste probleme de către comentatorii clasici și moderni ai *Categoriilor*.

Institutio logices

partea a II-a, cartea a II-a, tratatul 1

Tonul primului capitol (*De Argumentatione seu Discursu*) este influențat în mod evident de logica medievală nearistotelică, în special de teoria consecințelor (împărțirea argumentării în antecedent și consecvent). Deși enunțată sumar, aici apare așa-numita tratare din perspectivă *propozițională* a raționamentului, spre deosebire de perspectiva aristotelică (a termenilor). Raționamentul, alcătuit din antecedent și consecvent, este conceput la rândul său ca propoziție. Se întrevede chiar o per-

---

⁸⁴ *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 10, p. ms. 238.

spectivă *matricială* de tratare a valorii întregului în funcție de valoarea componentelor (propoziționale), cu specificul ei scolastic, respectiv tratându-se *de bonitate* și nu *de veritate consequentiae*.

Tenta teologică se vădește în considerațiile despre Dumnezeu și îngeri. Discursul ca atare, din cauza imperfecțiunii lui, se spune, îi revine numai omului (*Deum non discurrere*), iar din cauza caracterului său rațional nu revine celorlalte animale.

În capitolul 2 (*De Argumentationis natura, et Divisione*) se face distincție între consecința pură (implicații între o propoziție și conversa ei, între o universală și o particulară sau între propoziții echipolente) și argumentație, care presupune și o raportare a termenilor. Se face apoi distincția între adevărul unei consecințe și corectitudinea consecinței. Apare chiar și distincția scolastică între *consequentia formalis* și *consequentia materialis*. Speciile de argumentare sunt: inducția, exemplul, entimema și silogismul. Printre silogisme sunt considerate dilema și soritul.

Considerațiile despre natura silogismului (cap. 3) sunt făcute pe scurt, pentru definiție făcându-se trimitere la *Isagoge* (*Syllogismum ex Aristotere* (sic), *definiimus in Isagoge sufficienter*). Se vorbește și despre principiile silogistice *dictum de omni* și *dictum de nullo*. Sunt enumerate apoi legile generale ale silogismului (cap. 4), însoțite de contraexemple. Figurile și modurile silogistice sunt tratate sumar, numai ca ilustrații pentru regulile fiecărei figuri. Denumirile clasice ale modurilor nu sunt nici măcar amintite, cu excepția modului indirect *Pareso*, care apare și în partea I. Întreaga expunere din capitolul 4 lasă impresia unei simple *completări* la expunerea din prima parte (cart.III, cap. 5 - cap. 7), unde regulile figurilor nu sunt justificate.

Autorul tratează pe larg despre silogismul demonstrativ (cap. 5), ceea ce extinde perspectiva *practică* în care a fost abordat silogismul (ca argument sau discurs) în capitolul 2. Se revine și la stilul dialogat de expunere. Sunt menționate și veleitățile teologice ale silogismului, care poate fi utilizat

pentru a demonstra nemurirea sufletului sau eternitatea lui Dumnezeu, dar și cele științifice (exemple din astronomie și geometrie). Silogismul probabil (cap. 6) adaugă și velenitatea de *ars benedicendi* a raționamentului *de quibus diximus in Retorica*, completează autorul.

În fine, este expus cu exemple adecvate și silogismul sofistic (cap. 7), cu principalele sale variante clasico-aristotelice. Este curios faptul că aici apare un exemplu în care este pomenit numele Averroes (cap. 7, p. ms. 282-283), neobișnuit în asemenea contexte.

*

Analiza detaliată a lucrării *Inst. log.* pune în evidență faptul că aceasta a fost concepută ca o lucrare unitară. Că între părțile ei există anumite relații în chiar referințe directe. Este vorba de o lucrare cu scop pedagogic, alcătuită în vederea însușirii treptate și gradate a cunoștințelor de logică. Partea I este o *Isagoge* elementară; partea a II-a are însă probleme bine și amănunțit tratate, este o *Logica proprie dictae*, deși în sine (fără partea I) nu poate alcătui o lucrare independentă de logică.

Analiza separată a părților distincte tematic și ca stil dovedește faptul că identificarea unei singure surse de informație pentru *Inst. log.* este imposibilă. Evident este faptul că partea I are două surse de informație distincte: una terministă (cart. I) și alta clasic aristotelică (cart. II și cart. III). Partea a II-a conține porțiuni diferite ca stil și tematică, cum sunt primele tratate din cartea I, tratatul 3 și tratatul 4 din aceeași carte, care nu au nici o legătură între ele. Unitare și bine tratate sunt porțiunile referitoare la predicabile și predicamente, care au pe alocuri și note originale. Izolată, dar bine tratată este și porțiunea referitoare la silogistică (ținând cont de referința la partea I, pe care o completează). Nota caracteristică a părții a II-a o constituie tenta realist-teologică, spre deosebire de prima parte, în care se fac vădite atât influențe nominaliste (cart. I), cât și influențe aristotelic-conceptualiste (cart. II și cart. III).

Comparată cu lucrările vremii, *Inst. log.* putea fi utilizată cu succes, având în vedere scopul ei pedagogic, pentru însușirea

cunoștințelor referitoare la *predicabile* și *predicamente*. L'a oferea, de asemenea, cunoștințe mulțumitoare, dar incomplete, despre termeni și silogistică (ultima fiind tratată numai din perspective practice, cu eliminarea oricăror amănunte formale), celelalte probleme ale logicii fiind doar enunțate sau chiar ignorate.

Ceea ce lipsește lucrării pentru a deveni și *altceva* decât un presupus îndreptar cu scopuri strict pedagogice, respectiv pentru a deveni o lucrare de sine stătătoare, un fel de *breviar* sau de *compendiolum* de logică, este unitatea de stil a porțiunilor analizate, excluderea repetițiilor tematice (chiar dacă acestea sunt tratate la alt nivel), stabilirea unei proporții judicioase între spațiul acordat problemelor tratate și stabilirea unei poziții unitare (realistă, nominalistă sau conceptualistă) sau eventual încercarea de a evita soluțiile care presupun angajarea pe astfel de poziții. Este vorba deci de ceea ce va încerca să realizeze tânărul principe moldovean Dimitrie Cantemir.

Înainte însă de a vedea în ce măsură a reușit el să realizeze acest lucru și pentru a putea să-l apreciem la justa lui valoare, este strict necesar să cunoaștem împrejurările în care s-a petrecut și motivele care l-au îndemnat pe tânărul principe la o asemenea încercare.

5. Educația, preocupările filosofice ale tânărului Cantemir și datarea lucrării *Compendiolum*

Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie, ajuns domn al Moldovei în 1685, era un om deosebit de abil și întreprinzător, un bun oștean și un cărmuitor autoritar, dar lipsit de învățătură și de o educație aleasă. Se pare că în cursul furtunoasei sale ascensiuni de la simplu mercenar la domnitor, el a resimțit adesea aceste lipsuri. Din această cauză, s-a străduit să acorde fiului său Dimitrie (care avea și înclinație către studiu) o educație corespunzătoare.

După mărturia lui Cantemir însuși⁸⁵, tatăl său ar fi chemat la Iași, în mod special pentru educarea copiilor săi și a altor copii de boieri, pe învățatul Ieremia Cacavela. Urmându-l pe Dossios⁸⁶, mulți cercetători, ca P.P.Panaiteescu și D.Bădărău, consideră că acest eveniment s-ar fi petrecut înainte de 1688, an în care Dimitrie Cantemir a fost trimis ca ostatic la Constantinopol, pe motivul că încă din 1670 Ieremia Cacavela ar fi fost profesor de limba greacă la Școala domnească din Iași. El ar fi trecut apoi în Țara Românească și ar fi revenit. Nu se precizează însă când s-a petrecut acest lucru. Panaiteescu mai adaugă faptul că totuși în 1686 Ieremia Cacavela se găsea în Țara Românească, unde traducea o lucrare pentru Șerban Cantacuzino⁸⁷, iar în 1687 îi dedica o traducere lui Constantin Brâncoveanu, ceea ce este puțin probabil că s-ar fi petrecut, dacă se afla deja sub oblăduirea domnului moldovean. Dar atunci înseamnă că Ieremia Cacavela a fost angajat tocmai în anul plecării lui Cantemir, acesta având prea puțin timp în care să profite de învățăturile profesorului.

A. Camariano-Cioran a găsit însă dovezi mai sigure⁸⁸ că Ieremia Cacavela se găsea în 1670 la Viena, unde își continua studiile de teologie, iar în 1688 se găsea încă în Țara Românească. Este greu de precizat deci cine s-a ocupat în acea perioadă de educația lui Cantemir și în ce a constatat aceasta. După aceeași autoare, prima perioadă din educația lui Dimitrie Cantemir, care a durat până în anul 1688, a constatat în însușirea unor cunoștințe elementare, în special de limbă slavă. P.P. Panaiteescu consideră că în această perioadă Ieremia Cacavela l-ar fi învățat pe Cantemir „mai ales grecește”⁸⁹. Cert este că existau pe atunci la Iași dascăli care să-i predea atât slavona, cât și greaca.

⁸⁵ *Descrierea Moldovei*, București, Editura Minerva, 1973, p. 373.

⁸⁶ N.G. Dossios, *Studii istorice greco-române*, fasc. 1, Iași, 1901, p. 35.

⁸⁷ P.P. Panaiteescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, p. 38.

⁸⁸ A. Camariano-Cioran, *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, în „Revue des études sud-est européennes”, nr.1-2, 1965, p. 166, 168-169.

⁸⁹ P.P. Panaiteescu, *op. cit.*, p.40.

Între 1688 și 1691, Dimitrie Cantemir se găsește la Constantinopol. Camariano-Cioran susține, pe baza relatării lui Cantemir însuși⁹⁰, că acesta avea în 1688 doisprezece ani, data nașterii lui fiind 1675 și nu 1673, cum se consideră de obicei. Chiar dacă ar fi avut însă cu doi ani în plus, relatările lui despre Academia pentru instrucțiunea tinerimii⁹¹ din Constantinopol nu îndreptătesc considerațiile lui P.P. Panaitescu și D. Bădărau că în această perioadă el ar fi audiat cursurile celebrilor profesori ai acestei academii. Bazându-se pe aceleași relatări ale lui Cantemir, Camariano-Cioran susține că în această perioadă el abia începe să învețe latina și turca⁹². Ceea ce pare într-adevăr plauzibil. În ce măsură a reușit Cantemir să-și însușească, în această perioadă, și alte cunoștințe și de ce fel erau acestea este mai greu de precizat. Cert este, tot după mărturisirea lui, că „primele precepte ale filosofiei“ le-a învățat de la Ieremia Cacavela⁹³. Or, pare de asemenea plauzibil că acest lucru s-a petrecut după 1691 (întoarcerea la Iași) și nu înainte de plecarea la Constantinopol, deci nu înainte de a împlini doisprezece sau respectiv paisprezece ani. Este de altfel puțin probabil ca domnul Moldovei să fi chemat un erudit de talia lui Ieremia Cacavela pentru educația copilului Cantemir.

Ieremia Cacavela s-a născut în anul 1643, în insula Creta⁹⁴; în 1667 se găsea la Londra, iar apoi la Leipzig și Viena (1670), unde studia teologia, filosofia și medicina. La Leipzig îl are ca profesor pe Jean Olearius. El profesează apoi în Grecia, la Trikki, insula Corfu și Constantinopol. Cunoaște bine greaca, latina, ebraica și italiana. Duce o neobosită activitate de predicator, profesor și scriitor. El scrie lucrări de teologie dogmatică (sunt cunoscute trei lucrări de teologie pe care le scrie înainte de 1667), al căror obiectiv îl constituie specificul Bisericii

---

⁹⁰ D. Cantemir, *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir*, București, 1923, p.62.

⁹¹ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, București, 1876, p. 135.

⁹² A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 171.

⁹³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 136.

⁹⁴ *Apud* A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 165-173.

orientale; traduce lucrări de istorie, dintre care unele s-au bucurat de o largă circulație în Țările Române și în Transilvania. În fine, scrie o lucrare de logică (*Institutio logices*) cu evidente tendințe pedagogice. Toate acestea înainte sau în preajma anului 1691, dată la care devine preceptorul direct al lui Dimitrie Cantemir.

Deși este vorba de o perioadă scurtă de timp (1691-1693), se pare că profesorul grec a reușit să-l captiveze pentru mult timp pe sânguinciosul său elev. În această perioadă el îi predă primele cunoștințe filosofice⁹⁵. Nu ar fi exclus, având în vedere ecoul puternic și constant al logicii în opera lui Cantemir, ca încă din această perioadă să-și fi însușit primele noțiuni de logică. Este posibil ca Ieremia Cacavela să fi elaborat tocmai în acest scop lucrarea *Inst. log.*, operă de compilație filosofică fără pretenții deosebite de originalitate.

Dacă aceasta este realitatea și dacă profesorul a elaborat sau a avut la dispoziție și pentru alte discipline filosofice lucrări, cel puțin de gen *Inst. log.*, atunci se poate susține că Dimitrie Cantemir, acum destul de matur, a avut ocazia să-și însușească cunoștințe filosofice fundamentale și a avut totodată posibilitatea de a le înțelege. Cel puțin trei probleme fundamentale ale logicii și ale filosofiei i-au stat la dispoziție chiar în *Inst. log.*: teoria predicabilelor, teoria categoriilor și teoria demonstrației. După 1693, Cantemir se găsește din nou la Constantinopol. Din descrierea și datele pe care le furnizează el despre Academia pentru instrucțiunea tinerimii din Constantinopol, nu rezultă că ar fi frecventat cursurile ei, cum susțineau P.P. Panaitescu și D. Bădărău (cu atât mai puțin la vârsta de doisprezece ani). Cantemir susține doar faptul că a luat lecții de la Meletie de Arta (care era doar elev la școala menționată) și de la Iacomiu, primul fiind preocupat de filosofia lui Van Helmont. Este evident că, deși nu menționează acest lucru, Cantemir a avut și numeroase alte preocupări: teologico-religioase, științifice (istorie, geografie), culturale (în special muzicale) și mai ales politi-

---

⁹⁵ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, p. 136.

ce. Afirmațiile cu totul gratuite ale unor exegeți despre „numeroasele“ lecturi logico-filosofice ale lui C'antemir nu pot fi însă susținute cu argumente convingătoare. De altfel maniera vremii nu era aceea a lecturilor exhaustive, cel puțin în Orientul european, cunoștințele dobândindu-se de obicei printr-o singură filieră.

Din 1693, cu scurte întreruperi, Dimitrie Cantemir stă la Constantinopol până în 1710, când obține tronul Moldovei. Este vorba de o perioadă lungă de timp și se pare că nu numai în primii ani își continuă învățătura, deși începe de timpuriu să elaboreze lucrări proprii (*Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, tipărită în 1698, a fost începută cel puțin cu un an înainte; prescurtat *Divanul*).

Lucrarea, impunătoare ca volum, *Ioannis Baptistae Van Helmont Physices Universalis Doctrina*, care conține note de lectură din opera lui Van Helmont, pare alcătuită după anul 1698, căci Meletie de Arta, de la care ia Cantemir lecții despre filosofia lui Van Helmont, trăiește (după Zaviras și Sathas)⁹⁶ la Constantinopol după anul 1698. Dacă aceste note ar fi fost luate înainte, având în vedere amploarea lor, ar fi fost inutil să mai ia lecții speciale despre filosofia lui Van Helmont.

În anul 1699, Dimitrie Cantemir se găsește în Moldova. Este ultimul an în care mai este menționată prezența lui Ieremia Cacavela la Iași și mai poate fi vorba de un contact direct între fostul profesor și fostul elev. Urmează ani în care periodic Cantemir este antrenat în tot felul de activități politice (1700 detronarea fratelui său Antioh, 1703 persecuții din partea turcilor și chiar închisoare, 1705 reînscăunarea lui Antioh și recăderea lui în 1707 și, în fine, obținerea domniei în 1710). În cursul acestei perioade, în jurul anului 1705, Cantemir scrie *Istoria ieroglifică*. Aici, în afara bogatei terminologii de logică (se face chiar abuz de aceasta), se promite „în curând“ traducerea în

---

⁹⁶ Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 172.

limba română a toată învățătura logicii⁹⁷ (respectiv *universae logicae institutionis*). Se poate conchide deci că înainte de 1704-1705 Cantemir scrisese deja în limba latină *Micul compendiu*, pe care intenționa să-l traducă. Dar tot înainte de *Istoria ieroglifică*, însă în mod cert după 1698, când ia lecții cu Meletie, și chiar după 1699, când își extrage pasaje din opera lui Van Helmont (tocmai în vederea ei), Cantemir mai scrie o lucrare, și aceasta este o lucrare pur filosofică: *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* (prescurtat *Sacros. imago*). Această lucrare pare a fi elaborată în jurul anului 1700 (argumentele invocate de exegeți nu sunt însă hotărâtoare⁹⁸, lucrarea putând fi scrisă și mai târziu).

Pe motivul că Logica nu este amintită în *Sacros. imago*, P.P. Panaitescu conchide că a fost scrisă după *Sacros. imago*, „mai probabil de pe la 1701, căci după aceea preocupările politice îl cuprind cu totul pe autor”⁹⁹. Argumentarea nu este nici de data aceasta hotărâtoare, Cantemir lucrând și după 1701, chiar la *Istoria ieroglifică*. D. Bădăraș admite o dată mai târzie, „în tot cazul înainte de 1705”¹⁰⁰. Dar tot atât de plauzibilă poate să fie și o dată anterioară lucrării *Sacros. imago*¹⁰¹, având în vedere faptul că Logica este scrisă după *Inst. log.*, a lui Ieremia Cacavela, elaborată cu vădite scopuri pedagogice, deci în perioada în care îl avea pe Cantemir ca elev. Prin urmare, ideea de a prescurta *Inst. log.* putea să-i vină lui Cantemir cu mult înainte; chiar înainte de a scrie *Divanul*. În orice caz, indiferent de data când a scris *Comp.*, în *Divanul*, după cum constată V. Cândea, Cantemir ridică probleme de logică și aplică logica în mod explicit în desfășurarea lucrării.

Ideile din prefața la *Comp.* apar clar în *Divanul*. Cităm după V. Cândea: „Facultatea de cunoaștere umană este una defec-

---

⁹⁷ Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, în *Opere complete*, vol. IV, București, Editura Academiei, 1973, p. ms. 6.

⁹⁸ Cf. P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 55, și D. Bădăraș, *op. cit.*, p. 130.

⁹⁹ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 62.

¹⁰⁰ D. Bădăraș, *op. cit.*, p. 136.

¹⁰¹ Vide și A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 188.

tuoașă: ea poate greși (*rătăcita socotială*, I, 74). Conducerea corectă a rațiunii impune *lumina credinței* (I, 77)¹⁰²; „În felul acesta, rațiunea poate fi *driaptă* și *bună* (I, 44)“. „Însă chiar în pledoariile Înțeleptului concepția despre omul rațional (*socotitorii*, II, 26) și insistența asupra importanței rațiunii în cunoaștere exprimă o atitudine detașată de gândirea tradițională răsăriteană, în care accentul era pus pe intelect, facultatea de intuire nemijlocită a esențelor, superioară rațiunii, care este discursivă și mediată“; „În *Divanul*, însuși genul scrierii impune folosirea demonstrației, a logicii, tot cursul argumentației fiind rațional. Autorul apelează la *dovezi* și face o *socotială* (I, 79) în care caută să demonstreze logic incompatibilitatea între om și lume. De observat că întreaga controversă putea fi rezolvată și prin simple argumente de autoritate, prin citate biblice“; „Cantemir apela tocmai la rațiune și la logică pentru argumentarea unui sistem etic“¹⁰³.

Afară de acestea, V. Căndea găsește în *Divanul* și un număr de termeni logici¹⁰⁴, dintre care unii vor reveni, în aceeași formă, în *Istoria ieroglifică: socotială* (rațiune), *chiteală* (gândire), *mințe*, *ceiță* (calitate), *cătiță* (cantitate), *hriș* (propriu).

Dar, numai *consequenter prioribus* nu se poate susține cu certitudine că Dimitrie Cantemir scrisese înainte de 1698 lucrarea *Comp.* Se poate considera doar că poseda cunoștințe de logică și că știa să le aplice în mod creator.

Un fapt, însă de altă natură, pledează totuși pentru ideea scrierii timpurii a *Micului compendiu*. Este vorba de conținutul lucrării *Sacros. imago*, în care sunt căutate argumente *contra* gândirii discursive.

Sacros. imago este inspirată din opera lui Van Helmont, medic, fizician și filosof olandez (1577-1644)¹⁰⁵. Acesta, om de știință remarcabil (descoperitorul acidului carbonic - „gazul

---

¹⁰² V. Căndea, *Studiu introductiv*, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. I, *Divanul*, București, Editura Academiei, 1974, p. 47-48.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 48.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 67.

¹⁰⁵ *Vide* amănunte în „Cercetări filozofice“, nr. 1, 1961.

silvestru“ -, al hidrogenului sulfurat, al protoxidului de azot etc., etc.), dar încă sub influența alchimiei și a practicilor magice având în vedere stadiul rudimentar al experimentului, al cărui țel era cu totul altul decât rezultatele obținute, considera că succesul cunoașterii se datorcă intelectului intuitiv, unei lumini revelaționale, de proveniență divină. El consideră gândirea discursivă, rațiunea, ca fiind de ordin inferior¹⁰⁶. „Ca și imaginația (*phantasia*), rațiunea este, după Van Helmont, o facultate obscură, tenebroasă față de lumina intelectuală, o facultate a spiritului animal, a sufletului vital, incapabilă de a descoperi adevărul, rolul ei se mărginește la a demonstra ceea ce inteligența știe deja“¹⁰⁷.

Urmărindu-l pe Van Helmont, Cantemir consideră că adevărata cunoaștere nu provine nici de la rațiune, nici de la simțuri, singurul ei izvor îl constituie revelația divină, „lumina imaterială“, care însă nu este hărăzită oricui și oriunde¹⁰⁸.

Este vorba deci de o concepție cu totul diferită de aceea care se degajă din *Divanul*, o concepție nefavorabilă logicii, care, în orice caz, nu dovedește preocupări paralele cu această disciplină și nici nu stimulează astfel de preocupări. Trebuie remarcat faptul că Dimitrie Cantemir (în *Sacros. imago*) este mai drastic decât Van Helmont, care, deși adversar al logicii *artificiale*, scolastice, militează pentru o logică *naturală*, pentru un raționament natural, care, bine condus și eliberat de formalismul scolastic, se dovedește util¹⁰⁹.

În plus, deși în *Istoria ieroglică*, posterioară lucrării *Sacros. imago*, este promisă o traducere românească a logicii și se fac în permanență referințe directe la logică, atitudinea lui Cantemir, după cum a observat și Dan Bădărău, nu este într-un tot favorabilă acestei discipline, ci face vădite mai degrabă limitele rațiunii¹¹⁰, ce-i drept, de data aceasta în favoarea

---

¹⁰⁶ Vide supra, „Cercetări filozofice“, nr.1, 1961, p. 159.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Vide amănunte în D. Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, p.131.

¹⁰⁹ D. Bădărău, *Dimitrie Cantemir și Van Helmont*, p. 160.

¹¹⁰ *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, p. 312.

experienței: „Căci experiența și ispita lucrului mai degrabă poate fi decât socotiala minții”¹¹¹. Cu ajutorul logicii, consideră Cantemir, „ușile a deschide și lacătele a descuria pot, dar în luntrurile cămărilor firii nici a intra și nici a căuta pot”¹¹². În același sens, Cantemir recomandă în locul cauzci (pricinii) chitelii, pe cea a lucrului ființă¹¹³: „Ființa adevărului în lucrurile înseși, precum este, singură se adeverește, nu în chiteala scornită”¹¹⁴. De altfel, chiar celebrul silogism în *Barbara* este luat în derâdere: „Silogismul carile ai alcătuit în *Barbara* acum se încheie: *cra, cra, cra*; și nu numai după istoria ieroglică, cu numele corb”¹¹⁵.

Toate acestea pledează pentru o elaborare mai timpurie a lucrării *Comp.*, când Cantemir era sub influența directă a lui Cacavela și avea o atitudine rezonabilă față de logică. Dar nici aceste argumente nu sunt hotărâtoare.

Pentru punctul de vedere al elaborării lucrării *Comp.* după anul 1700, poate să pledeze faptul că problema logicii apare la Cantemir în două ipostaze. Una privește valoarea logicii în cadrul general al cunoașterii și alta privește valoarea logicii în cadrul discursului, al disputelor contradictorii, care constituie materialul de bază și în *Istoria ieroglică*. Prin urmare, logica putea să prezinte mult interes pentru Cantemir (ca în *Istoria ieroglică*), deși el nu mai socotea, din cauza acestui interes, că logica ar avea și o valoare gnoseologică deosebită (lucru vădit în *Sacros. imago*, ca și în *Istoria ieroglică*). Dar, din acest punct de vedere, interesul cel mai acut pentru logică trebuie localizat totuși în perioada elaborării *Istoriei ieroglifice*.

Mai trebuie luat în considerație, tot în acest sens, și faptul că în *Istoria ieroglică* nu întreaga logică este tratată în modul menționat. Este vorba de predicabile și predicamente (categorii), deci tocmai de partea centrală a lucrării *Inst. log.*, asupra

---

¹¹¹ *Istoria ieroglică*, în *Opere*, vol. IV, p. 49.

¹¹² *Ibidem*, p. 64.

¹¹³ *Ibidem*, p. 342.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 352.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 338.

căroră Cantemir chiar zice, prin intermediul personajului Vulpe, că a insistat mai mult („mai mult în cele cinci glasuri ale lui Porfir și zece categorii ale lui Aristotel zăbovindu-se)“¹¹⁶

Un alt argument folosit de majoritatea exegeților pentru datarea lucrării *Comp.*, cât și pentru justificarea elaborării ei, este socotit faptul, considerat totuși de către P.P. Panaitescu doar ca „posibil, chiar probabil“ (sic), că în jurul anului 1700 Cantemir ar fi avut elevi căroră le preda logica. Aceasta pe motivul că lucrarea are un „caracter evident didactic“ și pentru faptul că avea elevi „în teoria muzicii“¹¹⁷ ! Deci de ce să nu fi avut elevi și în „teoria logicii“? Argumentul este neconvingător.

Breviter: nu poate fi stabilită o dată precisă pentru elaborarea lucrării lui Cantemir *Comp.* El posedă și aplică cunoștințe serioase de logică încă în perioada de elaborare a lucrării *Divanul*, având atunci chiar o atitudine *filosofică* favorabilă logicii. Ulterior, atitudinea se schimbă (*Sacros. imago*), dar interesul pentru logică (de data aceasta mai mult artistic) este în continuă creștere, culminând cu perioada de elaborare a lucrării *Istoria ieroglică*, când *Comp.* este amintit deja, cel puțin ca proiect. Dar asupra datei se poate reveni și după analiza conținutului, căci acesta va pune în evidență specificul lucrării, interesele lui Cantemir și, într-o oarecare măsură, maturitatea lui filosofică.

6. *Compendiolum*

Analiza conținutului

La acest nivel al cercetării, după ce a fost stabilit în prealabil (*vide* discuția de la punctul 3) faptul că *Micul compediu*

---

¹¹⁶ *Istoria ieroglică*, în *Opere*, vol.IV, p. 64.

¹¹⁷ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 62.

prescurtează lucrarea lui Cacavela *Instit. log.*, analiza conținutului lucrării *Comp.* nu mai are nici un sens să repete problemele analizate deja în cadrul lucrării *Instit. log.* Ceea ce prezintă acum interes este surprinderea *contribuției* lui Cantemir la alcătuirea acestei lucrări; ea presupune o nouă confruntare cu *Inst. log.*, dar nu a textelor propriu-zise și nici a problemelor, ci a *structurii* celor două lucrări și a *modalității de expunere*.

a) Structura lucrării *Compendiolum*

Una dintre deficiențele lucrării *Inst. log.*, din perspectiva prezentării ei ca lucrare unitară, o constituie, după cum s-a amintit deja, alcătuirea ei din două părți, în cadrul cărora, fără repetări inutile din punct de vedere pedagogic, sunt reluate și rediscutate totuși (deși la alt nivel) câteva probleme ca: predicabilele și predicamentele (într-o mai mică măsură) și silogistica (în mod special). Unul dintre obiectivele principale ale lucrării *Comp.* îl constituie *evitarea acestor reluări*. Acest lucru este ușor de observat prin simpla confruntare a *Cuprinsului* la *Comp.* și la *Inst. log.*

Se observă însă imediat faptul că în privința predicabilelor și a predicamentelor, Cantemir, urmărindu-l îndeaproape pe Ieremia Cacavela, nu reușește să evite repetările. Într-adevăr, în *Comp.* (trat. 1, cap. 18) este vorba *Despre cele zece categorii*, ca și în *Inst. log.* (part. I, cart. I, cap. 18). Tratarea lor este lăsată însă în suspensie, cu trimiterea „și despre fiecare în parte vezi la locul său“ (*Comp.*, p. ms. 11). Același lucru este valabil și despre predicabile (Cf. *Comp.*, trat. 1, cap. 19, și *Inst. log.*, loc., cit.).

Asupra acestor probleme Cantemir mai revine de două ori. Prima dată în trat. 3, cap. 6. (*Despre predicabile, în care <se vorbește> și despre faptul de a fi „în ceva“, menționându-se totodată predicamentele*). Aici se vorbește despre categorii în genere și despre predicamente în funcție de particularitățile predicăției. Capitolul corespunzător din *Inst. log.* (part. I, cart. I,

cap. 2) era însă bine plasat, și anume *după* expunerea amănunțită a predicabilelor (trat. 5) și după expunerea generală despre predicamente (trat. 6, cap. 1), făcându-se legătura între acestea pe baza predicăției. Dar plasamentul nu urmărea expunerea clasico-aristotelică, conform căreia trebuie precizat mai întâi ce înseamnă „a fi în“ și „a se spune despre“. Plasarea de către Cantemir a capitolului respectiv *înaintea* expunerii despre predicamente și predicabile, în trat. 3 (cart. I), alături de alte generalități referitoare la logică, ar putea fi considerată deci de inspirație clasico-aristotelică. Materia capitolului fiind preluată din *Inst. log.* presupune însă cunoștințe prealabile despre categorii și predicabile, pe care Cantemir le va oferi ulterior (în cart. II). Deci intervenția lui Cantemir în acest punct nu poate fi considerată decât parțial reușită. El plasează bine capitolul, dar ajunge să repete de trei ori o problematică ușor de sintetizat.

Tributar lucrării lui Ieremia Cacavela, care are două introduceri: una la partea I și alta la partea a II-a, Cantemir are și el cinci capitole introductive la cart. I, trat. 1, și din nou cinci capitole de tip introductiv, în cadrul trat. 3 (întregul tratat având de altfel un aspect introductiv; el constituind ceea ce Ieremia Cacavela numea *Disputatio prooemialis* - *Inst. log.*, part. II, cart II, trat. 3). În plus, a doua introducere a lui Cantemir conține și elemente care nu au fost expuse în *Comp.* (a treia operație a minții, respectiv silogismul), dar care erau expuse deja în *Inst. log.* (part. I, cart. I, trat. 3). În acest sens, structura lucrării *Comp.* este deficitară.

Ceea ce îi reușește însă lui Cantemir este tratarea unitară a silogisticii în cart. III, trat. 1 și trat. 2. În vederea elaborării acesteia, el combină cele două expuneri din *Inst. log.* Combinația este uneori reușită, ea dovedind de altfel substanțialitatea problemelor tratate în cele două părți ale lucrării *Inst. log.* Având în vedere că în locurile respective din *Inst. log.* (part. II) este chiar pomenită legătura cu prima parte, se poate conchide că ideea combinării lor i-a fost sugerată lui Cantemir de lucrarea însăși, dacă nu cumva chiar de către autorul ei. Singură problema tratată *ad-hoc* de Ieremia Cacavela, aceea a modurilor indirecte, apare și la Cantemir ca un fel de apendice (mult mai

discordant decât la primul) în încheierea ultimului capitol, chiar după tradiționalul „și în vecii vecilor. Amin.“ Ea putea fi plasată foarte simplu după expunerea figurii I. Faptul că apare după încheierea lucrării dovedește că a fost pur și simplu adăugată ulterior, urmând să-și găsească un loc în cuprins, că, prin urmare, lucrarea *Comp.* nu era încă transcrisă în ultima formă. Cantemir menționează, ca și Cacavela, modul indirect *Pareso* în expunerea figurii I, cu adaosul *vide inferius*, ceea ce poate sugera că avea intenția să plaseze modurile indirecte într-un loc potrivit.

O altă particularitate structurală a *Micului compediu* atât față de *Inst. log.* cât și față de tradiție o constituie tratarea de către Cantemir a categoriilor *înainte* de predicabile, când în mod evident predicabilele au fost tratate de către Porphyrius în cadrul unei *Isagoge* la categorii. Această inversare nu este lipsită de interes.

Se poate dovedi faptul că Dimitrie Cantemir a conceput, având o anumită convingere, această inversare în planul general al lucrării, că nu este vorba de o simplă schimbare de loc. Dovada *ad oculos* o constituie faptul că el procedează la aceeași inversare și cu ocazia introducerii pentru prima dată a celor două probleme. Într-adevăr, în *Instit. log.* (part. I, cart. I, cap. 18) problemele sunt enunțate astfel: *De 5. vocis Porphirii et 10 categoriis* și sunt tratate ca atare, pe când în *Comp.* (cart. I, trat.1) problemele sunt divizate în două capitole *separate*, a căror ordine este *inversă*, respectiv cap. 18, *Despre cele zece categorii*, și cap. 19, *Despre cele cinci voci ale lui Porphyrius*.

Având în vedere și faptul, menționat deja, din *Istoria ieroglică* din care reiese că Dimitrie Cantemir nutrea un interes special pentru categorii și predicabile, merită ca această problemă să fie cercetată mai în amănunt.

Comparând capitolele amintite din *Comp.* și *Inst. log.*, constatăm că aici nu este vorba numai de separarea unui capitol în două, de inversarea expunerii problemelor și, respectiv, de prescurtarea expunerii, ci de *alte* idei.

În *Inst. log.* (part. I, cart. I, cap. 18) se începe prin împărțirea cuvintelor în genere, considerate ca *vox articulata et significa-*

tiva, după cele cinci predicabile, pe bază de *dicitur* și *inesse*, fără nici un alt comentariu. Tot așa sunt introduse categoriile.

Cantemir introduce în acest context un capitol care nu mai apare în *Inst. log.*, și anume cap.17, *Despre pronunțare*. Acesta este de altfel singurul capitol al cărui titlu și a cărei problematică nu apare în *Inst. log.*, ceea ce este de asemenea semnificativ. Este vorba de corespondența între complexul sonor și semnificația cuvintelor. Acestea sunt concepute clasico-aristotelic, ca putând subzista în sine, nu ca fiind doar cele în care *resolvitur verbalis propositio*, cum se consideră în *Inst. log.* (p.ms.15). Raportând cuvintele la semnificație, la ceea ce le exprimă „în afara oricărei compuneri“ (*Comp.*, p.ms.10), Cantemir ajunge în mod firesc la predicamente, nu la predicabile.

Începutul capitolului 18 lasă să se înțeleagă (prin Filosoful = Aristotel) că ar fi vorba de o idee aristotelică. În fapt, considerând că „Filosoful ... s-a strămutat de la cele schimbătoare și pieritoare, adică de la cele particulare la cele neschimbătoare și nepieritoare, adică la cele universale, căci acestea se mențin mereu în același fel“, Cantemir exprimă o poziție de tip realist-platonic, care nu este nici măcar corectă, căci Aristotel nu tratează categoriile în sine ca genuri supreme, ci semnificațiile diverse ale acestora - motiv pentru care *Categoriile* au fost considerate adesea ca ținând mai mult de metafizica decât de logica lui Aristotel. Explicația lui Cantemir este în orice caz diferită de textul din *Inst. log.*

Cele cinci predicabile sunt introduse prin simplă enumerare, după care Dimitrie Cantemir ține să le distingă de predicamente. Distincția este de data aceasta cea menționată ca deosebit de valoroasă în *Inst. log.* (part. II, cart. I, trat. 6, cap.1, p.ms. 185) și este reprodusă *ad litteram* de către Cantemir. În virtutea acestei distincții, Cantemir acordă prioritate categoriilor care semnifică nemijlocit lucrurile individuale, pe când predicabilele fac acest lucru numai indirect. „Toate aceste cinci voci, consideră Cantemir urmându-l pe Ieremia Cacavela, se găsesc în fiecare categorie“.

Exemplul de mai sus face vădit modul în care lucra Cantemir, meditănd asupra lucrării *Inst. log.* și având în minte

întregul ci cuprins. Nu numai silogistica a fost elaborată prin combinarea materialului selectat din ambele părți ale lucrării *Inst. log.*, ci și acest capitol. De data aceasta rezultatul a fost adoptarea unei poziții *diferite* față de aceea a profesorului.

Selectarea de către C'antemir, desprinderea din context a celei mai importante și mai originale idei din *Inst. log.* dovedește o înțelegere deplină a textului și a importanței sale - lucru subliniat, probabil, chiar de către profesor. Completările făcute de C'antemir au însă un iz realist-naiv, destul de nepotrivit într-un context pretins aristotelic.

Structural vorbind, prescurtarea lucrării *Inst. log.* s-a realizat în *Comp.* și prin excluderea primelor două tratate din *Inst. log.* (part. II, cart. I), în care sunt dezbătute probleme generale de filosofie. Acest lucru contribuie într-adevăr la unitatea lucrării.

Prin urmare, structura *Micului compendiu*, la o analiză comparativă, denotă aspecte negative, dar și pozitive. Repetările, cu excepția silogisticii, se mențin și în *Comp.*, unde nu-și mai aveau locul, tratarea fiind făcută aici la același nivel. Dar, chiar în cazul repetărilor simetrice, C'antemir nu preia decât parțial ideile din *Inst. log.* El încearcă o nouă sistematizare a logicii, trăgând consecințele unor idei din *Inst. log.* - idei care, în *Inst. log.*, se dovedesc însă de mare importanță. Unele inversări structurale nu sunt reușite, necesitând o prelucrare a materialului. Aceasta, cât și ultimul capitol, plasat după încheiere, ar putea să sugereze faptul că forma definitivă a lucrării urma să fie elaborată.

b) Modalitatea expunerii

Făcând abstracție de structura *Micului compendiu*, se poate constata foarte ușor modul în care a încercat C'antemir să prescurteze lucrarea lui Ieremia Cacavela. El utiliza două metode, pe care le aplica fie separat, fie combinat. Una constă în *rezumarea* capitolului din *Inst. log.*, adică în prezentarea aceluiași idei, sub același titlu, dar cu alte cuvinte și mult mai pe scurt (renunțând de regulă la amănunte), și alta constă pur și

simplicu în reproducerea *ad litteram* a unei părți din capitolul respectiv. Urmărirea pas cu pas a felului în care reușește Cantemir să aplice metodele menționate dă o imagine fidelă a gradului în care acesta a reușit să-și însușească cunoștințele de logică expuse în *Inst. log.* Asistăm astfel la o confruntare directă, *nemijlocită*, după părerea noastră, *de nici o altă* lectură, a concepției lui Cantemir - elevul, cu opera lui Cacavela - profesorul. Neconcordanța, plusurile, inadvertențele și greșelile din *Comp.* îi aparțin întru totul lui Cantemir și nu pot fi date pe seama nici unei alte surse de inspirație. Nu este exclusă posibilitatea ca Dimitrie Cantemir să mai fi citit și alte lucrări de logică în afară de *Instit. log.*, dar din modalitatea expunerii *Micului compendiu* nu rezultă așa ceva. Acest lucru poate să pledeze pentru elaborarea timpurie a lucrării.

„Scurta introducere“ a lui Cantemir este o prelucrare retorică a cuvintelor introductive din *Instit. log.*, cu renunțarea la partea finală, în care se vorbește de *Isagoge*. Poziția ambilor autori este apropiată de aceea expusă de Cantemir în *Divanul*, în cadrul căreia logicii i se acordă o serioasă importanță în cunoașterea adevărului și chiar a „adevăratei înțelepciuni“, aceasta însă „nu fără ajutor divin“. Mai mult (ideea îi aparține lui Cantemir), logica „este deschizătoarea și dezvăluitoare înțelepciunii și a nemăsuratelor comori ale lăcașului acesteia și prin care cu toții, dar fără de care nimeni nu poate fi ori vârat în vreun fel, ori făcut să intre spre a se bucura de ele“. Poziția este evident contrară concepției ulterioare a lui Cantemir din *Sacros. imago* și *Istoria ieroglifică*.

Cuvântul „Către preabunul cititor“ este un elogiu la adresa conciziunii, obiectivul major al oricărui *compendiolum*.

Chiar la primul pas în definiția logicii, dată foarte strict în *Inst. log.* (ca și în alte lucrări ale vremii)¹¹⁸, se constată intervenția energetică a lui Cantemir (Cf. *Inst. log.*, p. ms. 3, și *Comp.*, p. ms. 1). El reduce *quaeque nobis regulas tribuit, per quas ex istis vocibus instruntur rationalia instrumenta* la cuius

---

¹¹⁸ Vide supra, p. 36-37.

regulis instructis rationalibus instrumentis. Reducerea are atât o valoare stilistică, cât și una semantică. Reducerea primei părți (*quaeque nobis regulas tribuit*) nu ridică probleme, reducerea părții a doua (*ex istis vocibus instruntur rationalia instrumenta*) exclude însă *originea* instrumentelor raționale, care, în definiția din *Inst. log.*, are un evident caracter nominalist (*ex istis vocibus*). Ultima reducere nu are o semnificație stilistică și nu pare deloc întâmplătoare. Apelând pentru moment numai la problemele discutate deja, constatăm că prioritatea acordată de către Cantemir predicamentelor față de predicabile, deci aspectului semantic față de cel lingvistic, este în perfectă concordanță cu a doua reducere operată în definiția logicii; cu atât mai mult explicația naiv-realistă emisă de Cantemir în legătură cu categoriile.

Se poate considera deci că Dimitrie Cantemir *corectează* definiția din *Inst. log.* într-un spirit *antinominalist*. Având în vedere aspectele realist-teologice, menționate deja, din *Inst. log.*, această corectură ar fi fost îndreptățită chiar și pentru *Inst. log.*. Dar este evident că autorul lucrării *Inst. log.* a preluat această definiție fără să se gândească la consecințele ei - ceea ce, în mod evident, nu a făcut Dimitrie Cantemir.

O altă dovadă în acest sens o constituie a treia reducere operată în definiție, prin care *quibus Philosophia in distinctionem veritatis a falso, vel mendatio* (sic), *utitur* devine *distinctionem inter veritatem, et falsum facimus*. Nici aceasta nu este o reducere stilistică. Ea se datorează noii structuri a *Micului compediu*, în care logica este tratată ca atare, independent de cadrul ei filosofic. De data aceasta, reducerea nu mai era potrivită pentru *Inst. log.*, care conține și o parte consacrată filosofiei.

Ambele *corectări* de conținut, operate de Cantemir în definiția logicii, sunt perfect justificabile față de structura lucrării și față de poziția autorului. În plus, se poate spune că definiția câștigă și în conciziune și în rigoare. S-ar putea obiecta în legătură cu a treia reducere (desprinderea logicii din cadrul filosofiei) că ea putea fi extinsă, pentru consecvență, și asupra părții de început a definiției, respectiv în loc de *Logica est ars*

instrumentalis philosophiae, se putea spune pur și simplu *Logica est ars instrumentalis*.

În legătură cu *Comp.*, cart. I, trat. 1, cap. 3 (*Despre definiția acestei cercetări*), *vide* și *Inst. log.*, p. ms. 5-7, este demn de remarcat faptul că Dimitrie Cantemir exclude explicitarea logicii prin intențiile prime și secunde. Comprindând capitolul precedent din *Inst. log.*, p. ms. 4, unde este vorba în treacăt și de operațiile logicii, Cantemir caracterizează disciplina pe baza a trei operații, pe care nu le numește în prealabil. Amănuntele sunt oferite abia în cap. 6, p. ms. 3.

Este demn de remarcat faptul că atunci când este vorba de referințe la Aristotel, Cantemir preia totul fără discernământ, ca în cazul cap. 4 (*Comp.*, cart. I, trat. 1; *Cf. Inst. log.*, p. ms. 7), ceea ce dovedește că nu dispunea de surse aristotelice în momentul redactării.

Ținând tot de modalitatea expunerii, se remarcă faptul că Dimitrie Cantemir renunță la stilul dialogat din *Inst. log.* El rezolvă perifrastic, de exemplu în *Comp.*, cart. I, trat. 1, cap. 12 și cap. 13, obișnuitul *At dices? Respondeo* din *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 11 și cap. 12, prin *At ne dicas*, modalitate stilistică fără pretenții deosebite (*vide* și *Comp.*, cart. I, trat. 2, cap. 1, 2, 3; *Cf. Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 1, 2, 3).

Există și unele capitole din *Inst. log.* (cum ar fi de exemplu cap. 14 și cap. 15, part. I, cart. I) care sunt copiate integral de către Cantemir, fără nici o intervenție. Este vorba de obicei de capitolele scurte și concise din prima parte a lucrării *Inst. log.* Apar și cazuri de comprimare a două capitole din *Inst. log.* într-un singur capitol din *Comp.* (cazul cap. 15 și cap. 16 din *Inst. log.*, part. I, cart. I, și al cap. 16 din *Comp.*, cart. I, trat. 1; *vide* și *Comp.*, cart. I, trat. 2, cap. 5; *Cf. Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 5 și cap. 6) sau capitole prelucrate după *Inst. log.*, în care apar și fragmente pe aceeași temă din alte capitole (de exemplu în *Comp.*, cart. II, trat. 1; *Cf. Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 4). Tot aici (în cap. 1) Cantemir menționează și cele cinci genuri ale lui Platon, care apar în *Inst. log.* în cap. 3, part. II, cart. I, trat. 5. Este demn de menționat că aici Cantemir dezvoltă titlul simplu din *Inst. log.* (*De substantia, vel essentia*)

în *De prima et optima categoria*, i. est de *Essentia*, vel *substantia*, ceea ce denotă interesul său special pentru această categorie. Există și un capitol (*Comp.*, cart. II, trat. 1, cap. 6, *De Quando, et Ubi*) sintetizat de Cantemir, după cum o spune el însuși în capitolul despre predicamente, la care trimite. Dar trimiterea este valabilă numai pentru *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 1, unde se vorbește într-adevăr *de quando et ubi*, pe când în *Comp.*, cart. I, trat. 1, cap. 18, unde nu mai este vorba de predicamente, se face doar trimitere.

Comprimarea excesivă, cu renunțarea la exemple, îl duce pe Cantemir la unele exprimări incorecte, ca în *Comp.*, cart. I, trat. 2, cap. 2 (*Cf. Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 2), în legătură cu termenul „copulă”. Cantemir spune: „Substantivul este numit de către filosofi *copula*, adică legătura predicatului cu subiectul”. În realitate, copula este partea verbală a predicatului alcătuit din verb și substantiv, ca în exemplul din *Inst. log.*: *Socrates est Philosophus*. La fel în *Comp.* (cart. I, trat. 2, cap. 3), ultima frază fiind prea concentrată, pierde esențialul, faptul că predicatul poate deveni subiect și invers (*Cf. Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 3).

Poate fi remarcată și o scăpare a lui Cantemir, care în *Comp.* (cart. I, trat. 3, cap. 1) amintește de *Disputatio prooemialis* din *Inst. log.* (part. II, cart. I, trat. 3), care nu mai apare în *Comp.* În genere, capitolul amintit din *Comp.* este mai puțin prelucrat. Aici apar și reminiscențe ale stilului din *Inst. log.* (capitolul fiind acolo conceput cu obiecții și argumente). Pentru a trece peste o parte din aceste „obiecții”, Cantemir spune: „Despre obiecțiile adversarilor se găsește îndeajuns în celelalte scrieri ale noastre!” În mod asemănător se termină și cap. 7 (*Comp.*, cart. I, trat. 3): „Iar despre toate acestea am tratat mai pe larg și cu mai multe dovezi în scrierile noastre anterioare!” Este greu de apreciat aceste afirmații. Să fie cu totul gratuite? Reamintim în treacăt ipoteza lui Tocilescu care, după numerele de inventar ale lucrărilor lui Cantemir, conchide că ar mai fi existat două lucrări filosofice.

La finele cap. 3 (*Comp.*, cart. I, trat. 3; *Cf. Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 4, cap. 1), Cantemir spune: „Asupra facultăților de

cunoaştere ale sufletului <se va vorbi> în capitolul respectiv". Or, capitolul respectiv se găseşte în *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 2, care nu mai apare în *Comp.*

Trebuie menţionat faptul că Dimitrie Cantemir renunţă în mod consecvent la schemele exemplificative care se găsesc din abundenţă în *Inst. log.*

Una dintre părţile cele mai prelucrate din *Comp.* este tratatul întâi din cartea a III-a. Chiar de la început Cantemir combină (în cap. 1, cart. III, trat. 1) idei din trei capitole ale lucrării *Inst. log.*, respectiv part. I, cart. III, cap. 1 şi cap. 2, şi part. II, cart. II, cap. 1. Combinaţia nu este însă reuşită, căci în cele două părţi ale lucrării *Inst. log.* silogismul este abordat în două maniere diferite, ceea ce nu este un defect, având în vedere structura specială a lucrării *Inst. log.* (în prima parte sunt expuse date elementare despre silogismul clasic, în a doua silogismul este încadrat în teoria argumentării), dar în *Micul compediu* nu-şi aveau locul termeni cum ar fi *consequentia* şi *illatio*, alături de *conclusio*.

Cantemir, după ce enunţă definiţia silogismului (incompletă, ca şi în *Inst. log.*, ceea ce dovedeşte din nou că nu avea la dispoziţie nici o sursă aristotelică, din care este imposibil să lipsească celebrul *to tauta einai*, care nu apare în definiţia lui Cacavela), tratează despre materia acestuia, fără comentariu şi fără exemplu ilustrativ. Pe această cale nu mai poate însă justifica structura silogismului şi nici denumiri ca *maior terminus*, *minor* etc.

Capitolul 2 (*Comp.*, cart. III, trat. 1), inspirat din partea a II-a a lucrării *Inst. log.* (cart. II, trat. 1), complică şi mai mult înţelegerea textului, prin introducerea unor noţiuni din teoria scolastică a consecinţei (antecedent, consecvent, asentiment faţă de antecedent etc.). Lucrurile încep să se limpezească abia în capitolul 3 (*Comp.*, cart. III, trat. 1), în care silogismul este delimitat de simpla consecinţă. Dar în restul capitolelor (*Comp.*, cart. III, trat. 1) se revine la poziţia clasică, cu excepţia capitolul 5, în care premisele sunt numite „antecedentă”, iar silogismul „consecinţă” (terminologia îi aparţine însă lui Ieremia Cacavela). Figurile silogismului sunt expuse prin combinarea

capitolelor din prima și a doua parte a lucrării *Inst. log.* A fost menționată deja definiția incorrectă a termenului mediu dată de Cantemir pentru figura I.

Ar mai fi de adăugat faptul că, în ciuda intenției permanente de a rezuma, Cantemir acordă un mare spațiu silogismului demonstrativ, ceea ce denotă interesul său pentru această problemă.

Modalitatea expunerii dovedește, în primul rând (lucru asupra căruia nu s-a insistat), că *Micul compediu* nu reprezintă o formă definitivă, revizuită a lucrării pe care Cantemir urma s-o traducă în limba română. Sunt evidente referințele la lucrarea *Inst. log.*, trimiteri reciproce la locuri în care problemele sunt doar enunțate, plasarea unui capitol după încheierea lucrării. Or, toate acestea nu puteau să-i scape lui Cantemir cu ocazia unei revizuii a lucrării. Aceasta se vede și din mențiunea accidentală a stilului „prin obiecții” a lui Cacavela, deși Cantemir renunțase la el.

Unificarea stilului, comprimările și compunerile de texte și idei dovedesc munca întreprinsă de Cantemir pentru a rezuma lucrarea *Inst. log.* Încercările lui nu sunt întotdeauna fericite, Cantemir comite și erori, dar evident este faptul că el a lucrat aici *singur*, că n-a utilizat nici o altă sursă, în afară de propriul său mod de a înțelege și chiar de a concepe logica. Dovada cea mai clară o constituie încercarea de a prezenta o definiție proprie a logicii - lucru de mare îndrăzneală, care dovedește însă că domnitorul român avea o viziune de ansamblu asupra logicii, o viziune care nu poate fi obținută de un simplu tehnician (care, ce-i drept, nu greșește în amănunte), ci de un gânditor original, cu veleități filosofice.

În fine, nu trebuie să uităm nici referințele lui Cantemir, destul de curioase, dar și destul de ferme, la alte scrieri ale sale, care par să fi fost de logică. Nu știm de existența unor astfel de lucrări; cert este însă că Dimitrie Cantemir va dovedi interes pentru această disciplină și în scrierile ulterioare care ne-au parvenit.

7. Ecourile logicii în opera lui Cantemir

A fost menționat deja faptul că în lucrarea *Divanul* apar idei asemănătoare cu cele susținute de Cantemir în introducerea la *Comp.*, ba mai mult, că logica intervine chiar în desfășurarea lucrării, iar o parte din termenii românești de logică, pe care Cantemir însuși îi definește în *Istoria ieroglifică*, apar aici chiar în aceeași formă (*vide* discuția de la punctul 5). *Divanul* este de altfel o scriere în care atitudinea lui Cantemir față de logică, de puterea rațiunii în genere poate fi considerată ca stimulată de preocupări profunde de logică. Atitudinea din *Sacros. imago* nu este favorabilă gândirii raționale, iar cea din *Istoria ieroglifică* pune în evidență limitele gnoseologice ale rațiunii. Cu toate acestea, în *Istoria ieroglifică* se vedește cel mai mult interesul lui Cantemir pentru logică, de data aceasta însă pentru aspectele sale exterioare, discursive, lingvistice.

Faptul că Dimitrie Cantemir a avut un interes profund, fundamental-filosofic pentru logică îl dovedește tocmai elaborarea *Micului compendiu*, rezultat al serioasei sale instrucții în domeniul logicii (cu profesorul Ieremia Cacavela) și al străduinței proprii, călăuzită chiar de o viziune originală asupra unor probleme particulare (cum este raportul între predicamente și predicabile) sau chiar asupra logicii în ansamblu (cum reiese din definiția logicii). Nu trebuie uitat faptul că logica este disciplina filosofică cea mai strictă, este disciplina în care chiar un învățat de talia lui Kant considera ca foarte greu de adus ceva nou.

Aceasta nu înseamnă însă că preocupările lui Cantemir pentru aspectele exterioare ale logicii sunt lipsite de interes. Dimpotrivă, dacă intenția sa, mărturisită chiar în primele pagini din *Istoria ieroglifică*, de a traduce în limba română „întreaga învățătură a logicii“ ar fi fost realizată, cultura românească din ceasul acela timpuriu ar fi avut multe de câștigat. Dar intenția lui Cantemir s-a realizat totuși în parte. În *Divanul* și în *Istoria ieroglifică* găsim destule elemente pe baza cărora poate fi schițată o imagine a modelului în care ar fi încercat Cantemir să transpună „întreaga învățătură a logicii pre limba noastră“.

Unul dintre cei mai frecvenți termeni de logică din *Divanul* este acela prin care Cantemir îl redă pe *ratio* cu corespondentul său grecesc *logos*, respectiv termenul „socotială“, cu toate derivatele sale verbale, substantivale („nesocotială“, „nesocotință“) și adjectivale („socotitoriu“ pentru rațional = *logikos*, „puțin socotitoriu“ = *asylogistos*). Frecvența acestui termen, după remarca lui V. Căndea, se datorează însăși structurii argumentativ-demonstrative a lucrării *Divanul*. Consecvența cu care utilizează aici termenul „socotială“ pentru *ratio* dovedește că acesta ar fi fost termenul considerat echivalent. „Socoteală“, care în ciuda faptului că astăzi a pierdut mult din înțelesul original, mai păstrează însă semnificații ca: rost, rațiune, măsură, seamă, care corespund perechii *ratio-logos* mai bine decât neologismul „rațiune“, utilizat mai mult ca termen tehnic.

În *Istoria ieroglifică* frecvența termenului este mai mică¹¹⁹ și nu mai are nici o legătură cu structura lucrării, ci devine termen tehnic, definit și de Cantemir la începutul lucrării drept „sillogismos“, deci raționament, nu rațiune - forma „socoteală adevărată“ sau „socoteală dreaptă“ având sensul de raționament adevărat sau corect = silogism și nu de *ratio recta* (cum sugerează N. Stoicescu)¹²⁰. De altfel termenul apare și în forme ca: „socotială logicească“, „socotiala loghicilor“, „socoteala minții“ etc., însemnând pretutindeni raționament sau silogism, adesea cu referință directă la „silogismul Corbului“.

Termenul „ceință“ (*poiotes, qualitas*) reprezintă o încercare demnă de reținut. El apare în contextul *Divanului* (partea tradusă din Wissowatius), în care Cantemir avea în față termenul grec și latin. El nu optează pentru nici unul, ci încearcă să-l traducă în limba română printr-un termen sugestiv.

¹¹⁹ Cf. *Indice cultural la Divanul*, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. I, ediția citată, și *Indice cultural la Istoria ieroglifică în Opere complete*, vol. IV, ediția citată.

¹²⁰ Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IV, p. 438.

Din păcate, traducerea nu este corectă. *Poiotes*, ca și *qualitas*, are la bază o întrebare, dar aceasta nu este „ce?”, ci „ce fel de?”, respectiv *poios* (*qualis*). „Ceință” traduce însă pe *ti esti* (*essentia*) și în această calitate este într-adevăr un termen mult mai sugestiv decât neologismul „esență”.

Termenul „ceință” apare și în *Istoria ieroglică*, iar aici are într-adevăr semnificația de esență, corespunzând întrebării *ce este*¹²¹. Cu toate acestea, în *Scara tâlcuitoare*, Cantemir o consideră ca traducere pentru „cidditas” (*quidditas*), care corespunde însă grecescului *to ti en einai*, esențial aici fiind *einai*, nu *ti*, deci *estele*, nu *ceul* „singură ființa lucrului”, cum explică tot Cantemir, sau tot în termenii lui „a fi a lucrului”. Traducerea corectă este „ființa permanentă” (*quod erat esse*, pe care latinii l-au înlocuit cu *quidditas*). Traducerea lui *quidditas* prin „ceință” este corectă (pornind de la *quid* = ce) numai făcând abstracție de semnificația tehnică a termenului latin. După cum observă și C. Noica, Dimitrie Cantemir înțelege prin „ceință” categoria de substanță¹²². Mai precis, înțelege substanța în calitatea de *esență*, cum o făcuse și în *Compendiolum*¹²³, și în acest sens traducerea este bună.

Tot atât de sugestiv pentru limba română este termenul „câtință” (*posotes*) față de actualul „cantitate”. De data aceasta termenul apare în prima parte a *Divanului* și deci traduce numai termenul grecesc. Dar utilizarea lui cu același sens în *Istoria ieroglică* (*id est* alături de celelalte categorii) denotă că era, pentru Cantemir, un termen consacrat.

Cu aceeași valoare semnificativă este și termenul „feldeință”, care traduce termenul latin *qualitas*¹²⁴, respectiv *poiotes*, ceea ce sugerează o corectare a traducerii aceluiași termen prin „ceință”, cum făcuse în *Divanul*. Mecanismul traducerii este

---

¹²¹ Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IV, p. ms. 63, 196.

¹²² C. Noica, *Rostirea filozofică românească*, București, Editura Științifică, 1970, p. 125.

¹²³ Cf. *Comp.*, p. ms. 29.

¹²⁴ P. Vaida, *Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la Dimitrie Cantemir*, în „Limba română”, nr. 1, 1966, p. 10.

același: se pleacă de la întrebarea „ce fel de“ (*poios*) și se adaugă terminația -ință. C. Noica remarcă faptul că „feldeință“ este termenul „cel mai cuceritor“ din seria traducerilor lui Cantemir. El este într-adevăr un termen mult mai sugestiv pentru români decât acela de „calitate“, împrumutat din latină.

„Cele cinci glasuri“ ale lui Porphyrius (genul, specia, diferența, propriul și accidentul) devin la Cantemir: „niamul“, „chipul“, „deosăbirea“, „hiriștiia“ și „tâmplarea“¹²⁵. P. Vaida găsește și utilizarea termenului „atom“ pentru *individ*, iar ca variantă pentru „chip“, termenul „față“¹²⁶. De data aceasta, termenii aleși de Cantemir sunt mai restrânși ca sferă decât cei consacrați; ei figurează la Porphyrius ca sensuri improprii ale predicabilelor.

În fine, este demn de amintit și echivalentul unor termeni tehnici de logică, cum ar fi: *protasis*, definit ca „înainte pune-re“, sau *symperasma*, ca „încheierea voroavii“, care apare și cu sensul de „încuiare“¹²⁷.

Trebuie remarcată aici utilizarea de către Cantemir a *termenilor grecești*, ceea ce pare curios pentru autorul unei lucrări de logică în limba latină. Este evident că el cunoștea și terminologia greacă, dar utilizarea acesteia, care este mai greoaie pentru limba română, poate sugera și faptul că Dimitrie Cantemir avea la dispoziție acum (în jurul anului 1705) și surse grecești de logică, a căror utilizare în *Comp.*, nu poate fi dovedită. În acest caz, nu ar fi lipsită de sens ipoteza că intenția lui Cantemir nu era pur și simplu aceea de a traduce în limba română lucrarea *Comp.*, elaborată în prima tinerețe. De altfel, în al doilea cuvânt introductiv la *Istoria ieroglifică* („Iarăși către cititoriu“), unde este promisă traducerea logicii, este vorba în mod evident de *traduceri din limba greacă*. „Într-acesta chip, zice Cantemir, spre alalte învățături gréle, trebuitoare numere și cuvinte, dându-te a le moldoveni sau a le români siléște, în moldovenie ellinizéște și în ellinie moldoveniséște“. Dar aceste mărturisiri

---

¹²⁵ *Istoria ieroglifică*, p. ms. 43.

¹²⁶ P. Vaida, *op. cit.*, p. 7-8.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 11.

ale lui Cantemir au, firește, o valoare cu totul ipotetică, atât timp cât noi nu posedăm decât o singură lucrare de logică a lui Cantemir, iar aceasta este *Compendiolum*.

Echivalențele românești ale celor câțiva termeni de logică ne permit totuși să întrevădem modul în care ar fi încercat Cantemir traducerea unei logici în limba română¹²⁸. Trăind în ceasul de început al culturii noastre, nefiind robul nici unei tradiții, el ar fi încercat în mare măsură utilizarea unei terminologii *pur* românești, care, așa cum arată după două sute de ani de progrese ale limbii române, este încă de mare valoare semantică și uneori (cazul predicamentelor) este mai potrivită decât cea modernă. Dar nu trebuie să uităm totuși că Dimitrie Cantemir a rămas un caz cu totul izolat. Nu ar fi fost îndeajuns alcătuirea unei terminologii de logică pentru ca aceasta să se și împământească; era necesar și un climat cultural potrivit. Or, acest lucru s-a petrecut mult mai târziu. Din această cauză, se poate spune că singurul care a profitat de pe urma propriilor sale cunoștințe de logică a fost Cantemir însuși.

b) Logica în contextul operelor târzii

Fără să intrăm în amănunte care ar depăși intenția studiului de față, trebuie pus în evidență faptul că interesul pentru logică l-a urmărit pe Dimitrie Cantemir, în diferite forme, și în operele scrise cu mult mai târziu.

Referindu-se la *Sistema sau starea religiei mahomedane*, publicată de Cantemir, în 1722, la Petersburg, Gr. Tocilescu constată că fostul domnitor se interesa de logica arabă, cunoscând modul în care aceasta este concepută („ca introducere a înțelepciunii în capul omului pentru a judeca lucrurile cu istețime, prin felurite categorii, definiții dialectice; se adaugă la

---

¹²⁸ Mai pot fi amintiți și alți termeni tehnici, ca: „arățătoriu“ pentru demonstrativ; „hotar“ pentru termen, ca în „hotar mijlocitoriu“ = termen mediu; „hotărâre“ pentru definiție; „începătură“ pentru principiu etc. (*Vide* în acest sens P. Vaida, *op. cit.*, p. 9 sq.).

ea 5 voci ale lui Porfir, 10 categorii ale lui Aristotel pe care arabii le numesc *şart* - adică condiţiuni. Cărţile topice, analitice şi sofistice”¹²⁹. Reiese de aici faptul că Dimitrie Cantemir şi-a extins în continuare orizontul cunoştinţelor de logică. Ar fi greu de apreciat dacă el a studiat ca atare vreo operă de logică arabă sau a citit doar relaţiări despre asemenea opere. Cert este că el cunoştea structura unor astfel de lucrări.

Tot Tocilescu, analizând lucrarea *Loca Obscura in Catechisi*, publicată în 1720, în care Cantemir combate o lucrare a lui T. Procopovici, constată că maniera în care acesta procedează dovedeşte că „era bun dialectic şi scolastician. Cunoştea bine dialectica lui Aristotel şi direcţiunea sofistico-scolastică”¹³⁰.

Cantemir, în această lucrare, extrage fraze din lucrarea criticată şi le supune, independent de contextul lor, unor analize semantice minuţioase. „Cercetând amănunţit critica lui Cantemir, noi am constatat, continuă Tocilescu, că unele din punctele de acuzare ale sale sunt cam mici şi ajung până la controverse scolastice, uneori cam trase de păr, ce arată că ţinea morţiş la logica lui Aristotel, însă în marea lor majoritate punctele de acuzare sunt foarte sănătoase, argumentate şi nemerite”¹³¹.

Iată, prin urmare, că, după atâţia ani, Cantemir este departe de a desconsidera avantajele logicii. Dimpotrivă, i se pot aduce chiar reproşuri pentru abuzul de logică formală. Utilizarea acesteia însă, ca metodă demonstrativă, sugerează o revenire la poziţia anterioară *Istoriei ieroglifice*, la o poziţie în care logica îşi redobândeşte semnificaţia ei fundamentală, profund filosofică, de mijloc incontestabil pentru obţinerea adevărului.

În acelaşi sens, dar vizând o altă dimensiune a logicii decât cea scolastico-formalistă, este utilizat şi chiar definit în *Scara tâlcuitoare din Istoria ieroglifică* termenul „axiomă” („Dzisă filosofască carea în loc de canon, de pravilă să ţine”). Conform

---

¹²⁹ Gr. Tocilescu, *Ms. rom.*, 5148-II, fila 381.

¹³⁰ *Ibidem*, fila 419.

¹³¹ *Ibidem*, fila 426.

unor astfel de axiome, el rezolvă, fără drept de apel, anumite controverse obișnuite din *Istoria ieroglifică*.

Mult mai valoroase însă sunt axiomele sau canoanele utilizate de Cantemir în demonstrațiile istorice. După cum observase P.P. Panaitescu¹³², după *Prolegomena*, în cartea I, capitolul întâi din *Hronicul*, Cantemir enumeră axiomele sau canoanele istoriei, sugerând faptul că va întreprinde o tratare demonstrativă a istoriei. Sunt demne de menționat câteva dintre aceste axiome, a căror valoare nu poate fi contestată nici astăzi: „tăcerea nici nu pune, nici nu ridică lucrul“; „zisa îl și pune și-l și ridică“; „tăcerea după zisă adeverește zisa odată“. Modul concis în care sunt exprimate aceste axiome dovedește că ele au fost concepute în mod special, atât *vi materiae*, cât și *vi formae*.

Există și alte axiome care justifică modul deductiv de abordare a problemelor istorice. P.P. Panaitescu menționează un principiu¹³³ (numit „axiomă“ de către Cantemir), care amintește de inferența „ q , deci $p \rightarrow q$ “: „de pe fapte a lucrurilor ființă se cunoaște, adecă când un lucru iaste făcut, înțelegem că lucrul acela pricină înainte mergătoare au avut“.

Preocupările de logică ale lui Dimitrie Cantemir nu au rămas deci fără ecou nici în lucrările sale târzii. Chiar în afara unor locuri ca cele menționate, în care intervenția elementului logic poate fi dovedită *ad oculos*, pretutindeni în opera sa se observă încercarea de a depăși nivelul empiric al faptului imediat, năzuința spre teoretic și formal, spre universalitate, atributul *sine qua non* al științei autentice spre care a năzuit Cantemir în permanență și prin care se deosebește de toți predecesorii săi din istoria culturii românești.

ALEXANDRU SURDU

---

¹³² P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 234.

¹³³ *Ibidem*, p. 235.

A. În legătură cu textele tipărite

Compendiolum universae logices institutionis. Microfilm la Biblioteca Academiei Române (Mm. 7)

Compendiolum universae logices institutionis. Copie manuscrisă după originalul de la Arhiva centrală de stat a documentelor vechi a U.R.S.S. la Biblioteca Academiei Române (*Ms. lat.*, 76)

Compendiolum universae logices institutionis, în *Operele principelui Demetriu Cantemiru*, tom VI, București, 1883, p. 409-468

Institutio logices id est de philosophiae instrumentali arte habitus. Microfilm la Biblioteca Academiei Române (Mm. 5)

Tocilescu, Gr., *Manuscrise* (*Ms. rom.*, 5148 - I și *Ms. rom.*, 5141- II la Biblioteca Academiei Române

Tocilescu, Gr., *Raport asupra cercetărilor istorice făcute în bibliotecile din Russia*, București, 1878

Tocilescu, Gr., *Precuvântare*, în *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, tom VIII, București, 1901

B. Din opera lui Dimitrie Cantemir

Istoria ieroglică, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IV, București, Editura Academiei, 1973, p. ms. VI, 43, 49, 342, 352, 338

Divanul, în Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. I, București, Editura Academiei, 1974, p. ms. 63, 196, p. 438

Istoria Imperiului Otoman, București, 1876, p. 135-136

D. Cantemir, *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir*, București, 1923, p.62

D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, Editura Minerva, 1973, p.373

D. Cantemir, *Metafizica*, traducere de N. Locusteanu, București, 1928

Bagdasar N., *Dimitrie Cantemir*, în *Istoria filosofiei moderne*, vol. V, București, 1941, p. 13, 18-19

Bădărău D., *Cantemir și Van Helmont*, în „Cercetări filozofice“, nr. 1, 1961, p. 143-166

Bădărău D., *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1964, p. 136-151, 306-317

Bădărău, D., *Ideile filozofice ale lui Dimitrie Cantemir*, în *Istoria gândirii sociale și filozofice în România*, București, Editura Academiei, 1964, p. 75-81

Camariano-Cioran, A., *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, în „Revue des études sud-est européennes“, nr. 1-2, 1965

Cândea, V., *Locul lui Dimitrie Cantemir în cultura românească*, în *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1974, p. 67-68

Cândea, V., *Studiu introductiv*, în *Dimitrie Cantemir, Opere complete*, vol. I, București, Editura Academiei, 1974

Dossios, N.G., *Studii istorice greco-române*, fasc. 1, Iași, 1901, p. 35

Ionescu-Gușan, C., *Umanism și raționalism la Dimitrie Cantemir*, în *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1974, p. 48

Iova, M., *Dimitrie Cantemir. Bibliografie selectivă*, multigrafiat, Iași, Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu“, 1973

Ivănescu, G., *Rolul lui Dimitrie Cantemir în dezvoltarea terminologiei filozofice românești*, în *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei, 1974, p. 129

Lăudat, I.D., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Iași, Editura Junimea, 1973, p. 74, 76

Măciucă, C., *Dimitrie Cantemir*, București, Editura Albatros, 1972, p. 108

Mușat, M., Boacă, S., *Dimitrie Cantemir*, București, Editura Militară, 1975, p. 49-51

Panaiteescu, P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Editura Academiei, 1958, p. 38-39, 62-63

Pascu, G., *Viața și operele lui D. Cantemir*, București, 1924, p. 20, 31-32

Rosetti, Al., *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în Istoria ieroglică*, în „Buletin științific“, Secția de științe a limbii, literaturii și artei, tom I, 1951, nr. 1-2, p. 23, 26

Rosetti, Al., Cazacu, B., *Istoria limbii române literare*, vol. I, capitolul „Limba scrierilor lui Dimitrie Cantemir“, București, Editura Științifică, 1961, p. 392, 396-405

Streinu, V., *La définition de la logique chez Théophile Corydalée*, în „Revue roumaine des sciences sociales“, série de philosophie et logique, nr. 2, 1969, p. 255

Streinu, V., *Cu privire la Compendiolum universae logicae institutionis al lui Dimitrie Cantemir*, în „Probleme de logică“, vol. IV, București, Editura Academiei, 1972

Streinu, V., *Essai sur la logique de Cantemir*, în „Revue roumaine des sciences sociales“, série de philosophie et logique, nr. 4, 1973

Ștefănescu, M., *Filosofia românească*, București, 1922, p. 109-110

Toma, G., *Dimitrie Cantemir - umanismul și raționalismul*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai“, Series philosophia, nr. 2, p. 13-14

Vaida, P., *Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la Dimitrie Cantemir*, în „Limba română“, nr. 1, 1966

Vaida, P., *Cantemir și aristotelismul*, în „Revista de filozofie“, nr. 5, 1966, p. 655

Vaida, P., *Dimitrie Cantemir*, în *Istoria filozofiei românești*, vol. I, București, Editura Academiei, 1972, p. 65-84

Vaida, P., *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972, p. 151-164, 235, 218-242

Verdeș, I., *Despre „Micul manual de logică generală“ al lui Dimitrie Cantemir*, în „Cercetări filozofice“, nr. 3, 1955, p. 119-126

Verdeș, I., *Ideile filozofice și social-politice ale lui Dimitrie Cantemir în Istoria ieroglifică*, în „Cercetări filozofice“, nr. 6, 1956 p. 75-78

Verdeș, I., *Dimitrie Cantemir patriot, gânditor și om de știință*, București, Editura pentru Literatură, 1957, p. 77-78, 85

Textul latin al *Micului compendiu asupra întregii învățăături a logicii* a fost stabilit - încă din 1974 - după microfilmul aflat în Biblioteca Academiei Române (sub cota Mm. 7). Cu acest prilej au putut fi îndreptate o seamă de erori de copiere și de tipărire care au grevat vechea ediție a formei latine, scoasă sub egida Academiei Române, către finele veacului trecut¹.

Textul latin al acestui mic tratat nu este o ciornă, ca pentru alte lucrări cantemiriene, ci o copie pe curat, foarte lizibilă și îngrijită, chiar dacă nu este nici ea scutită de unele scăpări, tipice modului de a lucra al lui Cantemir. În fuga penei scapă uneori câte o literă, este omisă sau presupusă brahilogic o corelație sintactică necesară, sau este uitat câte un verb regent la sfârșitul unei fraze². Dacă aceste mici erori au putut fi emendate fără dificultăți, în schimb ruperea în numerotarea paginilor, care separă cartea a II-a de cartea a III-a, nu avea cum fi reparată: ultima pagină a cărții a II-a poartă numărul 54, în vreme ce prima a celei următoare începe de la 66³, fără vreo lipsă în text, și continuând ca atare până la sfârșit.

Traducerea românească a unui asemenea text tehnic de școală nu este una facilă. Prima formă a transpunerii a dorit și s-a bucurat deci de binevoitoare îmbunătățiri și sugestii aduse de Valeriu Streinu, de Constantin Noica și, mai recent, dar nu în ultimul rând, de Alexandru Surdu. Dacă adesea însăși frazarea cantemiriană n-a fost ușor de elucidat, cel mai greu de luat s-au arătat hotărârile pentru traducerea unor termeni aparte, ca *ens*, *vox*, *acquisitum*, *quiescere*

¹ Copia manuscrisă, adusă în 1878 de Gr. Tocilescu, se află la Biblioteca Academiei Române (Ms. lat. 76, f. 101-224). *Compendiolum* a fost imprimat, fără traducere, în *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*, vol. VI București, 1883, p. 415-468.

² De pildă, <ita Deus>, la p. 3, sau *quae nullum affixum...<habent>*, la p. 90.

³ *Indicele* final greșește și el, conținând 56 pentru 66.

sau chiar *animal*. Soluția optimă viitoare este aceea a imprimării față în față a textului latin original și a traducerii românești, pentru că aceasta din urmă nu are căderea de a-și îngădui abateri de sens sau de stil de la originalul cantemirian, ci trebuie să reflecte până și șovăielile sau neclaritățile autorului, a cărui gândire se cuvine să o redca în întregime. Singura intervenție pe care ne-am permis-o a fost, ca atare, lămurirea, cu semnele cuvenite de adăugire, a formulărilor meru eliptice ale lui Cantemir, atât de cufundat în tema sa, încât nu mai realiza uneori că riscă să devină obscur sau chiar neînțeleș.

Desigur, o traducere nu are menirea de a prelua și redeschide toate problemele filologice ridicate de editarea textului latin original. Am fost siliți totuși, în special pentru a releva intervențiile ulterioare ale lui Cantemir în propriul text, dar și pentru a semnala adaosurile și rarele eliminări editoriale, să apelăm la următoarele sigle:

- { }   adaos interliniar al autorului
- { { } }   adaos marginal al autorului
- ( )   completare a unei prescurtări importante
- < >   adăugire a unor cuvinte lămuritoare
- [ ]   eliminare a unor forme superflue
- /   limita paginii din original.

O imagine mai grăitoare și mai cuprinzătoare asupra genezei și a redactării practice a *Micului compendiu asupra întregii învățăături a logicii* o poate furniza în viitor publicarea alături de el fie și numai a textului latin al tratatului de logică alcătuit de mentorul său, Ieremia Cacavela.

DAN SLUȘANSCHI

*MIC COMPENDIU
ASUPRA
ÎNTREGII ÎNVĂȚĂȚURI A LOGICII*

LA

MICUL COMPENDIU^[2] ASUPRA ÎNTREGII
ÎNVĂȚĂȚURI A LOGICII

Cum oare, rogu-te Adame, părinte al neamului și totodată al păcatului nostru, soția pe care ți-o dăduse Dumnezeu te-a înșelat? Cum oare, mă rog, Eva, născătoare a stirpei și totodată și a prăbușirii ei, șarpele te-a înșelat? O, ce întunecată neștiință i-a cuprins și i-a învăluit pe amândoi începătorii spiței omenești, îndată după săvârșirea păcatului! Și nici măcar nu caută iertare căindu-se sau jelind, ci, împotriva propriilor lor cugete, se tot străduiau să arate că Dumnezeu cel atâteștiutor a fost pricina unei atare crime de negrăit. Ce-a fost, rogu-vă, acel lucru care, înșelându-vă, v-a împins și v-a scos către o asemenea cădere? În fapt, tocmai propria voastră răutate preasmintită și nerușinata neascultare: / voi ați dorit fără pic de rușine și plini de răzvrătire II să ajungeți Dumnezeii. Și mai ce încă? Să cunoașteți binele și răul. O, sărmană nepricepere! O, nefericită divinitate omenească! Prin căderea aceasta ați ajuns nu numai fără divinitate, ci chiar și fără umanitate, iară lumina^[3] aceea de nestins de care erați pătrunși prin vrerea zeității ați înlăturat-o prin întunecimea crimei și a negurilor ei. Și-apoi ce încă? Iată că răuvoitorul și-a împlinit dorința și se felicită pentru tovarășii pe care și i-a câștigat. O, durere de nerăbdare! L-ați ascultat pe diavol, iar poruncile Domnului și Dumnezeului vostru le-ați răstălmăcit, călcându-le în picioare. Și după aceea? Sufletul vostru este străpunș de o rană fatală și aducătoare de moarte. Dar totuși Dumnezeu, Tatăl preamilos, v-a învederat și v-a dăruit, nu pe potrivă faptelor voastre, ci pe potrivă nemăsuratei și nesfârșitei sale îndurări, un leac acestei înveninate boli a voastre, nu după meritele voastre, ci după milostivirea sa cea veșnică. Către aceasta să vă întoarceți biata voastră minte mult încercată în

- III genunea celor mai dese întunecimi și / să se lumineze iarăși ochii sufletului vostru. Și-aceasta în ce fel? Ca unul care v-a plămădit, i-a fost milă de făpturile sale și nu și-a luat cu totul de deasupra voastră harul său, ca prin aceasta să puteți scăpa (de-ați vrea) din mult strânsele lanțuri ale ducătorului și seducătorului vostru. Așadar, v-a lăsat puțința de a găsi și de a păstra adevărul, precum și un leac de vindecare, adică luminile voastre naturale^[4], pentru ca, folosindu-vă de ele, să ajungeți de la mai mic la mai mare, de la cele de jos la cele mai de sus aflate și de la cele pământești la cele cerești, ba chiar și până la însăși cunoașterea adevăratei înțelepciuni. Deci fără îndoială că nu fără ajutor divin această metodă, adică logica^[5] (pe care o voi numi „cheia celor mai ferecate porți ale filosofiei”), care, fiind descoperită de bărbați vrednici și înțelepți, au trecut-o în mâinile urmașilor și le-au încredințat-o pe ea, care este deschizătoarea și dezvăluitoarea înțelepciunii și a nemăsuratelor comori ale lăcașului acestuia și prin care cu toții, dar fără de care nimeni nu poate fi ori vârat în vreun fel, ori făcut să intre spre a se bucura de ele. / Iară intrarea până la ea este plăcută mai cu seamă prin acestea și nu prin altele, adică prin dragoste și prin muncă, nu fără de ele.
- IV

CĂTRE PREABUNUL CITITOR^[6]

Tăgădui-vei oare, preaiubite Cititor, că a învăța lucruri mari, dar a spune <vorbe> puține este cea mai nobilă artă a înțelepților? De vreme ce scurtele vorbe ale înțelepților, fie ele spuse sau scrise, sunt mai presus de toate culmile de munți ale prolixității, căci cele mai de rând parcă se aud de pe la alții, pe când cele mai înalte dau năvală de la ei înșiși să tune fulgere. Se lasă deci spuse puținele lor <vorbe>, care cuprind în sine o cantitate îmbinată atât de dimensiune speculativă, cât și practică, și la care vin să se lege cele mărețe, cum și toate cele uriașe. Pe aceștia imitându-i și eu însumi ca urmaș (nu încă în fapt, ci în puțință), iată, îți aduc cu închinare, în oricât de mică

măsură de fapt, un Mic Compendiu al Întregii Logici; căci foarte puține lucruri sunt foarte multe, iar, părțile cuprinzând întregul, de nu mă înșel, socotesc să te regăsești într-însul. Și, apucându-te voios de el, să nădăjduiești că în curând (de <vei lucra> fără preget) vei fi negreșit părtaș la comoara învățăturilor transmise din vechime, și fii sănătos!

Predevotatul și voitorul de bine

IOAN DIMITRIE

(fiul lui) C(onstantin) K(antemir)
V(oievod) (al) Ț(ării) Moldovei

TRATATUL ÎNTÂI

Capitolul 1. DESPRE DEFINIȚIA LOGICII^[7].

Logica este arta instrumentală a filosofiei, care se ocupă cu cuvintele ce semnifică lucrurile prin concepte și după ale cărei reguli ordonate fiind instrumentele raționale, facem deosebirea dintre adevăr și fals.

Capitolul 2. DESPRE NUMELE CERCETĂRII PROPUSE^[8].

Pitagoreicul Timeus^[9] a numit cunoașterea numelor „măsură naturii necunoscute“, iar Stagiritul, „făclia“^[10] sau „lumina esenței lucrurilor“. Pe de altă parte, Logica își trage numele de la cuvântul greacă *logos* și de la *dialegestai* (sic)^[11] <vine> / Dialectica. În latinește însă, ea se numește „vorbirea rațională“, 2 sau „discursivă“; deși despre denumirea acesteia mulți au multe lucruri de spus, totuși ei se întâlnesc până la urmă în același punct, căci și Aristotel îi denumea pe cei care obișnuiau să discute în Liceu uneori logicieni^[12], iar alteori dialecticieni.

Capitolul 3. DESPRE DEFINIȚIA ACESTEI CERCETĂRI^[13].

La fel cu toate esențele lucrurilor, tot așa și Logica poate fi recunoscută după operațiile sale^[14]. Astfel, ea constă în principal din trei operații, iar după prima operație o numim „arta artelor“, după cea de a doua „argument științific și total“, iar după cea de a treia „cunoaștere speculativă sau practică“^[15].

Logica se împarte în naturală (cea care depinde de natura noastră) și în artificială, cea pe care o avem mai cu seamă trans-misă de la Aristotel^[17]. Pe aceasta din urmă el o împarte în trei cărți, anume: una a „necesarului“, care cuprinde Categoriile; una a „îndoicnicului“, pe care o numește *peri hermenias* (sic)^[18], adică „despre interpretare“; și în Respingerile sofistice, / care combat sofismele^[19].

Capitolul 5. DESPRE SCOPUL ȘI SUBIECTUL LOGICII^[20].

Peripateticienii și mulți alții spun multe lucruri, contrazicându-se unii pe alții, asupra scopului și a subiectului Logicii. Fiindcă unii susțin că subiectul Logicii este silogismul universal^[21], alții argumentarea completă^[22], alții cele trei operații ale minții^[23], alții cele cinci voci ale lui Porphyrius^[24], alții că nu are nici un subiect și, în fine, alții că <se ocupă cu> toate cele existente, în măsura în care se supun conceptelor și artei științifice - opinie cu care suntem <și noi> de acord, ca fiind cea mai apropiată de adevăr.

Capitolul 6. DESPRE CELE TREI OPERAȚII ALE INTELLECTULUI^[25].

Intellectul nostru are trei operații. Prima este simplă, întrucât concepe în mod simplu și abstract fie cele materiale, fie cele imateriale^[26], fie cele care sunt abstrase din compuși^[27], de pildă: „Dumnezeu“, „om“. A doua este compunerea, sau diviziunea^[28], de pildă: „Dumnezeu este infinit“, „Omul este o ființă rațională“. În sfârșit, a treia este vorbirea intelectuală^[29], de pildă: „<Dumnezeu este așa^[30]>, deci este de nedefinit“, „Omul <este> așa, deci este capabil de înțelegere și de știință“^[31].

Termenul logic și-a luat numele prin metaforă de la termenii 4
(hotarele) câmpurilor și se divide în multe părți, dar măcar atâta este de reținut, că toate expresiile, numele, verbele etc. din care se compune o propoziție - toate acestea se numesc termeni logici, și că, în fine, pe fiecare limită a propoziției Logica o socotește ca fiind un termen al său.

Capitolul 8. DESPRE NATURA ȘI ÎMPĂRȚIREA TERMENULUI LOGIC^[33].

Logica (la fel cu toate cele naturale și artificiale) se descompune în aceiași termeni, din care este formată^[34]. Iar termenul^[35] ei se împarte în trei, adică: în mental, în măsura în care se concepe; în verbal, întrucât <se redă> oral; în scris, prin litere.

Capitolul 9. DESPRE TERMENUL MENTAL^[36].

Termenul mental se numește uneori închipuire, alteori simplă intenție și, în sfârșit, alteori *ideea*, care reprezintă esența lucrului. Acesta are o parte ultimă, care este compusă^[37], o altă parte de mijloc în jurul ultimei, care este concepută distinct^[38], și una rezidă în cealaltă. Iar ultima <accepție a termenului> este *ideea* intelectului în care se rezolvă propoziția mentală. / Dar 5
este de știut că Dumnezeu și îngerii se exprimă discursiv, adică nici nu compun, nici nu împart termeni, fiindcă modul lor de cunoaștere nu numai a celor simple, ci chiar și a celor compuse este simplu, iar ei înțeleg toate lucrurile în mod simplu. În schimb, exprimarea discursivă îi este necesară numai omului.

Speciile semnificative ale acestui termen sunt variate. Una este nearticulată^[40], ca a animalelor și a oamenilor, cum e râsul, gcamățul și cele ascmănătoare. Alta este articulată și semnificativă, a omului, ca „Dumnezeu“; iar alta care nu înseamnă nimic, ca „blitri“^[41]. Dintre acestea, unele sunt după instinctul naturii, de pildă semnele de bucurie sau de tristețe. Altele însă prin convenție, de pildă, fiecare neamuri în parte și-au alcătuit limbile lor, după propriile înțelesuri și după bunul lor plac.

Capitolul 11. DESPRE ÎMPĂRȚIREA TERMENULUI VERBAL^[42].

Acesta se împarte în categorematic și sincategorematic. Iar cel sincategorematic se împarte în două, anume în așa-numitele patru moduri^[43] și în cele patru descripțiuni^[44], <precum> și toate adjectivele care urmează lucrurile^[45] - despre care <vom
6 vorbi> la locurile lor^[46]. Iar termenul categorematic / se împarte în complex^[47] și în incomplex. Iar termenul incomplex este fie prin abstracțiune și universal, fie individual și particular. Iar dintre cei individuali și particulari unul este nedeterminat și transcendent^[48], altul determinat. Iar dintre termenii care sunt prin abstracțiune, unul este nedeterminat și transcendent^[49], altul determinat^[50]. De asemenea, termenul categorematic este fie echivoc, fie univoc, fie analog, fie denominativ, fie multi-voc, lucruri despre care <se va vorbi> la locurile lor^[51].

De asemenea, dintre termenii categorematici, unul este de primă intenție, altul de a doua. Cel de a doua intenție se împarte în cele cinci voci ale lui Porphyrius. Iar cel de prima, în cele zece categorii. Vezi la <locurile> proprii^[52].

Termenul categorematic este o rostire articulată, care semnifică prin convenție și prin sine esențele lucrurilor, de pildă, „Dumnezeu“, „om“. Iar termenul sincategorematic, de pildă, „oricine“, „nimeni“, / „cineva“, „nu cineva“. Dintre aceste patru 7
moduri^[54] mintea omenească potrivește două, adică „oricine“, „nimeni“, pentru luarea lucrurilor în ansamblu, fie în negație, fie în afirmație. Iar pe celelalte două, adică „cineva“, „nu cineva“, le atribuie particularități fie în negație, fie în afirmație. Iar celelalte^[55] sunt cele ce urmează lucrurile, cum sunt „bun“, „adevărat“ și cele asemănătoare.

Dar să nu spui^[56] că sunt termen categorematic și cazurile oblice ale numelor, pentru că ele nu sunt cu desăvârșire, ci doar pe jumătate semnificative.

Capitolul 13. DESPRE TERMENUL CU ȘI FĂRĂ COMPLEXI-
TATE^[57].

Termenul complex este acela ale cărui părți primare constitutive înseamnă ceva și separate, de pildă „om“, „alb“^[58]. Iar termen incomplex îl denumim pe acela ale cărui părți separate unele de altele nu înseamnă nimic, de pildă „Dum-ne-zeu“, „o-mul“.

Dar să nu spui^[59] că numele compuse, adică „Aristoteles“, „Philippus“ etc. înseamnă ceva și despărțite, pentru că nu numai prin despărțirea silabelor, ci și prin cea a numelor compuse ele nu înseamnă nimic cu referire la sensul primar, de pildă „A-ris-to-te-les“ <nu înseamnă> nimic în parte, dar „ariston“ și „teles“^[60] au un anumit înțeles în grecește, în nici un caz însă / pe cel de „Aristotel“, căci asemenea termeni 8
complecși Logica îi denumeste în propozițiile sale incomplecși și cu totul simpli.

Capitolul 14. DESPRE TERMENUL ABSTRACT ȘI CEL INDIVIDUAL^[61].

Termenul abstract este un nume care denumește termenul individual. Căci „albeața“ denumește „albul“. Iar termenul individual cuprinde două elemente, anume subiectul^[62] și denumirea, cum este „păpărușul“ și „albeața“.

Capitolul 15. DESPRE TERMENUL UNIVERSAL ȘI CEL PARTICULAR^[63].

Termenul universal^[64] este acela care cuprinde mai multe lucruri laolaltă și este enunțat în legătură cu ele, căci „om“ îl cuprinde și pe „Socrate“ și pe „Platon“ etc. Iar termenul particular^[65] este acela care denumește un singur element particular, adică un individual, și este utilizat în legătură cu el, de pildă „Platon“ etc.

Acesta se împarte în nedeterminat, adică „un om oarecare“, și determinat, adică „Platon“.

Capitolul 16. DESPRE TERMENUL TRANSCENDENTAL, ECHIVOC, ANALOG ȘI UNIVOC^[66].

Termenul transcendențial^[67] este cel care se află în toate și care se enunță despre toate, de pildă „enitate“, „lucru“, „ceva“, /
9 „bun“ și celelalte asemănătoare.

Termen echivoc^[68] este numit acela al cărui nume este comun, dar a cărui rațiune de a fi^[69] este o altă, de pildă „om viu“ și <om> pictat“. Acesta are mai multe posibilități de semnificare, anume, la întâmplare, după memorie, după așteptarea celor viitoare, după asemănare, după cauza activă și după scop. Analog este cel al cărui nume este unic, dar a cărui rațiune este în parte aceeași, în parte diferită, cum ar fi „picioarele scaunului“ și „ale animalului“.

Univoc^[70] este numit acela al cărui nume și a cărui rațiune de a fi este aceeași, ca „viețuitoare“, despre viețuitoarele particulare.

Capitolul 17. DESPRE PRONUNȚARE^[71].

<Dintre> toate cele despre care se vorbește și sunt, unele sunt simple în privința pronunțării, dar compuse în cea a semnificației, de pildă „alerg“ semnifică și esența și îndeplinirea ei. Unele însă dimpotrivă, de pildă, exprimând definiția unui lucru, <enunțăm> rostiri compuse, dar definim un lucru simplu. Iar unele sunt compuse în privința amândurora, de pildă, „Paul perorează“. Unele însă dimpotrivă. Iar ceea ce se exprimă în afara oricărei compunerii reprezintă în mod necesar una dintre cele zece / categorii. Vezi mai jos.

10

Capitolul 18. DESPRE CELE ZECE CATEGORII^[72].

Filosoful, dat fiind că avea dorința de a fi științific, dar totuși, de vreme ce imposibilitatea expunerii la nesfârșit asupra fiecărei naturi în particular îi înțețoșa biata înțelegere (prin nașterea și prin pieirea succesivă a celor existente), s-a strămutat de la cele schimbătoare și pieritoare, adică de la cele particulare, la cele neschimbătoare și nepieritoare, adică la cele universale, căci acestea se mențin mereu în același fel. Așadar, nu fără cea mai mare trudă, Aristotel a strâns laolaltă, în zece categorii, toate cele pe care le-a plămădit Creatorul în întocmirea acestei lumi, și nu poate să fie nici dat, nici găsit ceva care să nu fie cuprins în acestea. Iar ele sunt următoarele^[73]: substanța, cantitatea, calitatea, față de ceva, unde, când, acțiunea, pasivitatea, așezarea și posesia. Iar despre fiecare vezi la locul său.

- Acestea se numesc astfel, adică: genul, specia, diferența, propriul și accidentul^[75]. Ele diferă de categorii^[76], întrucât
- 11 categoriile se spun / despre lucruri și notează naturile acestora, ceea ce nu fac cele cinci voci: căci acestea sunt enunțabile doar prin faptul că semnifică în mod simplu ceva și sunt numai niște rațiuni^[77] ale celor enunțate, și de aceea se numesc rațiuni logice, pentru că toate aceste cinci voci se găsesc în fiecare categorie.

TRATATUL AL DOILEA

Capitolul 1. DESPRE NUME^[78].

Numele este o rostire cu înțeles convențional și atemporal, ale cărei părți separate nu au nici un înțeles. El se deosebește de rostirea nearticulată, sau de cea articulată care nu înseamnă nimic, ca și de anumite <sunete> naturale care nu sunt convenționale, după cum am arătat în tratatul I, capitolul 10. De asemenea, se deosebește de verb, dat fiind că nu arată timpul trecut sau viitor.

- Dar să nu spui^[79] că unele nume care arată momentele de timp definesc timpul, ca, de pildă, „azi“, „oră“, „an“ etc., pentru că acestea, după Aristotel, se spune că sunt fără acțiune, de care numele este lipsit. Același lucru trebuie înțeles și despre unele <nume> care par să arate și timpul și 12 acțiunea, ca, de pildă,
- 12 „cină“, „prânz“ / etc., dat fiind că acestea sunt nedeterminate. De asemenea, despre „biciuire“, „iubire“, care sunt cuprinse în rândul numelor și arată și acțiunea și timpul, trebuie știut că și acestea nu se numără laolaltă cu numele, ci sunt infinitive verbale, care urmează o cale de mijloc, fără a arăta în nici un fel un moment determinat.

Verbul este acela care indică timpul și ale cărui părți nu înseamnă nimic separate, fiind întotdeauna un semn al celor ce se spun despre altceva. Acesta se desparte în două, anume în substantiv și adjectiv. Substantivul este numit de către filosofi *copula*, adică legătura predicatului cu subiectul^[81].

Dar să nu spui^[82] că în propozițiile necesare verbul nu arată timpul, pentru că, potrivit cu părerea noastră, biata minte omească concepe eternitatea ca pe o perioadă de timp.

Negația se face uneori cu participiul, alteori însă cu verbul, adică „nu este văzător“ și „nu vede“. Aristotel o numește nedeterminată^[84] pe aceea cu verbul, iar pe cea cu participiul / deter- 13 minată.

Dar să nu spui că verbele sunt în această interpretare <la forme> oblice^[85], fiindcă acestea, deși sunt oblice, arată acțiunea sau pasivitatea numai potrivit cu ceva

Este de știut că rostirea, expresia și termenul sunt comune: rostirea semnifică proprietatea lucrului, expresia este o parte a negației sau a afirmației, termenul este o parte a propoziției.

De asemenea, este de știut că, în propoziție, verbul este numit uneori nume, iar numele verb, căci orice subiect al propoziției se numește nume, iar orice predicat, verb^[86].

Aceasta semnifică cele materiale, cele imateriale, speciile figurilor^[88] și gruparea expresiilor. Dintre expresiile vorbirii una este vocativă: „O, Doamne !“; alta, interogativă: „De unde?“; a treia, optativă: „Fie, Doamne !“; a patra, enunțiativă, iar aceasta din urmă este fie afirmativă (cea pe care Aristotel o denumeste „potrivit cu ceva“)^[89], fie negativă (cea pe care o

numește „separat de ceva“^[90]; uneori afirmația este adevărată, alteori este falsă negația, și, dimpotrivă, poate fi adevărată negația, iar afirmația falsă. /

14 Capitolul 5. DESPRE PROPOZIȚIE^[91].

Propoziția constă din subiect și din predicat și se arată fie adevărată, fie falsă. Subiectul este acela despre care se spune predicatul, iar predicatul cel despre care se spune subiectul, de pildă: „Omul este o viețuitoare“; aici „omul“ este subiectul, iar „viețuitoare“ este predicatul și este imposibil ca aceeași propoziție să fie și adevărată și falsă în același timp, ci ea este fie adevărată, fie falsă.

Propoziția^[92] se împarte în patru: în universală, ca „Orice om este în stare să rădă“; în particulară, de pildă: „Unele viețuitoare sunt raționale“; în determinată^[93], ca „Petru, sau omul acesta este rațional“; și în nedeterminată, de pildă: „Omul este rațional“.

Acestea^[94] se împart în categor[emat]ică^[95], precum „Omul este rațional“, și în ipotetică, de pildă: „Dacă este om, este rațional“. Propoziția categor[emat]ică, <precum> și cea ipotetică, este uneori simplă, ca aceea care are numai subiect și predicat, alteori este cu o modalitate anumită, ca de pildă: „Omul este cu necesitate rațional“.

Capitolul 6. DESPRE MATERIA PROPOZIȚIILOR^[96]. /

- 15 Materiile propoziției sunt termenii, adică predicatul și subiectul. Aceasta se împarte în trei, adică: în necesară, ca una care nu poate fi altfel, de pildă: „Omul este o viețuitoare rațională“; în contingentă, de pildă: „Petru este alb“; și în imposibilă, de pildă: „Omul este piatră“. Dar este știut că atunci când predicatul nu se leagă direct cu subiectul, deși este din materie necesară, totuși ea însăși nu este necesară, de pildă: „Viețuitoarea este om“^[97].

Capitolul 7. DESPRE ÎMPĂRȚIREA PROPOZIȚIILOR DUPĂ MATERIE^[98].

Orice propoziție este luată în moduri diferite^[99]. Anume, cea necesară se împarte în proprie și în improprie. Iar propoziția proprie este ca, <de pildă>, definiția fizică și cea metafizică, esențială, a omului. Definiția metafizică este aceea care constă din gen și din diferență^[100], iar cea fizică este cea care vizează cauzele primare și proprii, adică cea eficientă, cea finală, cea formală și cea materială^[101]. Iar propoziția necesară improprie este ca, <de pildă>, descrierea omului, care constă din gen și din proprietăți^[102]. Propoziția contingentă / se împarte în trei, 16 adică: în „spre mai mult“, ca „ploaia primăvara“, în „spre mai puțin“, ca „tunetele iarna“, și în „la paritate“, ca „Petru este alb“^[103]. Cea imposibilă se împarte în două, <anume> în proprie, de pildă: „Omul este piatră“, și în improprie, de pildă: „Cine vede nu vede“^[104].

Dar este de știut că pentru propoziții cantitatea provine din cele patru moduri^[105] despre care <s-a vorbit> mai sus, iar calitatea din adverbul negativ „nu“^[106].

Capitolul 8. DESPRE CONTRARIETATEA PROPOZIȚIILOR^[107].

Contrarietatea este înfruntarea a două propoziții prin universalitate sau^[108] prin particularitate, de pildă: „Orice om este rațional“, „Unii oameni sunt deopotrivă“. La fel după cantitate și calitate, de pildă, „oricine“, „nici unul“^[109]. Contrarietatea se împarte în patru, adică: în contrară, în opusă, în subalternă și în contradictorie. Cea contrară are ambele propoziții universale, dar una afirmativă și cealaltă negativă. Cea opusă, dimpotrivă. Subalternă are o propoziție universală afirmativă și alta particulară afirmativă, și dimpotrivă. Cea contradictorie are o universală afirmativă și o alta / particulară negativă. 17

Este de remarcat <după cum am spus și mai sus> că este imposibil să se întâlnească deopotrivă, într-o singură propoziție, adevărul și falsul, pentru că, atunci când afirmativa este adevă-

rată, în mod necesar negativă va fi falsă. Totuși, în materie contingentă și în subalterne, se poate întâmpla ca afirmativele să fie sau adevărate sau false, și dimpotrivă. Despre acestea se va vedea în legătură cu silogismul^[110].

Capitolul 9. DESPRE OPUSE^[111].

Opoziția - în sens larg și mai puțin propriu - este negația reciprocă a două <entități>: fie una reală, când este între două lucruri, fie una formală, când este numai între două aspecte formale ale aceluiași lucru.

În cadrul negației, o <opoziție> este exclusivă și incompatibilă, cum ar fi „căldura“ și „frigul“ în grad intens {{aceasta se numește în mod propriu „opoziție“}}. O alta este prin abstragere și compatibilă, cum este „căldura“ și „uscăciunea“ pentru foc. De la Aristotel se spune că genul acestora este cvadruplu și se dovedește după modurile generale de combatere^[112]. Acestea se află fie între două lucruri în mod pozitiv, fie între ceva ce este și ceva ce nu este în mod negativ, fie în mod privativ, fie în mod contradictoriu. /

- 18 Este de remarcat că dintre contrarii unele se opun în mod nemijlocit și indivizibil, de unde obișnuiesc să se numească „nemijlocite“, dat fiind că nu au între ele nici un fel de mijlocitor, ca de pildă, „par“ și „impar“, „acord“ și „dezacord“. Altele sunt mijlocite, ca „negru“ și „alb“, care îl au la mijloc pe „verde“, sau, prin negarea ambelor extreme, ca, de pildă, „bine“ și „rău“, care au la mijloc „nici binele, nici răul“.

Altele se spune că se opun după intensitate și în mod divizibil, astfel, „căldura“ și „frigul“ se găsesc laolaltă numai în grade scăzute și nu se exclud decât în grad intens. Altele sunt morale, cum este „fapta merituosă“ și „cea fără merit“, altele naturale, cum sunt „căldura“ și „frigul“.

Apoi, opoziția privativă se petrece între privațiune și lucru, și înfățișare. Se definește privațiunea: Privațiunea este lipsa formei sau a înfățișării într-un subiect potrivit pentru o asemenea formă; dacă lipsa acesteia nu s-ar afla în subiect, nu s-ar

numi „privațiune“, ci „negație“. Despre privațiune se spune îndecobște că de la privațiune la posesiune nu există revenire, cel puțin / pe cale naturală^[113], câtă vreme pe cale supranaturală nu 19 se află vreo predică.

Despre contradictorii este de știut că opoziția este a aceloră dintre care unul exprimă negația celuilalt, de pildă: „om“ și „non-om“ și se numește contradicție simplă; căci există și o alta, compusă, de pildă: „Omul este viețuitoare“, „Omul nu este viețuitoare“.

Așadar, contradicția este cea mai puternică dintre opoziții, dat fiind că nu admite nici un intermediar între extremele sale, și în mod necesar prin adevărarea uneia se desființează cealaltă, căci orice ar fi, se numește sau „om“, sau „non-om“, și sunt întru totul incompatibile, chiar și dinspre partea atotputernicului Dumnezeu. Căci Dumnezeu se numește „atotputernic“ deoarece poate acele lucruri care nu cuprind nici o contradicție. Nu există însă nici o putere asupra celui lucru care este presupus imposibil. Nu este deci de înțeles că „Dumnezeu nu poate“ dintr-o lipsă de putere, ci datorită împotrivirii pe care o conțin lucrurile de a fi „în sine“^[114].

TRATATUL AL TREILEA^[115]

Capitolul 1. DESPRE SUBIECTUL FORMAL AL ARTEI LOGICE^[116] /

După cum se va vedea în problemele introductive^[117], 20 urmează anume că intelectul însuși este obiectul Logicii, nu după prima, ci după cea de-a doua și după cea de-a treia operație a minții, căci Logica însăși îndrumă intelectul să nu se înșele în operațiile sale. Prin urmare, vei nota^[118] că intelectul este nu numai subiectul întocmirii artei Logicii, ci și cel al îndrumării <ei>. Intelectul însă se spune că este îndrumat și de

către sine însuși, pe măsură ce operează în act, căci se răsfrânge asupra sa însuși spre a se modela în sine în vederea îndeplinirii lucrului^[119], pentru înfăptuirea operațiilor corecte. Astfel că înseși operațiile corecte sunt un obiect adecvat al artei Logicii, iar <aceasta> se dovedește din însăși definiția lui, anume: Acela este un obiect adevărat al oricărei arte, prin obținerea căruia ea rămâne în repaus și nu înaintea mai departe^[120]. <Demonstrația> la paritate^[121]. Astfel, logica, o dată cu obținerea intelectului care operează corect după a doua și a treia operație a minții, rămâne în repaus; așadar, intelectul, ajuns în repaus datorită corectei operări prin intermediul operațiilor amintite, este obiectul adecvat al Logicii. Demonstrația minoră^[122]: Adevărul ia naștere numai prin corecta operare a intelectului și este așa, pentru că adevărul este scopul operării corecte, așadar Logica, /
21 dobândind intelectul care operează corect prin a doua și a treia operație a minții, rămâne în repaus, de aceea un astfel de intelect este obiectul adecvat al Logicii.

Despre obiecțiile adversarilor se găsește îndeajuns în celelalte scrieri ale noastre^[123]. Totuși, rămâne de știut că intelectul care operează corect, chiar și atunci când conchide numai pe baza celei de a doua operații a minții (exceptată fiind prima, care nu înșală niciodată), se numește obiect al Logicii.

De asemenea, nu negăm că însăși îndrumarea care rezultă pe baza unor precepte precise este un obiect formal al Logicii.

Așadar, trebuie considerat drept obiect al Logicii ceea ce îi este ei specific și prin ce diferă față de oricare altă facultate. Dar, în fapt, nu există nici o altă facultate din care să provină argumentările bune, precum și celelalte precepte pentru îndrumarea intelectului nostru. Prin urmare, după cum <s-a spus> mai sus.

Este de știut că silogismul, sau obiectul formal al Logicii, este unul oral și prin accident, a cărui forță rezidă în oralitate, iar altul^[124] prin sine, care nu privește decât activitatea internă a intelectului nostru. /

Este de știut că arta logică nu este în mod absolut sau pur și simplu necesară pentru orice fel de acțiune, pentru că, ori de câte ori în privința formei evidente nu există nici o dificultate, nu este nevoie de dobândirea Logicii, pentru că ea ar fi astfel nefolositoare. Căci în propozițiile cunoscute prin sine sunt suficiente luminile naturale^[126], de pildă, dacă vei spune „Este cu neputință ca același lucru totodată să fie și să nu fie“, sau că, de pe urma faptului că vede lumina soarelui, chiar și cel mai necultivat om poate trage negreșit concluzia - „Deci a răsărit soarele“. Despre obiecțiile adverse nu este nimic de spus, de vreme ce sunt cunoscute de la sine, lucruri despre care am vorbit pe larg în scrierile <noastre>^[127].

Atât este de știut, că arta logică este necesară pentru obținerea totală și desăvârșită a științelor, să spunem a fizicii universale sau a metafizicii, nu însă și pentru oricare act al cunoașterii științifice.

Capitolul 3. DESPRE CUNOAȘTERE, ÎN CARE <SE VORBEȘTE> ÎN SPEȚĂ ȘI DESPRE EXPERIENȚĂ, DESPRE ARTĂ ȘI DESPRE ȘTIINȚĂ^[128].

Cunoașterea este fie fără, fie cu rațiune, fie particulară, / fie 23 universală. Iar cunoașterea fără rațiune și particulară este, de pildă, când se ia cunoștință prin experiență de un singur leac al medicinei; iar universală este, de pildă, cum pare a fi în cazul medicilor care se numesc „empirici“, căci aceștia știu multe leacuri, dar ignoră cauza.

Iar experiența este memorizarea și observarea fără rațiune a acelor lucruri care au fost observate de multe ori și în același fel^[129].

Iar cunoașterea rațională și particulară alcătuiește o parte anumită a unei arte sau a unei științe. Iar^[130] cunoașterea rațională și universală conține o artă sau o știință adusă la desăvârșire. Se definește arta: Artă este cunoașterea celor universale pe baza rațiunii, și are subiecte schimbătoare. Sau: Artă este adu-

narea observațiilor întrebuințate într-un scop oarecare, folositor vieții omenești. Se definește știința: Știința este cunoașterea fără eroare și neschimbătoare a celor universale, pentru că, într-adevăr, ea cunoaște fără greșală cele pe care le cunoaște. Așadar între artă și știință diferența este următoarea: că arta are subiecte schimbătoare și pieritoare, pe când știința / <le are> neschimbătoare și nepieritoare. Asupra facultăților de cunoaștere ale sufletului <se va vorbi> în capitolul respectiv^[131].

Capitolul 4. DESPRE ÎMPĂRȚIRE^[132].

Tot ceea ce se împarte se împarte fie prin sine, fie prin accident. Prin sine, ca de la gen la specii, sau de la specii la cele individuale, sau de la totalități la părți, sau de la unitate la unitate^[133], sau de la expresia echivocă, ce se împarte în diverse semnificații.

Iar împărțirea prin accident se face fie de la esență la accidente, fie de la accidente la esență, fie de la accidente la accidente.

Capitolul 5. DESPRE INTENȚIE^[134].

Intenția este de două feluri: iar una este primară și numită „prin sine“, de pildă cea care separă lucrurile legate prin natura lor, să spunem „sufletul“ și „trupul“, concepându-le separat, chiar și înainte de a se despărți ele însele de la sine, sau cum ar fi „trupul“ și „căldura trupului“ etc.

Cealaltă intenție se numește separată, sau pură, ea fiind o plăsmuire a minții omenești, care închipuiește unele lucruri ce nu se găsesc nicidecum în natură, de pildă înfruntarea unei armate călărind prin văzduh, sau existența în adâncul mării / a unor orașe mult vestite. Aceasta diferă de imaginație, căci ea reprezintă entități cu care simțurile au avut contact în vremurile trecute, pe când intenția pură este, cum <spuneam> mai sus, cea a cărei obârșie este memoria, iar a cărei uitare este desființarea totală.

Orice categorie este fie pe bază de egalitate, fie prin mai mult, dar niciodată prin mai puțin^[136]. Prin mai mult, de pildă: „Orice om este viețuitoare“, pentru că nu se poate converti, anume „Orice viețuitoare este om“, căci genul este mai universal decât specia și nu cuprinde numai raționalul, ci și iraționalul. Iar categoria pe bază de egalitate are loc după cum reiese pentru specii, proprii și definiții, care sunt convertibile și predicabile reciproc, de pildă: „Orice om este o viețuitoare rațională, în stare să rădă, muritoare, înzestrată cu inteligență și cu știință“. Și „Orice viețuitoare rațională, în stare să rădă, muritoare, înzestrată cu inteligență și cu știință este om“.

Despre categorie trebuie știut că ea este de două feluri, adică „despre subiect“, prin esență, și „în subiect“, prin accident; / așadar toate câte se spun despre predicat, în esență și 26
realmente, se vor spune și despre subiect, bine înțeles, atunci când și predicatele și subiectele se referă în mod univoc la unul și același gen, să spunem la „esență“, sau la un alt gen suprem din cele zece categorii, de pildă: „om“ poate fi predicat în esență pentru „Petru“, iar „om“ - „viețuitoare“, pentru că ambele sunt prin esența lor aceeași categorie; deci și „viețuitoare“ despre „Petru“.

Iar categoria „în subiect“ are loc prin accident, ea neputând fi convertită, de vreme ce, se înțelege, predicatul nu se referă la unul și la același gen comun, de pildă: despre „lebedă“ se poate predica în mod accidental „albă“, dar despre „alb“, în esență, „culoare“; totuși, „lebedă“ se ia în considerație în esență, iar „alb“ și „culoare“ în calitate, de aceea nu se poate spune „culoare“ despre „lebedă“.

Așadar, după cum în categoria „despre subiect“ apare întotdeauna sinonimul, tot așa în categoria „în subiect“ <el nu apare> niciodată, decât numai echivocul, sau denominativul, sau analogul.

De aici ia aminte^[137] că a fi „în ceva“ se exprimă în unspre-
27 zece moduri, de pildă genul în specie, adică „viețuitoare“ / în „om“; ca specia în gen, de pildă „om“ în „viețuitoare“; ca totul în părți, de pildă „Socrate“ în „părțile“ sale; ca partea în tot, de pildă „mână“ și „picior“ în cazul lui „Socrate“; ca formele în materie, de pildă „formele statuii“ în „marmură“; ca în timp, de pildă „Noe în timpul potopului“; ca în loc, de pildă „preotul în templu“; ca în vas, de pildă „apa în pahar“; ca în cauza finală, de pildă „patul“ pentru „odihna omului“; ca în cauza eficientă, de pildă „toate“ în „Dumnezeu“; ca în subiect, de pildă „accidentul“ în „esență“.

Capitolul 7. DESPRE UNUL ȘI ACELAȘI ȘI DESPRE ALTUL, ÎN CARE <SE VORBEȘTE> ȘI DESPRE IPOSTAZĂ^[138].

Unul și același poate fi exprimat în trei feluri. Fie după gen, și rezultă cele care aparțin aceluiași gen, de pildă „om“, „cal“. Fie după specie, și rezultă cele care aparțin aceleiași specii, adică „Petru“, „Paul“. Fie după număr, și rezultă individualul împărțit prin sine, de pildă „Socrate“, „Platon“ etc., <ca> oameni particulari.

De asemenea, și altul se exprimă în trei feluri. Fie după specie, și rezultă cele ce aparțin <fiecare> altei specii, de pildă „cal“, „bou“. Fie după gen, și rezultă cele ce aparțin <fiecare>
28 altui gen, de pildă „viețuitoare“, / „știință“. Fie după număr, și rezultă individualele care, printr-un concurs de accidente, își deosebesc proprietățile ipostazei lor. Iar acestea se spune că sunt ale unei alte ipostaze, pentru că ele diferă de altul tocmai prin aceasta - acele două naturi care se unesc într-o singură ipostază, ca „trupul“ și „sufletul“^[139].

Este de știut că toate cele despre care se spune că aparțin aceleiași specii <țin> în mod necesar și de același gen, iar nu toate cele ce țin de același gen vor aparține în mod necesar aceleiași specii, ceea ce se va înțelege la fel și despre altul.

De asemenea, pentru toate câte țin de alte genuri există și alte diferențe privitoare la specia lor, atât constitutive, cât și

prin împărțire. Iar în subalterne nu au aceleași diferențe, căci „corpul însuflețit“ și „neînsuflețit“ nu se mai împarte încă o dată în „însuflețit“ și „neînsuflețit“, ci în „senzitiv“ și „insenzitiv“, iar acesta^[140], ca urmare, în „rațional“ și în „iracional“. Căci astfel se ivesc diferențele comune ale „viețuitoarei“, „raționalitatea“ și „iracionalitatea“.

Iar despre toate acestea am tratat mai pe larg și cu mai multe dovezi în scrierile noastre anterioare^[141]. /

TRATATUL ÎNTÂI

Capitolul 1. DESPRE PRIMA ȘI CEA MAI ÎNALTĂ CATEGORIE,
ADICĂ DESPRE ESENȚĂ, SAU SUBSTANȚĂ^[142].

Esența este un lucru existent prin sine însuși, care nu are nevoie de altceva spre alcătuirea sa. Aceasta se deosebește de „existent”^[143], după cum se vedește din însăși definiția lui, adică: „Existential fie că este un lucru care există prin sine însuși, neavând nevoie de altceva spre alcătuirea sa, fie că este ceva ce nu poate exista prin sine, ci își are existența în altceva”. Și, deși toate categoriile se deosebesc de existent, totuși (după cum ar fi cele care sunt genuri supreme, dintre care fiecare în parte are specii infime și genuri subalterne), existentul nu este genul lor, pentru că genul împărtășește speciilor sale nu numai numele, ci și definiția <lui>. / Această facultate lipsește existentului, așa- 30
dar el nu este genul categoriilor. De aceea esența, în măsura în care este prin sine, nu are nevoie de altceva pentru alcătuirea sa. Iar celelalte categorii, în măsura în care nu pot fi prin sine, sunt accident, și de aceea împărtășesc în rest definiția existentului.

Trebuie știut că unde este accident, în mod necesar trebuie să fie și o esență. În schimb, esența poate fi considerată și în afara accidentului. Așadar subiectul semnifică două lucruri: esența, adică subiectul^[144] tuturor accidentelor în privința existenței, și predicamentul^[145], față de care individualele se supun propriilor specii și genuri, iar speciile genurilor până la genurile supreme.

Substanța - cea care se numește în mod propriu, prin excelență și în primul rând astfel - este aceea care nici nu există în vreun anumit subiect^[146], nici nu se spune despre vreun anumit subiect, de pildă „un anumit om”, „un cal anumit”. Iar substanțe secunde se numesc speciile în care sunt înglobate substanțe^[147], de pildă „om”, „viețuitoare”. Așadar, cele ce se spun

despre subiect vor conferi în mod necesar subiectului și numele și definiția lor, de pildă: „om“ se spune despre subiect, adică
31 despre „un om anumit“; tot / ceea ce ține de „om“ trebuie să-i fie atribuit <și acestuia>, adică și numele și definiția „omului“. La fel și despre celelalte. Dar pentru accidente nu-i așa, pentru că definiția „albeții“ (care e un accident) nu poate fi atribuită „corpului“ (care este esență). Sunt unele accidente care împărtășesc numai numele subiectului, altele însă nu pot primi nici numele, nici definiția subiectului. Numai atât este de observat, că, dacă n-ar fi fost substanțele prime, n-ar fi putut exista nici un lucru.

Este de știut că printre substanțele secunde specia este mai mult substanță decât genul, pentru că specia, adică „om“, este mai aproape de substanță decât „viețuitoare“, care este genul. Și, după cum substanțele prime sunt substratul tuturor accidentelor, tot astfel și speciile față de genuri. Așadar, după substanțele prime, dintre celelalte lucruri numai speciile și genurile sunt numite substanțe, de vreme ce numai acestea exprimă substanța primă.

Este de observat că <ele> se numesc substanțe prin excelență și în mod propriu, când rămân numericește identice, putând
32 <totuși> să admită contrarii, de pildă: „omul“ poate / să fie <și> „cald“ și „rece“, dar „albul“, nefiind substanță, nu poate să fie deodată și „negru“ și „alb“.

Este de știut că ceea ce se spune despre subiect și nu este în subiect este o esență mai universală, iar ceea ce nici nu se spune despre subiect, nici nu este în subiect, este o esență particulară și individuală, pe când ceea ce se spune despre subiect și este în subiect este un accident universal, iar, în sfârșit, ceea ce nu se spune despre subiect și este în subiect este un accident particular și individual. După aceste deosebiri, ceea ce nu este în subiect și este prin sine formează esența, iar ceea ce nu este prin sine și este în subiect formează accidentul, care se împarte în celelalte categorii.

Dar sunt diferite esența și esențialul, accidentul și accidentalul. Căci esența este așa cum am spus prin definiție, pe când esențialul reprezintă ceva propriu și îngemănat al lucrului exis-

tent cu lucrul în care se cuprinde. Iar accidentul, ca și accidenta-
lul, vor fi tratate în capitolul lor propriu^[148]. /

Dar Platon a menționat numai cinci entități^[149] adică: esența, 33
ca simplă existență a lucrului; identitatea, ca o corelare cu o altă
entitate; alteritatea, ca diferență; mișcarea, ca activitate, și repa-
usul, ca încetarea unei asemenea mișcări. Deci, atâta vreme cât
acestea se găsesc în cele existente, de aceea le-a numit și genuri
ale celor existente, ca fiind potrivite cu naturile <lor>.

Capitolul 2. DESPRE CANTITATE^[150]

Existential care nu este în subiect (după cum am spus mai
sus) constituie esența. Iar existential care este în subiect, dacă
<este> prin sine divizibil, constituie cantitatea, care specifică
fie mulțimea lucrărilor, fie mărimea <lor>. Așadar, există un
element continuu al cantității și un altul determinat {{dis-
cret}}^[151]. Cel continuu este cel care își leagă părțile prin raport
cu un termen comun, iar cel determinat nu. Cantitățile deter-
minate sunt: numărul și vorbirea, care poartă numele de „mul-
țime“^[152]. Iar numărul nu trebuie înțeles simplu, ci acela la care
participă cele sensibile pe baza diviziunii, adică cele ce se
numără nu ca materii, ci ca <elemente> numărabile. / Iar 34
vorbirea este cea care operează prin cuvânt. Și cum numărul și
vorbirea au fiecare părțile lor deosebite între ele, se numesc
cantități determinate.

Iar cantitățile continue sunt: corpul, suprafața, linia, locul și
timpul, care poartă numele de „mărime“. Părțile acestora pot fi
împărțite numai potențial, nu însă și în fapt. Căci în fapt ele
sunt mai degrabă indivizibile și mereu legate. Astfel, părțile
corpului sunt legate prin suprafață, ale suprafeței prin linie, ale
liniei prin semn, sau punct, iar locurile între ele prin linie. De
asemenea, locul este o suprafață anumită care este limita conți-
nătorului, în măsura în care conține conținutul.

Este de știut că trei lucruri sunt lipsite de părți și de canti-
tate, totuși leagă părțile, adică: „acum“, pentru timp; „punctul“,
pentru linie; și „unitatea“, pentru număr. Dintre acestea, numai

unitatea adaugă <ceva> la număr, de vreme ce îl constituie. „Acum“ însă și „punctul“ nu adaugă nimic la părțile lor, dat fiind că nici nu le constituie. De asemenea, linia nu adaugă nimic la suprafață, nici suprafața la corp.

35 Totodată, este de știut că despre corp se spune „cât“ nu după esență, / ci după <faptul că este> tridimensional. Avem ca exemplu al continuității și al determinării întregul glob pământesc, de pildă: după continuitate este acea natură care se numește „mărime“; după determinare însă, cea care se numește „mulțime“. Urmează cantitatea și părțile cantităților continue, despre care am vorbit mai sus. Dintre acestea numai timpul, deși este ceva continuu, este lipsit de statornicia părților, de vreme ce timpul care s-a scurs a trecut deja, iar cel viitor nu există încă, dar se subînțelege că părțile îi numără mișcarea. Iar numărul nu trebuie privit astfel, pentru că acesta are și stabilitatea părților, fiind și lipsit de continuitate. De asemenea, dintre acestea unele posedă o anumită proporție a părților, cum sunt corpul, suprafața, linia și locul; altele însă nu, cum sunt numărul, vorbirea și timpul.

Capitolul 3. DESPRE CALITATE ȘI FEL DE A FI^[153].

36 Existential care este în subiect, dacă este prin sine și divizibil (cum am spus), formează cantitatea. Acum spunem însă: Existential care este în subiect, dacă este prin sine și indivizibil, formează calitatea. Așadar calitatea / este aceea potrivit căreia anumite lucruri se spune că își au felul de a fi. „Fel de a fi“ este numită și însăși calitatea și ceea ce o primește, adică lucrul calificat. Calitatea se împarte în patru specii, anume: în posesie și dispoziție, în capacitate și incapacitate, în pasiune și calitatea pasivă, precum și în figură și formă. Posesia este dispoziția constantă, durabilă și greu de schimbat. Dispoziția este posesia instabilă, de scurtă durată și ușor de schimbat. Posesia are două calități, adică una perfectivă, cum este „virtutea prin știință“, și una distructivă, cum sunt „accesele de febră de pe urma bolii“. Iar dispoziția reprezintă o anumită cale către posesiune, cum

este „căldura <dobândită>“ sau „frigul dobândit“, sau ca „sănătatea <instabilă>“ sau „boala instabilă“.

A doua specie a calității, anume capacitatea și incapacitatea. Numesc capacitate nu îndemânarea comună, ci acca aptitudine înăscută care rezidă în mod propriu în orice lucru în vederea a ceva dat, și despre care se spune că este naturală. De asemenea și însuși „temperamentul“^[154], cel numit și „natura particulară“, însușire potrivit căreia îi numim pe unii „sănătoși“, iar pe alții „bolnavi“.

A treia specie a calității / (care este pasiunea și calitatea 37 pasivă). Iar acestea se deosebesc între ele și au aceeași situație comparativă, pe care o au și posesia și dispoziția. Căci calitatea pasivă este calitatea împlinită și în fapt de existență, pe când pasiunea este calea către calitate și în fapt de devenire^[155]. Iar calitatea pasivă se ia în considerație în trei feluri, anume: după pasiunea neîmplinită, cum este „căldura focului“, care ne provoacă o suferință; după pasiunea împlinită, care devine cauza suferinței noastre, cum este „dulceața“ - aceasta se mai numește și alterare; și, în sfârșit, după pătimirea împlinită, care nu ne provoacă o suferință, cum sînt diversele „culori ale feței“, care apar prin suferirea temperamentului^[156] - acestea sunt calitățile pasive ale neînsuflețitelor. Iar pentru cele însuflețite ele se iau altfel în considerare, fie după trup, fie după suflet. După trup (acestea fiind în mod natural în subiect), de pildă „tenul oacheș“, sau „albeața“ etc.; sau după suflet (acestea nu se întâmplă în mod natural, ci prin anumite simptome), de pildă „mânia“, „nebunia“ și cele asemănătoare. Dintre acestea unele se șterg ușor, altele greu, sau rămân cu totul neschimbătoare. Greu sau permanente, ca „tenul oacheș al / etiopienilor“, după 38 trup; iar după suflet, „virtutea“ etc. Ușor, după trup, „preschim-barea culorii feței“; după suflet, „mânia“, „nebunia“ etc. Iar pentru cele însuflețite, ușor, cum este „culoarea dobândită în apă“; greu, ca „propria culoare“.

A patra specie (despre care ținem minte că este forma și figura). Și acestea se deosebesc între ele. Căci figura este ceea ce este conținut de unul sau de mai mulți termeni^[157]. Iar forma se ia în considerare în două feluri. Căci forma are o specie

inimă (despre care nu avem a discuta acum), iar alta este ceea ce apare la suprafață, ca o pecete, adică ideea^[158] și caracterul, după care spunem că lucrurile sunt bune și frumoase, iar relele urâte. Căci forma privește lucrurile naturale, iar figura pe cele matematice, de pildă „triunghiul“, „dreptunghiul“, de la care linia se numește „dreaptă“^[159] sau „oblică“.

39 Acelea care își împărtășesc numele prin derivare de la calități, de pildă „alb“ de la „albeață“ și celelalte asemănătoare, au și proprietatea de a primi contrarii, precum și adăugiri sau scăderi. Căci unde există contrarietate, acolo se găsește și adăugire sau scădere, / de pildă „asemănător“ și „neasemănător la culoare“, „egal“ și „inegal ca număr“ și celelalte. Acestea sunt numite în mod denominativ, sau echivoc, sau analogic, sau se numesc în mod reciproc, ca în a doua specie a calității.

Capitolul 4. DESPRE „FAȚĂ DE CEVA“, ADICĂ DESPRE RELATIE^[160].

Ceea ce nu este prin sine formează relația, adică „față de ceva“. „Față de ceva“ sunt toate cele care, fiind, se spune că depind de altele, sau se raportează într-un mod oarecare „față de ceva“. Se mai formulează și altfel, de pildă: „Față de ceva“ sunt cele a căror esență nu există decât „față de ceva“. De aceea relația nu poate avea loc prin sine, de pildă: „Socrate“ este numit prin sine, iar ca om, „filosof“, dar ca „față de ceva“ este „maestrul discipolului“. De asemenea, relația nu poate fi înțeleasă prin sine, ci coexistă întotdeauna cu celelalte categorii. Și dacă acea categorie cu care se leagă va avea contrarietate, va avea și ea însăși, iar dacă nu, nici ea însăși nu.

40 Nici un lucru nu este denumit de altfel „față de ceva“, decât prin conversiune și are o denumire pozitivă, de pildă: „omul“ are un sclav nu ca „om“, ci ca „stăpân“. / Și „pasărea“ are aripi nu ca „pasăre“, ci ca „înăripată“. Așadar, și genurile și speciile esențelor sunt denumite astfel potrivit cu relația, pentru că genul este gen al speciei, iar specia este specia genului. Este de știut că cele relative există simultan prin natură și că, nefiind

unul, dispare și celălalt, după cum se poate vedea pentru „paternitate“ și „filiație“. Căci un lucru este fundamentul celuilalt. Iar <unii> au dezvoltat mai pe larg relația în zece moduri, sau în zece specii, anume: în identitate, inegalitate, generație, participare, scădere, pasiune, judecată, poziție, neproporționalitate și în relație la gen^[161].

Capitolul 5. DESPRE „A FI ACTIV“ ȘI „A FI PASIV“^[162]

Esența împreună cu calitatea dau naștere „acțiunii“ și „pasiunii“. „A acționa“ înseamnă a înfăptui asupra a ceva, iar „a fi pasiv“, a fi modificat de către un altul. Așadar, „acțiunea“ își are cauza de a acționa numai în sine, pe când „pasiunea“ o are și în sine și în altul; în sine, în măsura în care se preschimbă, iar în altul, în măsura în care este preschimbat de către altul.

„Acțiunea“ și „pasiunea“ trebuie să fie astfel nu numai după formă, ci și în fapt, căci, după formă, acțiunile sunt raportate la modul activ, iar, în fapt, / la modul pasiv, dat fiind că sunt destul de multe cele care, după formă, sunt exprimate la modul activ, dar în fapt semnifică pasiunea, și dimpotrivă. 41

„A acționa“ se împarte în acțiune și în speculație^[163]. Iar speculația se ia în considerare în trei feluri. Mai întâi, cum este operația intelectului, în mod simplu, conceptibil, asupra esențelor simple și conceptibile. În al doilea rând, prin mijlocirea simțului și a rațiunii, se exercită asupra esențelor senzitive, cum este speculația astronomiei. În fine, în al treilea rând, anume când se petrece prin echivocarea genului și le aduce în ființă pe acelea care n-au avut-o încă. Dar acest lucru îi este hărăzit numai lui Dumnezeu, care a creat ceva din ne-ființă, iar din ființă a creat alte ființe. Se mai spune că „acționează“ artele, opinia, liberul arbitru. De aici se vedește că subiectele acestora se cheamă că „sunt pasive“.

„A fi pasiv“ este pe de o parte destructiv, de pildă „a fi ars cu totul“, pe de altă parte perfectiv, de pildă „a cunoaște“^[164].

Ia aminte că „a acționa“ și „a fi pasiv“, cu toate că par a ține de relație, totuși se deosebesc de relație și se referă fiecare în

42 parte nu la relație, ci la / genul său, de pildă: „părintele“, întru-cât este cel care dă naștere, este legat de „paternitate“, iar „fiul“, ca născut, de „filiație“, și tot așa și despre celelalte. Prin urmare, nici nu se află în contrarietate între ele, cu toate că par a se contrazice. Căci, într-adevăr, „a încălzi“ și „a fi încălzit“, <fiind> potrivit cu „ceva“ unul și același lucru sub două categorii, arată prin sine ipostaza și relația proprie pe care o au cu altceva, ca și - în cadrul cantității - „egalul“ și „inegalul“, sau - în cadrul calității - „asemănătorul“ și „neasemănătorul“.

Capitolul 6. DESPRE „CÂND“ ȘI „UNDE“^[165].

Esența împreună cu cantitatea dă naștere lui „când“ și lui „unde“. Prin urmare, „unde“ reprezintă locul, de vreme ce diferențele ambelor sunt aceleași, de pildă „sus“ și „jos“ etc.

Iar „când“ este cel care reprezintă timpul, de pildă „prezent“, „trecut“ și „viitor“, căci timpul și „când“ au aceleași diferențe. Despre acestea vezi mai pe larg în capitolul despre predicamente^[166].

Capitolul 7. DESPRE POSESIE ȘI AȘEZARE^[167].

Esența împreună cu relația dau la iveală posesia și așezarea^[168]. „A avea“, spus în mod simplu, este echivoc, dat fiind că
43 cuprinde și categoria posesiei și / multe altele, cum ar fi deprinderea, dispoziția, sau o altă calitate, după cum și „cantitatea“ se spune că deține mărimea etc., fie pentru corp, de pildă „cămașă“, fie pentru o părticică a corpului, de pildă „deget“, fie pentru o parte a corpului, de pildă „cap“, fie pentru un vas, „vin“, fie pentru posesie, „casă“. Se spune și despre bărbat că „are nevastă“, și despre nevastă că „are bărbat“, dar acest mod nu înseamnă totuși nimic altceva, decât „căsnicia“. Iar toate aceste lucruri echivoce poartă pur și simplu numele de „posesie“. Definind această „posesie“, filosofi spun: Posesia este învăluirea unei esențe printr-o altă esență, adică orice corp dobândit,

astfel ca unul să se alle înglobat în celălalt, toate acestea le cuprinde categoria posesiei. Astfel că echivoccele și categoria posesiei se deosebesc atât de bine, încât Platon a putut zice „cine are o haină și nu se îmbracă cu ea, se cheamă că a dobândit-o, dar nicidecum că o are“^[169]. Iar cele ce se iau în considerare în legătură cu categoria posesiei sunt deținute fie la <vreme de> război, fie la <vreme de> pace; și anume la război, ca „armele“. Dintre acestea unele sunt de apărare, altele de rezistență, altele de atac. Iar la <vreme de> pace, unele dintre cele ale ei / sunt pentru acoperământ, iar altele pentru podoabă. 44 Dintre acestea unele sunt pentru cea mai mare parte a corpului, iar altele pentru o părticică a lui; unele sunt unelte casnice, ca „securca“, altele [ca]^[170] posesiuni, ca „aurul“, „argintul“, pe care le avem foarte adesea la îndemână. Așadar, tot ce este posedat prin posesie propriu-zisă trebuie să fie posedat potrivit discernământului; din această cauză nu se poate spune în mod propriu că neînsușite posedă, de vreme ce sunt lipsite de discernământ.

De asemenea, posesiei i se opune o anumită privație, adică lipsa „modurilor de posesie“ mai sus amintite.

În schimb, „a sta“, „a șede“, „a sta culcat“, „a zăcea“ se supun genului comun, adică așezării, iar definiția ei este: Așezarea este o anumită situare a corpului. Despre aceasta vezi mai pe larg în capitolul despre „a fi în ceva“^[171].

TRATATUL AL DOILEA

Capitolul 1. DESPRE CELE CINCI VOCI LAOLALTĂ^[172].

Despre cele cinci voci <luate> laolaltă nu avem prea multe lucruri de spus, de vreme ce avem de vorbit mai apoi despre fiecare în parte. Aceasta este însă de știut, că genul, / diferența 45 și specia sunt întotdeauna esențiale, iar accidentul este întotdeauna ulterior esenței. Iar propriul se găsește în ambele situații, adică și esențial, și ulterior esenței.

Aceste cinci voci rezultă din enunțarea categorematică^[173], pentru că vocea este predicată fie esențial, fie accidental despre cele asupra cărora este predicată. Așadar, când este predicată în mod esențial, dacă subzistă în mai multe naturi, este predicată „în ceva“ și formează genul, sau „în ceva anumit“ și formează diferența. Dar dacă nu este decât pe potrivă unei singure naturi și este predicată „în ceva“ <formează> specia, iar dacă <este predicată> în mod propriu „în ceva anumit“ formează specia esențială. Iar în mod accidental, dacă este pe potrivă unei singure naturi și este predicată „în ceva anumit“ (dat fiind că „în ceva“ nu-și are locul în cazul accidentelor) formează un propriu esențial; iar dacă în mai multe naturi, formează în mod propriu un accident; când acesta este predicat „în ceva anumit“, formează un accident inseparabil, iar dacă <este predicat> „într-un anumit mod“, formează un accident separabil, despre care vezi în amănunt în cele ce urmează. /

46 Capitolul 2. DESPRE GEN ȘI SPECIE, ÎN CARE <SE VORBEȘTE> ȘI DESPRE INDIVIDUAL^[174].

Genul este definit în trei feluri. Mai întâi, se numește „gen“ obârșia zămislirii, după „tată“ și după „patrie“. În al doilea rând, se numește <asa> mulțimea celor care <provin> dintr-unul și același început, în măsura în care se referă la începutul lor dintâi și la ei înșiși, precum „neamul iudeilor“, adică „mulțimea iudeilor“, în mod primordial și apoi prin sine de la Iuda, se numesc „iudei“. În al treilea rând, în fine, se numește „gen“ acela căruia i se subordonează specia după asemănarea zămislirilor și începutul acelora care se află sub el, cuprinzând și mulțimea acelora care se află sub el. Acest al treilea „gen“ filosofii îl definesc astfel, anume: Genul este ceea ce se predică în esență^[175] despre mai multe <lucruri> diferite prin specie. Iar specia o definesc astfel, de pildă: Specia este cea care se subordonează genului și despre care se predică genul în esență. Acestea se află în relație între ele în mod firesc, ca „tatăl“ cu „fiul“.

Dintre genuri și specii unele sunt întru totul superioare^[176], iar altele subalterne, și sunt definite astfel: / Genul suprem^[177] 47 este acela care, fiind gen, nu este specie, și deasupra căruia nu există nici un alt gen supraordonat. Specia infimă^[178] este aceea care, fiind specie, nu este gen, și care, fiind specie, nu se subîmparte în alte specii, ci se predică în esență despre mai multe <lucruri> diferite prin număr. Aceasta se deosebește de specia pe baza căreia spunem că ceva anume este specific^[179].

Mai sunt și altele intermediare, specii și genuri totodată; aceste intermediare sunt numite „genuri subalterne“, în măsura în care au ceva în comun, pe care să și-l subordoneze. De pildă: gen suprem este „esența“, iar specie infimă „omul“. „Corpul“ este o specie a „esenței“, dar gen al „corpului însuflețit“. Iar „însuflețitul“, fiind o specie a „corpului“, devine gen al „senzitivului“. Iar „senzitivul“, fiind specie a „însuflețitului“, devine gen al „viețuitoarei“, „viețuitoarea“, specie a „senzitivului“, devine gen al „raționalului“, iar „raționalul“, fiind „viețuitoare“ - „omul“, care nu este mai departe gen al „individualului“, ci specie a „viețuitoarei“ și specie a „individualului“. Se numește specie a „viețuitoarei“, fiindcă se cuprinde în aceasta. De asemenea, se numește specie a „individualelor“, / fiindcă le cuprinde 48. Dar să nu spui că „omul“ este genul „individualelor“, pentru că, dacă ar fi așa, speciile lui ar fi fost „individualele“. Iar speciile, prin împărțire, ar fi împărțit celor ce depind de ele și numele, și definiția lor. Așadar, „Petru“, fiind împărțit în „suflet“ și în „trup“, ar ieși doi de „Petru“, deci „omul“, adică specia infimă, nu este gen, ci specie, care se împarte în individuale. Iar toate individualele primesc, fără excepție, și numelor și definiția speciilor lor. Și voi spune aceasta și mai pe înțeles: Toate cele subalterne iau asupra lor și definiția și numele celor superioare, dar cele superioare nu <le preiau> în nici un fel pe cele ale celor inferioare.

De asemenea, este de știut că genurile supreme și cele subalterne se delimitează și prin natură și prin cunoaștere. Iar speciile infime sunt delimitate, desigur, prin natură (pe măsură ce s-a odihnit Dumnezeu după toate lucrările sale), dar prin cunoaștere sunt de necuprins.

Aristotel în *Fizica* denumește materia „gen“; iar în *Logica* denumește <„gen“> cele zece categorii^[180].

49 Individualul se împarte în patru feluri: ca indivizibilitate, de pildă „punct“, „acum“, „unitate“, ca divizibilitate, / de pildă „piatră“, „diamant“; ca specie infimă, dat fiind că nu se mai împarte în alte specii; și ca individual propriu-zis, de pildă „Socrate“, „Platon“ etc., <ca> oameni particulari. Acest individual <unii> îl definesc astfel: Individualul este acela care constă din proprietățile a căror îmbinare nu poate niciodată să se vădească într-un alt individ. Și mai pe scurt: Individualul este ceea ce se află nedespărțit față de sine și despartit față de orice altceva.

Capitolul 3. DESPRE DIFERENȚĂ ȘI ACCIDENT^[181].

Diferența este fie esențială, fie accidentală. Este esențială, ca „raționalitatea“, sau „iraționalitatea“; prin aceasta „specia umană“ diferă de cea „cabalină“ etc. Aceasta se numește „cea mai apropiată“ și se definește <astfel>: Diferența cea mai apropiată este cea prin care specia are ceva în plus față de gen, de pildă „omul“ are mai multă „raționalitate“, decât „animalitate“. Căci „viețuitorul“ posedă „raționalitatea“ sau „iraționalitatea“ nu în fapt, ci în putință, dat fiind că, în fapt, el este lipsit de amândouă. Această diferență esențială și cea mai apropiată mai este definită și altfel, de pildă: Diferența este cea care se predică cu privire la „felul de a fi“^[182], despre mai multe <lucruri> diferite
50 ca specie, de pildă, spunem în mod pozitiv / că „omul“ este „viețuitoare“, iar ca diferență, <că este> „rațional“.

Aceasta mai are și o altă circumscriere, de pildă: Diferența este aceea care poate deosebi lucrurile care se află sub același gen; de pildă, pentru „viețuitoare“, „raționalitatea“ și „iraționalitatea“. Aceste diferențe, făcând deosebiri în cadrul genurilor, stabilesc speciile (după cum arătăm în capitolul despre genuri și specii). La fel este de înțeles și în privința diferențelor care creează genurile subalterne.

De asemenea despre calități, după cum diferă „căldura“ de „frig“; acestea nu se iau în considerare prin sine, ci într-un corp

dat, numit după acestea „rece“ sau „cald“. Tot așa și pentru celelalte calități, cum este „corporalitatea“, „incorporalitatea“, „însuflețirea“, „neînsuflețirea“, „sensibilitatea“, „raționalitatea“ și cele opuse <lor> - după care esențele își împărtășesc numele, de pildă: esența care are corp se numește „corporală“, iar cea care nu <are> se cheamă „incorporală“. Și tot așa despre celelalte. Anume, acestea sunt și calități și diferențe prin sine (de pildă „corporalitatea“ și „incorporalitatea“). Iar esențele care au parte de aceste calități sunt genuri subalterne. Și să nu spunem că „esența“ este de două feluri, adică „incorporală“ și „corporală“, ci / să spunem că „esența“, simplu înțelegea, se împarte în 51 specii. Așa se subînțelege și despre „corp“, și anume că este împărțit în „însuflețit“ și „neînsuflețit“; iar „însuflețitul“ în „senzitiv“ și „insenzitiv“; iar „senzitivul“ în „rațional“ și „irational“, și tot așa despre celelalte, anume pentru ca speciile, genurile și diferențele să nu se confunde între ele.

Despre accident trebuie știut care este diferența accidentală: că ea este de două feluri, și anume una este cea înțeleasă în mod obișnuit, care este accidentul separabil, predicat „în mod determinat“^[183], iar cealaltă, propriu-zisă, cea care este accidentul inseparabil, care este predicat cu privire la „felul de a fi“. Iar definiția proprie a accidentului este următoarea: Accidentul este ceea ce apare și dispare fără distrugerea subiectului. Iar altfel: Accidentul este ceea ce poate deopotrivă să existe și să nu existe. Iar accidentul separabil face ca individul să se deosebească și de sine însuși, și de un altul; de sine, de pildă: „Petru câteodată stă și câteodată umblă“; de un altul, de pildă: „Bogatul râde, săracul plânge“. Iar accidentul inseparabil face ca individul să se deosebească nu față de sine însuși, ci față de un altul; / față de un altul, de pildă: „orbul“ se deosebește de 52 „șchiop“; dar nu față de sine, de pildă: a deosebi „orbirea“ de „orb“ este cu neputință - cel puțin în fapt, căci în intenție este posibil și acest lucru! Dar aceasta <se petrece> numai pentru diferența obișnuită și propriu-zisă, de pildă „a concepe un etiopian alb“ și „o lebedă neagră“; dar pentru diferența cea mai apropiată, accidenteale nu pot fi deosebite nici măcar intențional, dat fiind că nu putem concepe în nici un fel „omul“ ca „ira-

țional“, sau „calul“ drept „capabil de inteligență“. Căci acestea nu admit nici adăugiri, nici scăderi, pentru că diferențele cele mai apropiate fac dintr-un lucru altceva, pe când cele obișnuite și proprii înfățișează lucrul nu ca pe altceva, ci ca pe unul străin, și nu au parte de definiția lucrului, ci doar de o circumscriere oarecare <a lui>. Iar diferențele cele mai apropiate satisfac negreșit întreaga definiție a lucrului. Din această cauză, trebuic cercetat cu cea mai mare atenție, pentru că uneori accidentul semnifică propriul esențial. Căci spunem despre „culoare“ că este „esență“, în măsura în care este orînduită între existente. Același lucru este și accident și calitate. Iar acest accident, sau propriu esențial, este (cum am spus) cu totul inseparabil, în
53 măsura în care este primordial și / prin sine. Primordial, dat fiind <că este> nemijlocit. Prin sine, dat fiind <că este> o componentă esențială a lucrului. Dar să nu spui că „primordial“ și „prin sine“ sunt convertibile, pentru că în speșă „prin sine“ este mai de seamă decât „primordialul“, de pildă „viețuitoare“ este o componentă „prin sine“ și esențială a „omului“, dar nu și una primordială, dat fiind că „viețuitoare“ există chiar și fără existența „omului“. Dar „tridimensionalul“ nu există fără existența „corpului“, pentru că este primordial și „prin sine“. Din această cauză, definițiile trebuie să se afle în componența lucrurilor în mod propriu, primordial și esențial. Cele care sunt alcătuite din acestea le numim „demonstrații sigure“, nu însă pe baza accidentelor, nici pornind de la cele care sunt prin sine, dar nu și în mod primordial.

Capitolul 4. DESPRE PROPRIU, ÎN CARE <SE VORBEȘTE> ȘI DESPRE COMUN^[184].

Propriu este definit în patru feluri. Fie că se află în compunerea unei specii, dar nu a ei singure, de pildă „două picioare“ pentru „om“: căci nu numai „omul“, ci multe alte „viețuitoare“ au două picioare. Fie că se află numai în compunerea uneia singure, dar nu întregi, de pildă „chelia“ pentru „om“: căci numai „omul“ suferă de „cheliu“. Fie că intră în compunerea uneia

singure și întregi, dar nu întotdeauna, de pildă „căruntețea” pentru „om”, la vremea bătrâneții. Fie că intră în componența unuia întregi, singure și întotdeauna, de pildă „capacitatea de a râde” la „om” și / „nechezatul” la „cal”. Acest al patrulea <fel> 54 se numește „propriu” în mod propriu. Cei ce-l definesc pe acesta spun: Propriul este ceea ce intră în componența speciei întregi, singure și întotdeauna. Astfel, în orice lucru subzistă ceva propriu, deosebit de un altul. „Omului” îi sunt atribuite numai două lucruri drept proprii, anume, dinspre partea iraționalității, „capacitatea de a râde”, iar dinspre partea raționalității, „capacitatea inteligenței și a științei”. Iar aceasta este, în puțință, propriul sufletului rațional.

Și comunul este definit în patru feluri. Fie că se împarte în părți, de pildă „ogorul comun”; fie că este spre folosință comună, de pildă „un sclav al unor stăpâni diferiți”; fie că este ocupat dinainte, de pildă „locul la teatru”; fie că este împărtășit în mod egal de toți, de pildă „glasul trâmbiței care pătrunde în urechi”. Astfel și materia este împărtășită de toate cele existente. Prin urmare și speciile, genurile, raționalitatea, iraționalitatea etc. - toate se numesc comune cu subiectele lor. Așadar se dă definiția: Este comun ceea ce se vede în multe, sau ceea ce este predicat despre multe. Iar platonicienii <îl> considerau în trei feluri: după alcătuire, după operare, după puțință. /

TRATATUL ÎNTÂI

Capitolul 1. DESPRE SILOGISM^[186].

Silogismul este vorbirea în care, puse fiind anumite lucruri, din cele puse trebuie ca altceva să urmeze cu necesitate^[187]. Materia acestuia este de două feluri, adică mijlocită și nemijlocită. Cea mijlocită o formează termenii constitutivi ai propozițiilor. Iar materia nemijlocită sunt propozițiile. Prin urmare^[188], în constituirea silogismelor participă numai trei propoziții, nici mai multe, nici mai puține. Și anume, una se numește „majoră“, dat fiind că deține extremul major, tot de aceea fiind și „antecedentul“^[189]. A doua <se numește> „minoră“, dat fiind că deține extremul minor, tot de aceea fiind și „consecventul“. Acestea obișnuiesc să se numească „premise“. În sfârșit, cea de a treia se cheamă „consecință“, sau „inferență“. Sunt dați tot atâția termeni^[190], iar unul se numește „extremul major“, / dat fiind că 67 este predatul majorei și al concluziei; al doilea se cheamă extremul minor, dat fiind că este subiectul minorei și al concluziei; iar al treilea este termenul mediu, care este subiectul majorei și nu intră niciodată în concluzie. Dar este de știut că orice discurs sau argumentare sau raționament este un anumit proces de a dobândi adevărul unui lucru necunoscut <pornind> de la un lucru cunoscut. Așadar, se alcătuiește un silogism, de pildă <astfel>:

Tot ce este imaterial este nemuritor.

Dar sufletul rațional este nemuritor, deci

Sufletul rațional este nemuritor.

Ia aminte: aici „imaterial“ <este> termen mediu; aici „nemuritor“ <este> extremul major și antecedent^[191]; aici „sufletul rațional“ <este> extremul minor și consecvent, sau concluzia.

Așadar se conchide inferența sau înlănțuirea prin intermediul căreia, înțelegând că un lucru urmează în mod corect din celălalt, se exprimă <aceasta> prin acea rostire: „Deci sufletul rațional este nemuritor“. Prin urmare, câtă vreme este pusă la îndoială nemurirea sufletului rațional, dar e vădită imaterialitatea, care este cu totul proprie sufletului rațional, se arată a fi întru totul adevărat că sufletul rațional este nemuritor. /

68 Capitolul 2. DESPRE CELE TREI TIPURI DE JUDECATĂ ALE ARGUMENTĂRII^[192].

Este de notat că în toată argumentarea se produc trei tipuri de judecată^[193]. Iar în primul rând <se face> judecata antecedentului^[194], față de care ne dăm noi înșine asentimentul^[195]. În al doilea rând, judecata consecventului, în măsura în care este consecvent, și se numește judecata inferată, pentru că judecându-se adevărul consecinței^[196] pe baza celei de a treia operații a minții noastre (datorită conexiunii pe care o are cu antecedentul) - de aceea se spune că <această judecată> este bazată pe cea de a treia operație a minții. Cu toate că, după dorința unora^[197], consecventul ar fi însăși consecința, sau concluzia: dar aceasta se arată totuși a fi în van. Căci a treia judecată^[198] dezvăluie consecința pură, aceasta fiind judecata consecinței înseși, prin ceea ce judecăm despre consecvent, astfel: Intellectul nu poate să fie de acord cu acea consecință^[199] (în măsura în care este consecință), decât fiind dinainte presupusă acceptarea prealabilă a cunoașterii și a judecății despre validitatea consecinței. Această judecată se cere dinainte pentru judecata inferată a consecinței.

Capitolul 3. DESPRE NATURA ȘI ÎMPĂRȚIREA ARGUMENTĂRII^[200].

69 Uneori însăși argumentarea în întregul ei este numită / consecință^[201], fiind cunoscută în acest sens cu precădere și înde-

obște (cea despre care am spus că este vorbirea în cadrul căreia un lucru este inferat pe baza altuia)^[202]; <ca> se împarte în consecința pură^[203] și în argumentarea propriu-zisă. Consecința pură este lipsită de <termenul> mediu, adică de argument, luând aceleași cuvinte într-o altă ordine^[204], de pildă: „Nici un om nu este piatră“, deci „Nici o piatră nu este om“. Sau conchizând o particulară dintr-o universală. Sau inferând o echipolentă dintr-o alta.

Argumentarea propriu-zisă este însă aceea care are un termen mediu, adică un argument^[205]. Ceilalți doi <termeni> extremi trebuie să se considere că au o conexiune cu acesta (din care cauză în argumentare - fie implicit, fie explicit - trebuie să se găsească trei termeni). Prin intermediul acestuia^[206] se realizează conexiunea extremului major cu cel minor, după cum am dat un exemplu în capitolul despre silogism.

Dar este de notat că termenul mediu, conform principiului cunoscut datorită luminilor naturale^[207], este întrebuințat împreună cu antecedentul și cu consecința atunci când are o raportare la ambii extremi, de pildă: „Cele care sunt identice cu un al treilea sunt identice între ele“. De aceea / silogismul se deosebește de orice <altă> specie de argumentare. Astfel, se deosebesc reciproc și judecata consecinței și cea a consecventului^[208]. Căci judecata consecinței <ține> de a treia operație a minții, iar judecata consecventului nu ține de a treia, ci de a doua operație a minții, de pildă: când zic „Dacă e zi, așadar soarele a răsărit“, judecata mea (că un lucru rezultă din celălalt) este corectă, dat totuși, aceasta fiind o propoziție condițională, operația se produce numai prin a doua, nu prin a treia operație a minții.

De asemenea, consecventul poate fi bun, dar consecința să nu fie bună, de pildă: „Paul este om, deci este învățat“. Cu toate că este adevărat consecventul, totuși consecința nu este bună, pentru că nu rezultă că „Paul este învățat“ din faptul categoric că „este om“^[209].

De asemenea, consecventul <poate> fi distinct, dar consecința nu^[210], și nu este admisă într-un sens, iar în altul negată, pentru că este bună atâta vreme cât consecventul este corect inferat din antecedent pe baza conexiunii pe care o au între ei. Iar consecința bună este fie formală, fie materială. <Este> bună
 71 formală / câtă vreme concluzia este valabilă datorită așezării termenilor și a premiselor. Bună și materială, când este valabilă datorită conexiunii necesare care are loc între ele, de pildă: „Petru este om, deci este viețuitoare“.

Filosofii admit patru specii de argumentare, adică: inducția, exemplul, entimema și silogismul^[211]. Inducția, după enumerarea a mai multor universale, inferă o propoziție particulară^[212]. Exemplul, datorită parității, ajunge să conchidă altceva^[213]. Entimema^[214] (care se mai numește și „silogism imperfect“) inferă concluzia pe baza unei premise unice, dar cu păstrarea în gând a celeilalte. Iar silogismul, care <se> mai <numește> în mod propriu și raționament, este vorbirea în cadrul căreia pe baza a două propoziții se conchide o a treia. În afară de acestea mai sunt și alte două specii, adică dilema și soritul. Dilema^[215], care mai este numită și „argumentul comut“, dat fiind că îl surprinde pe adversar măcar pe una dintre laturi. Soritul^[216] - iar, pe latinește *acervalis* (<argumentul>
 72 cumulativ), care după / acumularea multor propoziții, enunță totuși ultimul predicat despre primul subiect. Dar această specie le este utilă mai degrabă oratorilor.

Capitolul 4. DESPRE NATURA SILOGISMULUI^[217].

Silogismul l-am definit îndestul în capitolul său și am dezvoltat diferențele față de celelalte argumentări. Acum rămâne deci de știut că întreaga tărie a silogismului se bazează pe acel principiu, prin care se exprimă „ceea ce se spune despre tot“, sau „ceea ce nu se spune despre *nimic*“. „Despre *tot*“ în mod afirmativ, când spunem că „orice viețuitoare se află în viață“, așadar o spunem și despre „om“. „Despre *nimic*“ însă în mod negativ, când spunem că „nici o viețuitoare nu e fără trup“,

așadar spunem și că „nici un om“. Prin urmare trebuie înțeles în unul și același sens. Acestea fiind stabilite, este de știut că: intelectul, stabilit fiind acordul premiselor și întemeiată fiind reflexia asupra conexiunii cu antecedentul, trebuie în mod necesar să-și dea acordul asupra concluziei, și nu poate fi împiedicat în nici un fel de operație, decât indirect, în măsura în care atunci se aplică asupra unui alt subiect; rațiunea <acestui fapt> este că, intelectul fiind o facultate naturală și necesară, / lui 73 însuși îi este cu neputință să nu opereze. Căci acordul premiselor, sau judecata antecedentului, fac ca intelectul <să fie> determinat și, parcă luminându-l cu un fel de rază, îi dau puțința să infereze concluzia, prin mijlocirea unei anumite cauze formale. Așadar, discursul sau raționamentul, <atunci> când este luat anume ca a treia operație a minții - care operație este simplă în mod formal, dar complexă prin raportare datorită celei de a doua operații a minții^[218]... Căci de aceea se spune îndeobște că „discursul este un anumit proces <care merge> de la judecata antecedentului la judecata consecventului“. Din acestea reiese că discursul luat anume ca a treia operație a minții nu este nimic altceva decât judecata inferată a consecventului din antecedent.

Capitolul 5. DESPRE LĂGILE SILOGISMULUI^[219].

În orice silogism trebuie să fie trei termeni, nici mai mulți, nici mai puțini, care, fără echivoc și fără mai multe înțelesuri, trebuie să aibă mereu aceeași supoziție, pentru că altfel s-ar ajunge la paralogism, despre care <vom vorbi> mai jos.

Termenul mediu trebuie să fie distribuit măcar într-una dintre premise / în mod adecvat și universal, ca să fie respectat 74 „ceea ce se spune despre tot“; căci „ceea ce se spune despre tot“ se distribuie numai acolo unde se întregește cu un semn universal oarecare^[220], pentru ca, pe baza lui, să se extindă la toate cele pe care le semnifică. Fiindcă, dacă i s-ar asocia un semn particular^[221], nu distribuie subiectul. Iar „ceea ce nu se spune despre nimic“ distribuie atât subiectul, cât și predicatul.

De asemenea, nici un termen nedistribuit în antecedent nu poate fi distribuit în consecvent^[222], căci s-ar ajunge astfel la o consecință de la parte la tot, și nu este valabil.

De asemenea, nu este valabilă consecința de la parte la parte, când este realizată din premise pur particulare. Rațiunea este că extremele nu au conexiune în antecedent cu nici un al treilea. Iar aceasta se petrece în silogismul expozitiv^[223], negându-se totuși paritatea, deoarece în silogismul expozitiv se află o conexiune suficientă cu ambele extreme.

De asemenea, nu rezultă nimic din premise pur negative, pentru că „ceea ce se spune despre *nimic*“ nu se păstrează decât dacă termenul mediu se leagă prin afirmație măcar cu unul dintre extremii / din antecedent^[224]. De asemenea, termenul mediu nu intră niciodată în concluzie, dat fiind că același lucru s-ar dovedi prin sine însuși, și nu este valabil.

De asemenea, concluzia urmează întotdeauna partea mai slabă a antecedentului^[225] <și> după calitate și după cantitate. Căci, dacă în premise a fost vreun semn particular sau negativ, concluzia nu va putea fi universală sau afirmativă. Pentru că se spune: „Deoarece un lucru oarecare este astfel, și celălalt va fi cu atât mai mult“. Deci în antecedent găsim o lipsă, cu atât mai mult și în mod necesar ea va fi găsită și în concluzie.

De asemenea, dintr-un antecedent adevărat nu poate urma nimic <altceva> decât adevărul. Iar natura consecinței este ca din fals să se poată infera când falsul, când adevărul.

Este de știut că, pentru a alcătui figurile silogismelor, ne folosim de următoarele patru litere vocale, și anume: *a*, *e*, *i*, *o*. Iar *a* semnifică propoziția universală afirmativă; *e* semnifică universală negativă; *i* particulară afirmativă; iar *o* semnifică propoziția particulară negativă. /

76 Capitolul 6. DESPRE PRIMA FIGURĂ A SILOGISMULUI^[226].

Prima figură a silogismului are două proprietăți; iar una <dintre ele> este ca termenul mediu să fie subiect în minoră și predicat în majoră^[227]; cealaltă este să aibă mereu minora afirmativă, iar majora uneori afirmativă, alteori însă negativă. Această <figură> are patru moduri, anume^[228]:

Bar Orice om este viețuitoare,
ba Oricine poate râde este om,
ra Deci oricine poate râde este viețuitoare.

AL DOILEA MOD

Ce Nici un om nu este piatră,
la Orice este rațional este om,
rent Deci nimic rațional nu este piatră.

AL TREILEA MOD

Da Orice om este esență,
ri Petru este om,
i Deci Petru este esență.

AL PATRULEA MOD

Fe Nici un om nu este piatră,
ri George este om,
o Deci George nu este piatră.

Căci, în primul rând, dintr-o minoră negativă nu rezultă nimic, cel puțin în mod direct: /

Orice animal este viu,
 Nici o plantă nu este animal,
 Deci nici o plantă nu este vie.

77

Nu este valabil, pentru că „vie“ se distribuie în concluzie, nu însă în antecedent.

De asemenea, din aceeași pricină, nu este valabil nici, de pildă:

Orice viețuitoare rațională este substanță,
 Dar numai omul este viețuitoare rațională,
 Deci numai omul este substanță.

Dat fiind că minora este exclusivă și, în consecință, echivalentă cu o negativă. Se spune că acest mod este valabil în modurile indirecte, ca în *Pareso* vezi mai jos^[229].

În al doilea rând, nu rezultă nici o concluzie dintr-o majoră particulară, de pildă:

Unele viețuitoare sunt oameni,
 Dar orice fiară este viețuitoare,
 Deci unele fiare sunt oameni.

Nu este valabil, pentru că termenul mediu, adică „viețuitoare“, nu se distribuie în antecedent și, drept urmare, nu se păstrează în ea „ceea ce se spune despre *tot*“.

Capitolul 7. DESPRE A DOUA FIGURĂ A SILOGISMULUI^[230].

78 A doua figură are trei proprietăți; iar prima este că termenul mediu este predicat și / în majoră și în minoră; a doua este că majora și minoră nu sunt niciodată deopotrivă afirmative; a treia este că are întotdeauna concluzia negativă. Și această <figură> are patru moduri:

Una să se vădească negativă, iar majora să nu fie particulară

PRIMUL MOD

Ce Nici un om nu este piatră,
lan Orice diamant este piatră,
tes^[231] Deci nici un om nu este diamant.

AL DOILEA MOD

Ca Orice diamant este piatră,
mes Nici un om nu este piatră,
tres Deci nici un om nu este diamant.

AL TREILEA MOD

Fe Nici un om nu este piatră,
sti Agata este piatră,
no Deci agata nu este om.

AL PATRULEA MOD

Ba Orice diamant este piatră,
ro Socrate nu este piatră,
co Deci Socrate nu este diamant.

Căci, în primul rând, această figură nu duce la nici o concluzie numai din afirmative, de pildă:

Orice om este viețuitoare,
Dar orice cal este viețuitoare,
Deci orice cal este om. /

Rațiunea este că termenul mediu nu se distribuie, după cum 79 este destul de vădit.

În al doilea rând, în această figură nu rezultă nimic dintr-o majoră particulară, de pildă:

Unele viețuitoare nu sunt raționale,
Dar orice om este rațional,
Deci unii oameni nu sunt viețuitoare.

Nu este valabil, pentru că nu se distribuie „viețuitoare” în majoră, cu toate că se distribuie în această concluzie negativă.

Capitolul 8. DESPRE A TREIA FIGURĂ A SILOGISMULUI^[232].

În sfârșit, a treia figură a silogismului are trei proprietăți. Prima, că termenul mediu este subiect și în majoră și în minoră. A doua proprietate este că are întotdeauna minora afirmativă, după cum o are și prima figură. A treia proprietate este că întotdeauna concluzia acestei figuri este particulară. /

Aceasta are șase moduri, anume:

80

Fie minora afirmativă, iar majora nu fie particulară

PRIMUL MOD

Da Orice om este viețuitoare,
ra Orice om este rațional,
pti Deci unele raționale sunt viețuitoare.

AL DOILEA MOD

Fe Nici un om nu este piatră,
la Orice om este rațional,
pton Deci unele raționale nu sunt pietre.

AL TREILEA MOD

Di Unii oameni sunt viețuitoare,
sa Orice om este rațional,
mis Deci unele raționale sunt viețuitoare.

AL PATRULEA MOD

Da Orice om este rațional,
ti Unii oameni sunt viețuitoare,
si Deci unele viețuitoare sunt raționale.

Bo Unii oameni nu sunt pietre,
car Orice om este rațional,
do Deci unele raționale nu sunt pietre.

Fe Nici un om nu este piatră,
ri Unii oameni sunt raționali,
son Deci unele raționale nu sunt pietre.

În primul rând, în această figură nu rezultă nimic dintr-o minoră negativă, de pildă: /

81 Orice om este simțitor,
 Unii oameni nu sunt cai,
 Deci unii cai nu sunt simțitori.

Motivul este același cu cel adus mai înainte pentru a doua figură. De unde nu sunt valabile nici <următoarele>, de pildă:

Viețuitoarea este entitate,
 Dar viețuitoarea nu este rațională în mod formal,
 Deci în mod formal raționalul nu este entitate.

În al doilea rând, concluzia universală nu mai este valabilă, de pildă:

Orice om este rațional,
 Orice om este viețuitoare,
 Deci orice viețuitoare este rațională.

Capitolul 1. DESPRE SILOGISMUL DEMONSTRATIV^[233].

După criteriul formei, silogisme se împart esențialmente mai întâi în diverse figuri, apoi, sub acele figuri, în diferite moduri, de pildă: în ipotetice, sau condiționale, în absolute^[234], în modale, în compuse și simple și celelalte asemănătoare. Dar dificultatea cea mai mare se află în ceea ce ține de materie. / După ea, silogismul se împarte în trei, adică: în demonstra- 82
tiv, în probabil și în sofistic. Despre cel probabil și cel sofistic se va vedea la locurile lor^[235]. Și în primul rând silogismul demonstrativ se bazează pe un mediu evident și necesar, de aceea se numește de obicei „demonstrație”; el dă naștere științei, pe care cei ce o definesc spun: „Demonstrația este silogismul din premise certe, evidente și necesare, care diferă de celelalte feluri de silogisme și se găsește în materia practică, cât și în cea speculativă”.

Este de știut că dintre demonstrații una este numită în vederea sensului, cea care provine din experiența unui lucru cert și evident. Iar alta se numește posterioristică (fiind numită astfel după Aristotel, în cărțile <Analiticilor> Posterioare), cea care primește întreaga definiție a silogismului și dă naștere științei luate în mod strict^[236].

De asemenea, citim din Aristotel că demonstrația este de două feluri, iar pe una o numește demonstrația „pentru ce”, care provine de la cauza proximă, iar pe alta demonstrația „pentru că”^[237], cea care provine / de la efect, sau de la cauza înde- 83
părtată.

Așadar, demonstrația „pentru ce” este silogismul care constă din premise adevărate, prime, nemijlocite, mai cunoscute, anterioare <și> cauze ale concluziei.

Spunem „adevărate”, pentru că, atunci când concluzia are loc în virtutea materiei și a formei, nu rezultă nimic altceva din premise adevărate, decât adevărul, deși mai sus am spus că, în virtutea formei, din fals se inferează adevărul. Dar, în plus,

demonstrația cere ca, pe baza premiselor, concluzia să rezulte și în virtutea materiei, criteriu după care adevărul nu rezultă decât din adevăr.

Spunem „adevărate“, sau „în mod primar adevărate“, pentru că propozițiile trebuie să fie cunoscute prin sine, astfel <ca> adevărul să fie evident prin termenii înșiși, fără să mai aibă nevoie de dovadă. De aceea <trebuie să fie> și nemijlocite și indemonstrabile. De acest fel sunt principiile prime, de pildă: „că un lucru nu poate totodată să fie și să nu fie“. Cu toate că este destul ca premisele demonstrației, dacă nu sunt <prime> în mod formal, să fie în mod virtual prime și nemijlocite și demonstrate prin altele anterioare și nemijlocite; altfel nu ar fi dat naștere științei. /

- 84 Spunem cauze „necesare“ ale concluziei și nu numai în <ordinea> cunoașterii, ci chiar și în <cea> a existenței, pentru că efectul se inferă din cauza proximă, sau proprietățile din esența pe care o cuprind, de unde se vede în mod deschis că demonstrația este asupra unui obiect necesar și care nu se poate comporta în nici un alt fel. Un exemplu al acestei doctrine se arată negreșit în cele patru cauze prime, care sunt <termenul> mediu al demonstrației. Anume: prin cauza eficientă se demonstrează eclipsa de lună, adică prin interpunerea pământului între soare și lună; prin cauza finală se demonstrează oamenilor că trebuie ținută calea aceea <știută> a virtuții, pentru că <fiecare> este creat pentru fericirea cerească; prin cauza materială se dovedește că omul este viețuitoare pieritoare, dat fiind că este alcătuit din cele patru elemente^[238], și, în sfârșit, forma, <ca> și esența și definiția alcătuiesc <termenul> mediu al aceluși fel de demonstrație, unde se arată proprietatea unui subiect oarecare, așa cum ai dovedi că omul are darul de a se mira, sau de a râde, pentru că este o viețuitoare rațională. Așadar pentru demonstrarea efectului acestei științe, de vreme
- 85 ce / cunoașterea este prin cauza proximă, nu se face deloc apel la cauza formală; căci este suficientă cea virtuală, ca atunci când dovedim că Dumnezeu este etern, dat fiind că este neschimbător. Așa <și> despre celelalte.

Iar demonstrația „pentru că” este un silogism precis, evident, după efect sau după cauza îndepărtată. Iar după efect dovedim că luna este rotundă, pentru că este luminată circular și treptat. Iar după cauza îndepărtată dovedim că piatra nu respiră, pentru că nu este viețuitoare. Iar după cauza proximă (despre care vorbeam mai sus) s-a dovedit că nu respiră pentru că nu are plămâni.

De asemenea, demonstrația „pentru ce” se numește îndeobște *a priori*, de vreme ce se produce după cauză. Iar demonstrația „pentru că”, de vreme ce provine după efect, se numește de obicei *a posteriori*.

Este de știut că demonstrația *a priori* este, în felul ei, mai desăvârșită decât cea *a posteriori*, de aceea se mai cheamă și „principală”^[239]. Cu toate că uneori demonstrația *a posteriori* ar părea mai desăvârșită, de pildă: în demonstrarea esenței divine, care poate fi percepută de biata înțelegere omenească nu *a priori*, ci / <doar> *a posteriori*, demonstrație care se mai numește și „după semn”^[240]. 86

Este de știut că orice doctrină și orice disciplină (după cum o arată însuși Aristotel) provine dintr-o cunoaștere anterioară^[241], după cum, atunci când discutăm despre om trebuie să știm dinainte ce este această denumire de „om” <și>, de asemenea, <dacă> ea există în fapt, sau <doar> în puțință. Căci zadarnic ar discuta cineva despre „blitri”^[242], demonstrând proprietatea unui lucru fals. Dimpotrivă, când se cercetează pasiunea, sau proprietatea unui subiect oarecare, în mod absurd s-ar strădui cineva să știe dinainte „Există ea oare?”, <de vreme ce> aceasta nu se cercetează altfel, decât prin demonstrație.

Capitolul 2. DESPRE SILOGISMUL PROBABIL^[243].

Acesta constă și conchide din premise probabile. Iar „probabil” se cheamă ceea ce se ascamăna cu adevărul și cu evidentul; și se dovedește fie prin acordul unora, fie prin acordul celor mai mulți înțelepți, fie <chiar> prin al tuturor.

Gradele de probabilitate sunt variate. Căci unele sunt de la sine și în primul rând, <anume acelea> față de care oricine își dă pe dată asentimentul. Iar altele duc lipsă de dovadă. /

- 87 De asemenea, natura silogismului probabil se explică prin efectul lui, pentru că dă naștere unei anumite păreri, care se leagă de o temere anumită, iar contrariul este pus la îndoială.

Foarte asemănător cu acesta este silogismul dialectic, pentru că obiectul dialecticienilor este să discute despre orice lucru după probabilitate.

Tot el se <mai> numește și „topic“, după anumite „locuri“, pe care grecii le numesc *topos*^[244]. Chiar și Aristotel numește această artă „topică“, iar cărțile <asupra ei> „topice“^[245]. Așadar, fiecare fel de argumente în parte se numește metaforic „locuri“, sau anume „așezări“. Dintre aceste locuri unele se cheamă „extrinsece“, ca prejudecățile, faima, martorii, actele publice, jurământul, iar altele „intrinsece“, ca după definirea lucrului, după enumerarea părților, după contrarii, după alăturări sau circumstanțe, după antecedente, după urmări, după incompatibile, după cauze, după efecte, după compararea celor majore sau a celor minore, sau a celor la paritate, și altele de felul acesta^[246].

Capitolul 3. DESPRE SOFISM, SAU SILOGISMUL SOFISTIC^[247].

- 88 Acesta este cel care conchide de pe urma unor propoziții cel puțin aparent adevărate sau probabile, <dar> care totuși nu sunt astfel; ci <o face> fie negând lucruri admise, fie admitând lucruri cu totul false, astfel ca acela care răspunde, adus la marginea, cum se zice, „a muțeniei“, să rămână, parcă, suspendat <în aer> și să sufere o tulburare a minții.

Să știi că sofismele sunt de fel și fel, pentru că unele rezidă în cuvinte, iar altele în lucruri. Primul dintre cele din cuvinte se numește „sofismul echivocului“, anume:

Toate cele folositoare sunt bune,
Dar uneori și relele sunt folositoare,
Deci uneori și relele sunt bune.

Al doilea este apoi acela al „amfiboliei“, care ia naștere din vorbirea înțeleasă în sensuri diferite, anume:

Cartea care-i a lui Aristotel e posedată de Aristotel,
Dar cartea aceasta este a lui Aristotel,
Deci e posedată de Aristotel.

Al treilea este cel al „compunerii“ sau al „despărțirii“, când în sens compus este adevărat, dar în <sens> despărțit este fals, și dimpotrivă, de pildă, după Evanghelie:

Orbii văd^[248],
Dar cei care-s orbi sunt lipsiți de vedere,
Deci cei lipsiți de vedere văd. /

Iar prin despărțire sofismul se produce astfel, de pildă:

89

Cine este bun filosof este bun,
Dar Averroes este bun filosof,
Deci Averroes este bun.

Și de asemenea:

Ai ce n-ai pierdut,
Dar n-ai pierdut o comoară,
Deci ai o comoară.

Al patrulea este când sunt luate în același fel, semnificate prin rostiri asemănătoare, unele lucruri diferite, de pildă:

Ai mâncat ce-ai cumpărat,
Dar ai cumpărat carne crudă,
Deci ai mâncat carne crudă.

Dintre sofismele care rezidă în lucruri ne întâmpină mai întâi sofismul „accidentului“, altfel spus, când se atribuie subiectului ceea ce este al accidentului, de pildă:

Petru (*Petrus*) este om (*homo*),
Dar *homo* este de a treia declinare,
Deci *Petrus* este de a treia declinare.

De asemenea, printre sofisme care rezidă în lucruri este și *ignoratio elenchi*^[249] (acesta este interpretat adesea de către
90 latini ca „argument sofistic“, sau „șicanator“^[250], / când se conchide ceva care este numai în aparență contradictoriu cu propoziția admisă.

De asemenea, există sofismul „principiului“, atunci când se dovedește același lucru prin sine însuși^[251]. Iar sofismul „consecventului“ <este cel> în care din consecvent se inferă antecedentul, sau opusul consecventului din opusul antecedentului, de pildă:

Dacă este om, este viețuitoare,
Deci dacă nu este om, nu este viețuitoare.

<Mai> există <apoi> și sofismul „non-cauzei <luată> drept cauză“, de pildă, când i se atribuie celelalte premise, care este adevărată, falsitatea concluziei, care provine din prima premisă.

De asemenea, sofismul se produce în propozițiile care nu <au> adăugat nici un semn, fie al particularității, fie al universalității, de pildă:

Omul este viețuitoare,
Asinul este viețuitoare,
Deci omul este asin.

În respingerea acesteia este de presupus, de pildă: Toate cele care sunt într-o materie necesară sunt întotdeauna reduse la universale, iar cele care <sunt> în materie contingentă la particulare, și astfel vor deveni adevărate. Ba / o voi spune și mai
91 scurt: Orice respingere sofistică^[252] se dezleagă fie unind ceea ce desparte, fie despărțind ceea ce unește, fie explicând înțelesul obscur, dat fiind că astfel, toate fiind curățite prin mult adevăratul foc al Logicii, și răsărind soarele dreptății, se va

nimici negura cea plină de întuneric a sofismului sau a minciunii, astfel ca noi, vrând-nevrând, chiar și cu ochii închiși, să mărturisim că soarele și a lui nesfârșită și negrăită dreptate precede de la răsărit. Prin al cărui har trăim, ne mișcăm, simțim, înțelegem și suntem. Al cărui nume mult vestit fie binecuvântat, acum și pururea și în vecii vecilor. Amin. /

Despre cele cinci moduri indirecte^[253] care țin de prima 92 figură. Acestea conchid în mod indirect, pentru că nu este predicat extremul major despre cel minor, ci minorul despre major, iar aceasta se petrece din cauza inversării propozițiilor^[254].

<i>Gra</i>	Orice om este viețuitoare,
<i>ma</i>	Orice viețuitoare este esență,
<i>și</i>	Deci unele esențe sunt oameni.
<i>Ce</i>	Nici un om nu este piatră,
<i>sa</i>	Orice piatră este nesimțitoare,
<i>re</i>	Deci nimic nesimțitor nu este om.
<i>A</i>	Orice om este viețuitoare,
<i>mis</i>	Unele viețuitoare sunt raționale,
<i>ti</i>	Deci unele raționale sunt oameni.
<i>Pa</i>	Orice om este rațional,
<i>re</i>	Nimic rațional nu este piatră,
<i>so</i>	Deci unele pietre nu sunt oameni.
<i>Li</i>	Unele viețuitoare sunt raționale,
<i>me</i>	Nimic irațional nu este neînsuflețit,
<i>nos</i>	Deci unele neînsuflețite nu sunt viețuitoare.

SFÂRȘIT

INDICELE CAPITOLELOR

LA ÎNTREGUL

MIC COMPENDIU AL LOGICII

CARTEA ÎNTÂI. Despre definiția logicii	1
Despre numele cercetării propuse	1
Despre definiția acestei cercetări	2
Despre împărțirea logicii	2
Despre scopul și subiectul logicii	3
Despre cele trei operații ale intelectului	3
Despre etimologia și împărțirea termenului luat în genere	3
Despre natura și împărțirea termenului logic	4
Despre termenul mental	4
Despre termenul verbal	5
Despre împărțirea termenului verbal	5
Despre termenul categorematic și cel sincategorematic	6
Despre termenul cu și fără complexitate	7
Despre termenul abstract și cel individual	8
Despre termenul universal și cel particular	8
Despre termenul transcendențial, echivoc, analog și univoc	8
Despre pronunțare	9
Despre cele zece categorii	10
Despre cele cinci voci ale lui Porphyrius	10
Despre nume	11
Despre verb	12
Despre numele și verbul nedeterminat	12
Despre diviziunea vorbirii	13
Despre propoziție	14
Despre materia propozițiilor	14
Despre împărțirea propozițiilor după materie	15
Despre contrarietatea propozițiilor	16
Despre opuse	17
Despre subiectul formal al artei logice	19
Despre necesitatea artei logice	22
Despre cunoaștere	22

Despre împărțire	24
Despre intenție	24
Despre predicabile, în care <se vorbește> și despre faptul de a fi „în ceva“, menționându-se totodată predicamentele	25
Despre unul și același și despre altul, în care <se vorbește> și despre ipostază	27
CARTEA A DOUA. Despre prima și cea mai înaltă categorie, adică despre esență, sau substanță	29
Despre cantitate	33
Despre calitate și fel de a fi	35
Despre „față de ceva“, adică despre relație	39
Despre „a fi activ“ și „a fi pasiv“	40
Despre „când“ și „unde“	42
Despre posesie și așezare	42
Despre cele cinci voci laolaltă	44
Despre gen și specie, în care <se vorbește> și despre individual	46
Despre diferență și accident	49
Despre propriu, în care <se vorbește> și despre comun	53
CARTEA A TREIA. Despre silogism	56 (sic)
Despre cele trei tipuri de judecată ale argumentării	68
Despre natura și împărțirea argumentării	68
Despre natura silogismului	72
Despre legile silogismului	73
Despre prima figură a silogismului	76
Despre a doua figură a silogismului	77
Despre a treia figură a silogismului	79
Despre silogismul demonstrativ	81
Despre silogismul probabil	86
Despre sofism, sau silogismul sofistic	87

)

[1] *Scurtă introducere* reproduce ideile din *prooemium*-ul la lucrarea lui Ieremia Cacavela, *Institutio logices, id est de philosophiae instrumentali arte habitus* (prescurtat *Inst. log.*), a cărei traducere românească se găsește în *Studiul introductiv* al ediției de față.

[2] „Mic compendiu“ traduce termenul latin *compendiolum*, care oglindește perfect intenția autorului de a prezenta o logică prescurtată, rezumativă. În realitate, intenția de a prezenta o variantă prescurtată a lucrării *Inst. log.* a profesorului său. Titlul logicii lui Cacavela apare și în titlul lui Cantemir (*institutio logices*, tradus aici prin „învățătură a logicii“, formulare utilizată de Cantemir însuși în *Istoria ieroglifică*, p. ms. VI, în care se vorbește chiar de „întreaga învățătură a logicii“).

[3] În original *lumen*, termen des utilizat în scolastică, atât în logică, cât și în filosofie, cum apare și la Van Helmont, a cărui doctrină a influențat în tinerețe gândirea lui Cantemir. La Van Helmont, „lumina“ apare ca „ferment universal“ (pe plan ontic), ca „lumină vitală“, dar și ca intelect intuitiv (pe plan logic), ca „lumină naturală“, prin care omul ar surprinde adevărul direct și fără riscul de a se înșela (Cf. D. Bădăraș, *Dimitrie Cantemir și Van Helmont*, în „Cercetări filozofice“, nr.1, 1961, p. 158-160). Aici, ca și în *Inst. log.*, p. ms. I, *lumen* are această ultimă semnificație. În context este vorba de pierderea capacității de cunoaștere imediată a adevărului (de natură divină), datorită „căderii în păcat“.

[4] Este vorba de redobândirea „luminii naturale“, prin care poate fi cunoscut adevărul, dar nu pe calea imediată a cunoașterii originare, de natură divină (*vide supra* n. 3), ci prin intermediul *logicii*, pe cale mediată, discursivă, „de la mai mic la mai mare, de la inferior la superior“.

[5] Logica este numită „metodă“, ca și în *Inst. log.* Urmărind de altfel textul din *Inst. log.*, Cantemir consideră aici că logica este un instrument al *filosofiei* („cheia celor mai ferecate porți ale filosofiei“).

[6] Cuvântul *Către preabunul cititor* are menirea să justifice încercarea lui Cantemir de a prescurta logica. Încercările de acest fel erau la modă pe acea vreme, după cum sunt încă și astăzi. Aceste încercări, în genere, nu au pretenții de originalitate.

[7] Definiția logicii este reprodusă după *Inst. log.*, p. ms. 3, fiind însă prescurtată. Intervenția lui Cantemir în definiția logicii se dovedește corectă, ea reflectând concepția de ansamblu din *Compendiolum universae logices institutionis* (prescurtat *Comp.*), care nu mai este nominalistă -

Cantemir exclude din definiție postularea faptului că instrumentele raționale ar consta din cuvinte (*ex istis vocibus*). Definiții ale logicii asemănătoare cu cea din *Inst. log.* apar frecvent în logica vremii, la Zabarella, Bartholinus, Coridaleu ș.a.

[⁸] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 1, p. ms. 3-5.

[⁹] Timaios din Lokroi (Timaeus Locrus), căruia i s-a atribuit lucrarea *Peri psyches kosmou kai physeos*, alcătuită tardiv din fragmente prelucrate după dialogul *Timaios* al lui Platon, făcea parte din vechea școală pitagoreică. Cunoscându-l doar prin intermediar, Cantemir îi citează numele în forma lui târzie, latinizată.

[¹⁰] Cf. *Inst. log.*, p. ms. 4, unde se face trimitere la Aristoteles, *Anal. Post.*

[¹¹] Corect *dialegesthai*. Greșeala este preluată de Cantemir din *Inst. log.*, p. ms. 4; confuzie între „t“ și „th“.

[¹²] Nu este atestat faptul că Aristotel ar fi utilizat termenul *logikos* cu această accepție.

[¹³] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 2, p. ms. 5-6.

[¹⁴] Expresie neclară; Cf. *Inst. log.*, p. ms. 5-6, unde este vorba de faptul că esențele lucrurilor pot fi cunoscute prin operații, ceea ce intenționează și logica prin operațiile sale.

[¹⁵] Textul rămâne obscur fără confruntarea cu *Inst. log.*, p. ms. 6. Cele „trei operații“ despre care este vorba aici nu sunt cele „trei operații ale intelectului“, despre care va fi vorba în continuare.

[¹⁶] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 3, p. ms. 6-7.

[¹⁷] În *Inst. log.* nu este vorba de această „împărțire“, ci numai de împărțirea logicii artificiale, cea atribuită lui Aristotel. Prin „logică naturală“ nu se înțelege o logică propriu-zisă, ci mai degrabă o dispoziție sănătoasă a instinctelor, indispensabilă pentru exercitarea logicii artificiale, pentru buna funcționare a intelectului.

[¹⁸] Corect *peri hermeneias*. Greșeala este preluată din *Inst. log.*, p. ms. 7, datorită pronunției neogrecești, „ei“ = „i“.

[¹⁹] Împărțirea prezentată de Cantemir este incompletă. Lipsesc *Analiticele* și *Topicele* (Cf. *Inst. log.*, p. ms. 7). Este greșită și clasificarea lucrărilor lui Aristotel pe baza necesarului și a îndoielnicului. În această privință și textul din *Inst. log.*, p. ms. 7, este obscur.

[²⁰] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 4, p. ms. 7-8.

[²¹] Prin „silogism universal“ se înțelege de obicei silogismul cu premise universale; în mod excepțional însă se poate înțelege „silogism demonstrativ“. În această ultimă accepție, considerarea silogismului universal ca subiect al logicii reprezintă poziția peripatetică.

[²²] „Argumentarea completă“ (*logos autoteles*) sugerează poziția stoică.

[²³] „Cele trei operații ale minții“ sunt obiectele de studiu ale logicii clasico-tradiționale: noțiunea, judecata și silogismul, considerate însă ca forme, nu ca operații, cum le numește Ieremia Cacavela urmat de Cantemir.

[24] Studiul special al „vocalor“ în genere și al celor „cinci voci ale lui Porphyrius“ intră în preocupările logicienilor nominaliști.

[25] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 5, p. ms. 8-9.

[26] „Fie pe cele imateriale“ este adaosul lui Cantemir; aceasta din cauza exemplului în care apare termenul „Dumnezeu“.

[27] Pentru cele „abstrase din compuși“ Cantemir nu dă exemple.

[28] Cantemir nu dă exemple pentru diviziune.

[29] Prin „vorbierea intelectuală“ se înțelege aici silogismul.

[30] Cantemir omite aici antecedentul inferenței „<Dumnezeu este infinit>“, pe motivul că apare în exemplul de mai sus. În *Inst. log.*, p. ms. 9, inferența apare fără această omisiune.

[31] Acest exemplu îi aparține lui Cantemir.

[32] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 6, p. ms. 10-12. În latină *terminus* înseamnă concret „piatră de hotar“, apoi „limită“ și „termen“, cum se va explica și în continuare.

[33] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, p. ms. 7, 11-12.

[34] Exprimare incorectă. În *Inst. log.*, p. ms. 12, nu logica se descompune în termenii din care este formată, ci logica descompune *propoziția* în termenii din care *aceasta* (*id est* propoziția) este formată.

[35] *Id est* termenul logic.

[36] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 8, p. ms. 13-14, în care sunt enumerate trei accepții ale „termenului mental“, respectiv ale noțiunii sau conceptului, *terminus conceptus* la scolastici. Prima accepție este de orientare aristotelică, *phantasia* însemnând și „imagine“, „reprezentare“, „gând“. A doua este de inspirație scolastică, *intentio* însemnând de regulă „concept“. În fine, a treia, redată chiar în grecește, este de inspirație platonice.

[37] Este vorba de părțile definiției. Aici „partea ultimă și compusă“ este *membrum definiens*, care constă din gen proxim și diferență specifică, ca *animal rationale* din exemplul *homo est animal rationale* (Cf. *Inst. log.*, p. ms. 13).

[38] „Partea de mijloc“ este în acest caz genul proxim, respectiv „animal“ (*vide supra* n.37).

[39] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 9, p. ms. 14-19.

[40] În realitate, sunetele nearticulate nu pot fi considerate termeni verbali. În acest context *vox* are mai degrabă semnificația de sunet în genere.

[41] De fapt *blityri*, cuvânt inventat pentru a imita sunetul lirei (Cf. Sextus Empiricus, *Adv.Math.*, 8, 133, și Diogenes Laertius, *De cl. vit.*, 7, 57).

[42] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 10, p. ms. 15-19.

[43] *Id est* cele patru cuvinte (posibil, imposibil, contingent și necesar), care determină modalitatea unei propoziții (e.g. „Este necesar ca ceea ce cade să aibă greutate“), fără a constitui, în acest caz, termeni ai propoziției (Cf. *Inst. log.*, p.ms. 16). În logica modernă cuvintele acestea se numesc

„operatori modalii“. În forma articulată însă, ele pot constitui termeni ai propoziției (e.g. „Necesarul este o categorie“).

[44] *Id est* cuvintele: *omnis, nullus, aliquis, non aliquis* (Cf. *Inst. log.*, p. ms. 16), numite în logica modernă „cuantificatori“.

[45] *Id est* alte cuvinte cu atribute asemănătoare modurilor și descripțiilor, ca: *bonum* și *verum* (Cf. *Inst. log.*, p. ms. 16), care sunt adăugate („urmează“) lucrurilor, caracterizându-le. Motiv pentru care sunt și numite „adjective“.

[46] Această promisiune, care apare numai la Cantemir, va fi respectată parțial în capitolul următor.

[47] Mai precis, termeni legați de alți termeni (*kata symploken*, „prin legătură“, cum îi numește Aristotel; Cf. *Categ.*, 2, 1a, 16).

[48] De fapt numai nedeterminat, ca: *quidam homo, quoddam animal* (Cf. *Inst. log.*, p.ms. 16); „și transcendent“ este adaosul lui Cantemir.

[49] Exemplele din *Inst. log.*, p.ms. 17, sunt: *ens, res, verum et bonum*, ultimele două figurând și la sincategoreme. Nu este vorba de o greșală, ci de ambiguitatea datorată lipsei articolului hotărât în limba latină (*vide supra* n. 42 și n. 44).

[50] Exemplul din *Inst. log.* este *corpus animatum*.

[51] În terminologie aristotelică este vorba de antepredicamente (omonieme, sinonime etc.).

[52] Trimiterea este a lui Cantemir și se referă pentru cele „cinci voci“ la *Comp.*, cart. I, trat. 1, cap. 19; trat. 3, cap. 17 și cart. II, cap. 1- cap. 4, iar pentru categorii, la *Comp.*, cart. I, trat. 1, cap. 18 și cart. II, trat. 1, cap. 1- cap. 7.

[53] Cf. *Inst. log.* part. I, cart. I, cap. 11, p.ms. 19-22.

[54] În realitate cele patru descripții (*vide supra* n. 44); în *Inst. log.*, p. ms. 19, *existis*.

[55] Numite în capitolul precedent „toate adjectivele care urmează lucrurile“ (*vide supra* n. 45).

[56] „Dar să nu spui“ (*At ne dicas*) = modalitate stilistică tradițională, prin care Cantemir încearcă să elimine stilul dialogat din *Inst. log.* (*Sed si dices ?* sau *At dices ? - Respondeo*; Cf. *Inst. log.*, p. ms. 20-21).

[57] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 12, p.ms. 21-24.

[58] În realitate „om alb“, în care „om“ și „alb“ semnifică și separat ceva (*vide Inst. log.*, p.ms. 21).

[59] *vide supra* n. 56.

[60] *Ariston* „cel mai bun“, *telos* „sfârșit“, „jel“.

[61] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 13, p.ms. 23-24.

[62] Aici „subiect“ are semnificația originală de substrat material.

[63] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. I, cap. 14, p.ms. 24-25.

[64] „Termenul universal“ semnifică aici ceea ce se înțelege de obicei prin „termen general“.

[65] „Termenul particular“ are aici sens de „termen singular“.

[66] Cantemir reunește aici două capitole din *Inst. log.*, respectiv cap. 14 și cap. 15 (*Inst. log.*, part. I, cart. I).

[67] „Termenul transcendențial” are aici, după exemplele date mai jos, semnificația de „gen suprem” sau, în termeni moderni, de „categorie”, fără a se confunda însă cu categoriile tradiționale (aristotelice).

[68] Prin *aequivoca*, scolastici înțelegeau ceea ce Aristotel numește *homonyma* = omonime. Definiția și exemplul sunt din Aristoteles, *Categ.*, I, 1 a, 1 sq.

[69] Prin „rațiune de a fi” s-a tradus *ratio essentiae*, care este la rândul ei traducerea grecescului *logos tes ousias*, a cărui traducere corectă este *notio substantiae* (Cf. H. Bonitz, *Index Aristotelicus*, 434 b, 14 sq.). Prin „rațiunea de a fi” trebuie înțeleasă aici *noțiunea substanței*, care este diferită la „omul viu” față de cel pictat. Iar prin „rațiune” în genere trebuie înțeles în acest context *noțiune*.

[70] Prin *univoca* se înțeleg *synonyma* = sinonime. Exemplul complet la Aristoteles (*Categ.*, I, 1a, 7-8) este *animal, et hominem et bovem* <significare potest>.

[71] Acest capitol nu figurează în *Inst. log.*

[72] Acestui capitol, împreună cu următorul (cap. 19), îi corespunde în *Inst. log.* cap. 18 (part. I, cart. I). Cantemir împarte cap. 18 din *Inst. log.* în două și le inversează ordinea expunerii (*vide* motivele în *Studiul introductiv*). Capitolul despre cele zece categorii are la Cantemir o interpretare diferită de cea din *Inst. log.*

[73] În opera lui Cantemir (*vide Divanul și Istoria ieroglifică din Opere complete*, vol. I și vol. IV, București, Editura Academiei, 1973 și 1974, la *Indice cultural*) se găsesc variante de traducere românești ale categoriilor: pentru esență „ceință”, pentru cantitate „câtință”, pentru calitate „feldeință” (*vide* amănunte în *Studiu introductiv*).

[74] *vide supra* n.72.

[75] Varianta românească a lui Cantemir din *Istoria ieroglifică* (p.ms. 43) este: „neamul”, „chipul”, „deosăbirea”, „hirisia” și „tâmplarea”.

[76] Diferențierea predicabilelor de predicamente (categorii) este luată de Cantemir din *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 1, p.ms. 185.

[77] Prin „rațiuni” se înțelege aici *noțiuni*, ca și în continuare prin „rațiuni logice” - *noțiuni logice* (*vide supra* n. 69).

[78] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 1, p.ms. 32-36.

[79] *vide supra* n. 56.

[80] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 2, p.ms. 35-38.

[81] Expresie obscură, ca și în *Inst. log.*, p.ms. 36, unde situația este clarificată printr-un exemplu (*Socrates est philosophus*); *est* reprezintă legătura subiectului (*Socrates*) cu predicatul (*philosophus*). *Philosophus* din exemplul lui Cacavela este substantiv, dar putea să fie și un adjectiv (e.g. *albus*), cum menționează și Cantemir, de unde rezultă *Socrates est albus*. Dar, în exprimare corectă, nici substantivul, nici adjectivul nu constituie

copula (*est*), ci, împreună cu aceasta, alcătuiesc predicatul, indicând în cazul acesta timpul prezent.

[82] *vide supra* n. 56.

[83] *Cf. Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 3, p.ms. 37-40.

[84] La Aristotel nu negația, ci verbul este numit nedeterminat (*aporiston rhema*; *Cf. Aristoteles, De Interpr.*, 3, 16b, 14).

[85] În tradiția gramaticală clasică, prin „forme oblice“ se înțeleg „forme flexionare“, respectiv *conjugate* la timpuri, moduri și diateze derivate.

[86] În *Inst. log.*, p.ms. 39, urmează completarea „uneori însă verbul este subiect al propoziției, iar alteori numele este predicat“, ceea ce lămurește perfect textul. Adaosul este în conformitate cu cap. 2 din *Inst. log.* (*vide supra* n.81).

[87] *Cf. Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 4, p.ms. 39-41.

[88] Nu „speciile figurilor“, ci „figurile și înfățișările obiectelor“ (*Cf. Inst. log.*, p.ms. 39).

[89] La Aristotel *kata tinos*.

[90] La Aristotel *apo tinos*.

[91] *Cf. Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 5, p.ms. 41-45.

[92] Aici este vorba de *propozițiile categorice*, despre care se va vorbi abia în alineatul următor.

[93] Mai precis *singulară*.

[94] Prin „acestea“ se înțeleg propozițiile în genere, despre care ar fi trebuit să vorbească înaintea aliniatului precedent.

[95] În realitate *categorematică*. Greșeala provine din *Inst. log.*, p.ms. 45. Despre propoziția categorică se vorbește în alineatul precedent (*vide supra* n.92).

[96] *Cf. Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 7, p.ms. 46-49.

[97] Este vorba de predicția *indirectă*, de la specie la gen. Genului fiindu-i subordonate specii contrare, ca *om* și *non-om* față de *viețuitoare*, propoziția „viețuitoarea este om“ e tot atât de îndreptățită ca și propoziția „viețuitoarea este *non-om*“, ceea ce anulează caracterul *necesar* al raportului predicativ între „om“ și „viețuitoare“, evident în predicția *directă*: „omul este viețuitoare“.

[98] *Cf. Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 8, p.ms. 48-52.

[99] Expresie obscură, datorită prescurtării excesive a capitoului corespunzător din *Inst. log.* În realitate este vorba de faptul că orice propoziție este necesară, contingentă sau imposibilă și că acestea, la rândul lor, pot fi luate în mai multe accepții (*Cf. Inst. log.*, p.ms. 48).

[100] Ca în definiția tradițională: „omul este viețuitoare rațională“, în care „viețuitoare“ este gen (proxim) și „rațională“ este diferență (specifică).

[101] Este vorba de propoziții în care predicatul exprimă o astfel de cauză necesară pentru subiect: „omul se naște“ pentru cauza eficientă, subînțelegându-se „Este necesar ca omul să se nască“.

[102] Propoziția necesară improprie, dacă este vorba de subiectul „om“, va avea ca predicat genul acestuia, respectiv „viețuitoare“, și una sau mai multe proprietăți, pe care nu le are numai omul. De exemplu: „Omul este viețuitoare terestră, bipedă ș.a.“

[103] Sunt subînțelese propozițiile: „Primăvara [este posibil să] plouă [mult]“, „Iarna [uneori] tună [puțin]“, „Petru este [întâmplător] alb“.

[104] Sunt subînțelese propozițiile: „Este imposibil ca omul să fie piatră“ și „Este imposibil ca cine vede să nu vadă“.

[105] De fapt nu „moduri“, ci „determinații“, cum apare în *Inst. log.*, p. ms. 51 (*vide supra* n. 44).

[106] În realitate particula „nu“ caracterizează numai negația.

[107] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. II, cap. 9, p.ms. 51-56.

[108] De fapt nu „sau“ (*aut*), ci „și“ (*et*), ca în *Inst. log.*, p. ms. 51.

[109] Text obscur, din cauza prescurtării excesive a capitolului corespunzător din *Inst. log.* În realitate, este vorba de contrarietate după *cantitate*, ca în exemplele preluate de Cantemir, care diferă numai prin cuantificatorii *omnis* (universal) și *aliquis* (particular); după *calitate*, ca în *omnis homo est rationalis* - *nullus homo est rationalis*, mai evident în română, „orice om este rațional“ - „nici un om nu este rațional“, ambele fiind universale, dar una afirmativă, cealaltă negativă; și, în fine, și după *cantitate* și după *calitate*, ca în exemplele *omnis homo est rationalis* - *aliquis homo non est rationalis*, care diferă atât prin *calitate* (*est* - *non est*), cât și prin *cantitate* (*omnis* - *aliquis*).

[110] Promisiunea îi aparține lui Cantemir. Ea nu va fi respectată, silogistica modală lipsind din expunere. Promisiunea se datorează însă confuziei între *contingență* și *probabilitate* (despre care va fi într-adevăr vorba în *Comp.*, cart. III, trat. 2, cap. 2), iar aceasta faptului că în *Inst. log.*, p. ms. 53-54, exemplele de *contingență* sunt date *vi materiae*, ca în *homo currit*, nu *vi formae*, prin marcarea operatorului modal, cum ar fi în *contingens est hominem currere*.

[111] Cantemir plasează aici cap. 10 din *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 10, p.ms. 236-243, deși locul său nu este în context propozițional, opuși fiind tratați ca postpredicamente, deci avându-și locul după expunerea categoriilor, ca în *Inst. log.*

[112] Cf. Aristoteles, *Categ.*, cap. 10, referitor la opuși și cele patru specii ale acestora, respectiv: (1) relativii, (2) contrarii, (3) privația și posesia și (4) afirmația și negația, despre care vorbește în continuare Cantemir.

[113] De la „orbire“, de exemplu, nu există întoarcere la „vedere“.

[114] *Id est* „de a fi în sine contradictorii“.

[115] În continuare, Cantemir nu mai urmărește desfășurarea lucrării *Inst. log.*, respectiv cart. III, part. I, în care este tratată silogistica, ci trece la part. II a aceleiași lucrări, și anume la trat. 3, cart. I.

[116] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 3, p. ms. 110-116.

[117] Referința lui Cantemir la „problemele introductive” se datorește faptului că tratatul corespunzător din *Inst. log.* se numește *Disputatio pro-oemialis*.

[118] După modelul maestrului său, Cantemir se adresează și în continuare, sporadic, unui presupus cititor al *Micului său compendiu* (*vide supra* n. 56).

[119] *Id est* a actului gândirii.

[120] „Rămâne în repaos și nu înaintează mai departe” are aici sensul de „și întrerupe acțiunea”, și anume acțiunea de a opera, după ce și-a îndeplinit-o, respectiv după ce a operat corect, cum arată Cantemir în continuare.

[121] Reminiscență a stilului din *Inst. log.*, în care apar și obiecții și argumente. În original *a pari*.

[122] *vide supra* n. 121. În *Inst. log., probatur, minor* (p.ms. 111).

[123] Trimiterea îi aparține lui Cantemir. Ea poate sugera faptul că principele moldovean ar mai fi avut și alte lucrări în acest domeniu (*vide* amănunte în *Studiu introductiv*). În *Inst. log.* sunt menționate două obiecții (p.ms. 112-113) pe care le-a avut probabil în vedere Cantemir.

[124] În realitate este vorba de același silogism (*Cf. Inst. log.*, p.ms. 115), care poate fi exprimat oral sau nu.

[125] *Cf. Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 3, cap. 4, p.ms. 115-120.

[126] *vide supra* n. 3.

[127] *vide supra* n. 123. În *Inst. log.* apar și la acest capitol două obiecții (p.ms. 118).

[128] *Cf. Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 4, cap. 1, p.ms. 121-128.

[129] Este vorba de experiența cotidiană.

[130] Șirul continuu de „iar” (*autem*), redat ca atare în traducere, nu denotă o carență stilistică, ci este propriu scolasticii tradiționale.

[131] Promisiunea îi aparține lui Cantemir și nu va fi respectată. În *Inst. log.* se vorbește despre facultățile de cunoaștere ale sufletului în cadrul aceleiași capitol (p.ms. 123-128).

[132] *Cf. Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 4, cap. 2, p.ms. 128.

[133] Ca în cazul măsurării unei unități cu o altă unitate.

[134] *Cf. Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 4, cap. 3, p.ms. 128-130. Aici termenul „intenție” are o semnificație diferită de cea școlastică uzuală (*vide supra* n. 36).

[135] Cantemir părăsește din nou desfășurarea expunerii din *Inst. log.*, trecând de la part. II, cart. I, trat. 4, la part. II, cart. I, trat. 6, cap. 2, p.ms. 190-197.

[136] Expresie obscură. În realitate este vorba despre raportul predicativ al categoriilor față de subiect, predicatul putând fi egal sau mai larg (ca sferă) decât subiectul (*Cf. Inst. log.*, p.ms. 190), aceasta în cadrul predicăției directe; pentru cea indirectă *vide supra* n. 97.

[137] *vide supra* n. 118.

[138] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 3, p.ms. 197-201.

[139] Adică „sufletul“, în accepție mistică, este altul față de trup, dar numai după moarte, deci într-o altă ipostază față de aceea a vieții, când ele nu pot fi separate.

[140] *Id est* sufletul senzitiv.

[141] *vide supra* n. 123.

[142] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 4, p.ms. 201-207.

[143] Prin „existent“ a fost tradus latinescul *ens*, care mai are însă, în funcție de context, și sensul de „entitate“.

[144] În sens original, de substrat (*hypokeimenon*).

[145] În sens de subiect logic.

[146] Este vorba de sensul de substrat al subiectului (*vide supra* n. 144).

[147] Mai precis *substanțe prime*.

[148] *vide Comp.*, cart. II, trat. 2, cap. 3, p.ms. 49-54.

[149] Prin „entitate“ a fost tradus latinescul *ens*, care are și sensul de „existent“ (*vide supra* n. 143).

[150] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 5, p.ms. 207-216.

[151] Adaos marginal lămuritor.

[152] Este vorba de faptul că numărul și vorbirea nu sunt simple, ci alcătuite din mai multe părți; numărul din unități și cuvântul din silabe.

[153] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 6, p.ms. 216-224.

[154] În latina medievală *temperamentum* înseamnă „echilibrare specifică“, „amestec particular“ al unor tendințe și înclinații divergente, ca și al celor patru umori hipocratice (sângele, flegma, bila neagră și bila galbenă) în cazul temperamentului psihic sau al culorilor în cazul pigmentației, despre care va fi vorba și în continuare.

[155] „În devenire“ traduce aici pe *in fieri esse* „a fi în curs de facere, producere sau prefacere“, spre deosebire de *in facto esse* „a fi în fapt“.

[156] *vide supra* n. 154.

[157] Prin „termeni“ se înțeleg aici „figurile geometrice“, despre care se va vorbi în continuare.

[158] În sensul original de „aspect“ și „înfățișare“ al grecescului *idea*.

[159] Prin „dreaptă“ se înțelege aici „verticală și orizontală“, ca laturile pătratului, dacă se ia una ca bază, spre deosebire de laturile triunghiului, diferite de bază, care sunt oblice.

[160] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 7, p.ms. 224-229.

[161] Cf. Aristoteles, *Categ.*, cap. 7, și toți comentatorii *Categoriilor*.

[162] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 8, p.ms. 229-233.

[163] În sensul original de „activitate teoretică“.

[164] În sensul de „a lua cunoștință de un fapt exterior“.

[165] Titlul acestui capitol nu apare în *Inst. log.*, Cantemir a alcătuit capitolul dintr-o propoziție care figurează în *Inst. log.*, p.ms. 184 (prima la Cantemir) și alte două propoziții care apar în *Inst. log.* p. 179 (a doua și a

treia la Cantemir). Ambele locuri fac parte din *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 1.

[166] Este vorba de fapt de cap. 1 din *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6 (*vide supra* n. 165), intitulat *De Categoriis*.

[167] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 9, p.ms. 232-236.

[168] Prima propoziție este luată de Cantemir din *Inst. log.*, p.ms. 184, ca și prima propoziție din capitolul precedent.

[169] Distincția între a poseda (*kektesthai*) și a avea (*echein*), cu exemplul respectiv, apare la Platon, în *Theaitetos*, 197 b și 199 a.

[170] „Ca“ traduce aici un *ut* plasat din neatenție la loc nepotrivit.

[171] Trimitera îi aparține lui Cantemir și se referă la *Comp.*, cart. I, trat. 3, cap. 6, p. ms. 25-28, și respectiv *Inst. log.*, part. II, cart. II, trat. 6, cap. 2, p. ms. 190-197.

[172] Cantemir revine la tratatul anterior din *Inst. log.*, tratând predicabilele după predicamente. În legătură cu aceasta *vide* amănunte în *Studiu introductiv*; Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 5, cap. 1, p. ms. 131-139.

[173] *Id est* predicativă.

[174] Acest capitol este alcătuit de Cantemir din două capitole originare, și anume cap. 2 și cap. 3 din *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 5, dar poartă titlul după cap. 3 din *Inst. log.*

[175] „În esență“ traduce aici latinescul *in quid (esse)*, introdus de Abaelardus pentru grecescul *ousiados*, care apare și în *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 6, cap. 2, și în *Comp.*, cart. I, trat. 3, cap. 6, p.ms. 25-26, în forma *essentialiter* „în esență“.

[176] „Întru totul superioare“ pentru *principalissima*.

[177] „Suprem“ pentru *generalissimum*.

[178] „Infimă“ pentru *specialissima*.

[179] Mai precis „specific în genere“.

[180] Expresie obscură. În *Inst. log.*, p. ms. 152, textul este: *Aristoteles vero in Physica quidem genus ponit materiam, in Logica autem genere generalissima ponit 10 categorias* („Iar Aristotel în Fizica pune materia ca gen, dar în Logica pune ca genuri supreme cele 10 categorii“; Cf. Aristoteles, *Physica*, I, 9, 192 a-n, și *Categ.*, 4, 1b-2a).

[181] Cf. *Inst. log.* part. II, cart. I, trat. 5, cap. 4, p.ms. 155-170.

[182] Spre deosebire de predicarea „în esență“ (*in quid esse*), *vide supra* n. 175, proprie genului și speciei, diferența este caracterizată prin predicarea cu privire la „felul de a fi“ (*qualequid*).

[183] Predicat „în mod determinat“ (*quomodoquid*) spre deosebire de predicarea „în esență“ (*in quid*) și de cea cu privire la „felul de a fi“ (*qualequid*) (*vide supra* n. 175 și n. 182).

[184] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. I, trat. 5, cap. 5, p.ms. 169-174.

[185] Aici se sare de la notația paginală „54“ la „66“.

[186] În acest capitol Cantemir combină conținutul capitolelor 1, 2 și 3 din *Inst. log.*, part. I, cart. III.

[187] Definiția, luată din *Inst. log.*, p. ms. 57, este incompletă față de cea aristotelică: lipsește ultima parte: „prin faptul că acestea sunt“ (*to tauta einai*; Cf. Aristoteles, *Anal. Pr.*, I, 1, 24 b, 17-20).

[188] „Prin urmare“ (*itaque*) marchează o simplă tranziție fără semnificație concludivă.

[189] Cantemir identifică aici, în mod greșit, premisa majoră a silogismului cu antecedentul unei implicații, iar în continuare premisa minoră cu consecventul.

[190] Adică trei.

[191] Cantemir, după ce identificase greșit premisele silogismului cu antecedentul și consecventul unei implicații, face aceeași identificare și în legătură cu termenii silogistici, identificând în continuare și consecventul cu concluzia, deci un termen cu o propoziție.

[192] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. II, trat. 1, cap. 1, p.ms. 243-249.

[193] Punct de vedere aristotelic în perfectă concordanță cu capitoul anterior, dar fără legătură cu textul din *Inst. log.*, în care nu este vorba de „trei judecăți“, ci de „trei părți“ (*tres partes*) ale argumentării, concepută nu aristotelic, ci în termeni stoico-scolastici (Cf. *Inst. log.*, p.ms. 243). Cantemir, combinând capitolele din partea I cu cele din partea a II-a, va ajunge la o exprimare confuză.

[194] Exprimare nearistotelică, de tip stoico-scolastic, antecedentul, ca judecată, fiind primul membru (p) al unei „consecințe“, în termeni scolastici, sau al unei implicații de forma ($p \rightarrow q$). Or, între prima și a doua judecată din silogism (între majoră și minoră) nu poate, aristotelic vorbind, să apară implicația, ci conjuncția.

[195] Asentimentul față de antecedent ar coincide aproximativ cu atestarea (în termeni moderni) lui p din ($p \rightarrow q$). Dar în acest caz nu se poate conchide nimic, dacă în prealabil nu a fost atestată întreaga expresie, respectiv ($p \rightarrow q$). În realitate, confuzia îi aparține lui Cantemir. În *Inst. log.* nefiind vorba de „judecata“-antecedent, ci de *partea*-antecedent, care în cadrul consecinței scolastice nu conține numai o judecată de tip (p) dintr-un eventual ($p \rightarrow q$), ci conține o structură de tip ($(p \rightarrow q) \& p$), deci o conjuncție; asentimentul sau atestarea acestei părți înseamnă atestarea ambilor membri ai conjuncției, deci și a lui ($p \rightarrow q$) și a lui (p). În acest caz, de aici urmează cu necesitate consecventul sau concluzia, care este (q), respectiv a doua parte a argumentării (Cf. *Inst. log.*, p.ms. 244).

[196] Prin „consecință“ a fost tradus termenul latin *consequentia*, prin care se înțelege o propoziție ipotetică cu antecedent și consecvent, de tipul implicației ($p \rightarrow q$), cu deosebirea că între p și q trebuie să existe de obicei o legătură, să zicem: „dacă plouă, îmi iau umbrela“, ceea ce nu presupune decât accidental implicația. Termenul de „consecință“ este însă ambiguu, semnificând uneori atât consecventul, respectiv q , cât și întreaga implicație ($p \rightarrow q$).

[197] „Dorința unora“ este de fapt poziția *corectă* în această problemă. Ex

primată simbolic, schema generală a silogismului, interpretată proporțional, este de forma $(p \ \& \ q) \rightarrow r$. Deci implicația are loc între premise și concluzie - ceea ce combate Cantemir. În plus, din modul său de combatere rezultă că el îi acuză pe acești „unii” chiar de identificarea schemei $(p \ \& \ q) \rightarrow r$ cu implicația simplă $(p \rightarrow q)$. Cele două scheme sunt într-adevăr de același tip, adică nu sunt valide (pot fi și false), dar consecuția în silogism nu se face în virtutea acestei scheme, ci a raportării termenilor, de care face abstracție Cantemir.

[198] De fapt a treia parte a argumentării, care constă în consecuția însăși (Cf. *Inst. log.*, p.ms. 244-245).

[199] Cantemir combate în continuare presupusa identificare de către „unii” (*vide supra* n. 195 și n. 196) a consecinței, de forma $((p \rightarrow q) \ \& \ p) \rightarrow q$ cu simpla implicație de forma $(p \rightarrow q)$, ceea ce este corect, deși exprimat destul de confuz, dar nu are legătură directă cu silogismul categoric, în care consecuția nu se petrece în virtutea implicației, ci a raportării termenilor.

[200] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. II, trat. 1, cap. 2, p.ms. 248-256.

[201] *vide supra* n. 196.

[202] Este combătută identificarea argumentării cu consecința și a acesteia, la rândul ei, cu simpla inferență (*vide supra* n. 197 și n. 199).

[203] Consecința pură semnifică aici implicația simplă în cadrul căreia există totuși o legătură între antecedent și consecvent (*vide supra* n. 196).

[204] Este vorba de o conversiune simplă a unei judecăți universal negative: antecedentul și consecventul consecinței conțin aceiași termeni, dar în altă ordine.

[205] Se revine la prezentarea argumentării cu semnificație aristotelică (pe baza termenului mediu).

[206] *Id est* a termenului mediu.

[207] *vide supra* n. 3.

[208] Prin „judecata consecinței” se înțelege aici concluzia consecinței, respectiv q din $((p \rightarrow q) \ \& \ p) \rightarrow q$, iar prin „judecata consecventului” se înțelege q din $(p \rightarrow q)$, în care p este antecedentul.

[209] Altfel spus, q , consecventul lui p din $(p \rightarrow q)$ poate fi adevărat (bun), dar consecința, respectiv $(p \rightarrow q)$, poate să fie falsă (nu este bună = *mala*).

[210] Este vorba de distincția între consecvent în genere, care poate să fie „distinct” = diferit de antecedent, ca în cazul implicației obișnuite (*vide supra* n. 196), pe când consecința presupune legătura consecventului cu antecedentul.

[211] Tipurile de argumentare sunt cele clasico-aristotelice, care mai au legătură cu considerațiile precedente stoico-scolastice despre consecințe, dar numai întrucât sunt și ele tipuri de inferențe, cum se va vedea în continuare.

[212] În realitate este tocmai invers: inducția inferă din mai multe particulare o universală (Cf. *Inst. log.*, p.ms. 253).

[213] Exprimare obscură. În *Inst. log.*, p.ms. 253-254, se spune: *Exemplum est argumentatio in qua ex uno, vel quibusdam aliis particularibus,*

particulare aliud ob rationis paritatem concluditur („Exemplul este o argumentare în care dintr-un particular sau din unele <particulare> se conchide un alt particular, datorită egalității de rațiune“).

[214] Din grecescul *enthymema*, având la scolastici sensul de silogism cliptic din care lipsește o premisă (subînțeală însă).

[215] Din grecescul *dilemma*, raționament cu o premisă ipotetică și una disjunctivă (cu două alternative), din care se conchide tot o disjuncție. Cantemir se referă la faptul că alegând una dintre alternative le admiți de fapt pe ambele, adică admiți disjuncția care le conține.

[216] Din grecescul *soreites* (*soros* = urmă), polisilogism contractat prin excluderea concluziilor intermediare.

[217] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. II, trat. 1, cap. 3, p.ms. 255-259.

[218] Cantemir pierde aici firul frazei, complicându-se în intenția de a defini „discursul“, pentru a reveni apoi la o definiție curentă.

[219] Cf. *Inst. log.*, part. II, cart. II, trat. 1, cap. 4, p.ms. 258-263.

[220] Un determinant sau un cuantificator (în termeni moderni) universal, ca „toți“ sau „nici un“.

[221] Un determinant sau un cuantificator (în termeni moderni) particular, ca „unii“ sau „unii nu“.

[222] Prin „antecedent“ se înțeleg aici premisele, iar prin „consecvent“, concluzia. Exprimarea redevine scolastică (*vide* și în continuare termenul de „consecință“).

[223] Silogismul expozitiv este silogismul cu termenul mediu singular, putând să apară numai în figura a III-a, în care mediul este un subiect în ambele premise (singularul nu poate fi decât subiect).

[224] Adică din premise.

[225] *vide supra* n. 222 și n. 224.

[226] Capitol alcătuit pe baza materialului din *Inst. log.*, part. I, cart. III, cap. 5, p.ms. 63-66, și *Inst. log.*, part. II, cart. II, trat. 1, cap. 4, p.ms. 262-264. Exemplele din silogisme corecte sunt luate din partea I, iar exemplele din silogisme incorecte, din partea a II-a.

[227] *Lapsus calami*: în prima figură termenul mediu este subiect în majoră și predicat în minoră (Cf. *Inst. log.*, p.ms. 64).

[228] Pe margine, în dreptul fiecărei figuri exemplificate, sunt notate vertical regulile figurii respective.

[229] *Comp.*, p.ms. 92.

[230] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. III, cap. 6, p.ms. 66-69, și *Inst. log.*, part. II, cart. II, trat. 1, cap. 4, p.ms. 264-265. Exemplele de silogisme incorecte sunt luate din partea a II-a.

[231] În mod obișnuit denumirea este *Cesare*. Aceasta din urmă însă este folosită de Căvela pentru a desemna un mod indirect al figurii I.

[232] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. III, cap. 7, p.ms. 68-71, și *Inst. log.*, part. II, cart. II, trat. 1, cap. 4, p.ms. 265-266. Exemplele din silogisme incorecte sunt luate din partea a II-a.

- [1213] *Cf.* *Inst. log.*, part II, cart II, trat I, cap 5, p.ms 266-278
- [1234] *Id est* categorice.
- [1235] Respectiv în continuare, cart III, trat.2, cap 2 și cap.3, p.ms 86-92
- [1236] *Cf.* Aristoteles, *Anal.Post.* I, 2, 71 b-72 a, unde sunt definite demonstrarea sau silogismul științific și știința.
- [1237] *Cf.* Aristoteles, *Anal.Post.* I, 13, 78 a, unde apare distincția între *hoi și dioti*: faptul de a ști că ceva există și faptul de a ști *pentru ce* există.
- [1238] *Id est* pământ, apă, aer, foc.
- [1239] „Principală” traduce aici latinescul *potissima*, care mai înseamnă „cea mai de seamă”, „cea mai importantă”.
- [1240] În original *a signo*, adică *de la* (sau *după*) efect la cauză, de la semn la cel care semnifică.
- [1241] *Cf.* Aristoteles, *Anal.Post.*, I, 1, 70 b-71 a-b.
- [1242] *vide supra* n. 41
- [1243] *Cf. Inst. log.*, part II, cart II, trat I, cap. 6, p.ms. 278-281.
- [1244] *Topos* a fost tradus în latină de regulă prin *locus communis* (loc comun), cum apare uneori și la Aristotel (*koimos topos*; *Cf. Topica*, VII, 4, 154 a), adică loc de „întâlnire” a celor cinci predicabili sau „voci”, despre care s-a vorbit mai sus (*Cf. Comp.*, cart II, trat. 2), sau „așezare” (*sedes*), cum apare aici. În legătură cu noțiunea „om”, de exemplu, despre care s-a tot vorbit în această lucrare, ea are, ca loc comun al genului („viețuitoare”) și al diferenței („rațională”), definiția exprimată prin „viețuitoare rațională”. Cantemir va enumera în continuare și alte tipuri de locuri comune.
- [1245] În realitate, Aristotel numește „arta”, mai precis „metoda” respectiv *dialectică* și numai cărțile le numește *topice* (*ta topika*).
- [1246] Este vorba de alte locuri comune (afară de cei cinci predicabili sau „voci” (*vide supra* n. 244), care caracterizează o anumită noțiune.
- [1247] *Cf. Inst. log.*, part II, cart II, trat. 1, cap. 7, p.ms. 281-287 În continuare, sofismele sunt numite, în terminologie scolastică, *fallacia*.
- [1248] Este vorba de *Novum Testamentum, Secundum Iohannem*, 9, 39, unde se zice: *ut qui non vident videant*, „pentru ca cei care nu văd să vadă”.
- [1249] Adică „ignorarea respingerii”. Termenul de „respingere” (în grecește *elenchos*) provine de la Aristotel, care tratează despre „respingerea sofistică”, respectiv „contraargumentul sofistic” = când cineva vrea să combată în mod sofistic o anumită teză susținută de altcineva, bazându-se pe ignorarea condițiilor de argumentare, a naturii obiectului în discuție sau a condițiilor în care se găsește obiectul. Dacă cineva susține că „doi este dublu”, zice Aristotel (*De Soph.Elenchis*, 5, 167a), pentru faptul că „doi este dublu lui unu”, contraargumentul sofistic va dovedi că „doi nu este dublu lui trei” și deci „doi nu este dublu”, ignorând condiția raportării lui la unu.
- [1250] În latină *cavillatorio* „batjocoritor”, cu referire la „ignorarea” din sofismul respectiv (*vide supra* n. 249)
- [1251] Sofismul este numit de regulă *petitio principii* sau *circulus vitiosus*.
- [1252] *vide supra* n. 249.

[253] Cf. *Inst. log.*, part. I, cart. III, cap. 8, p.ms. 73-74. După cum se observă, este vorba de un adaos după sfârșitul lucrării. Locul său cel mai potrivit era la sfârșitul cap. 6 (cart. III, trat. 1), în care este de altfel amintit modul indirect *Pareso* (p.ms. 77). Originea denumirilor pentru modurile indirecte, respectiv *Grammasi Cesare*, *Amisti*, *Pareso*, este greu de precizat. Primul este de origine grecească, al doilea latină (este de fapt denumirea unui mod din figura a II-a, *vide supra* n. 231). Spre deosebire de numele obișnuite, a căror primă literă indică modul silogistic din figura I, la care poate fi redus modul indirect (și uneori - la latini - celelalte litere indică operațiile logice necesare reducerii), denumirile folosite aici nu au altă menire decât aceea de a cuprinde vocalele *a*, *e*, *i* și *o*, care indică calitatea și cantitatea componentelor silogistice propoziționale (*vide* amănunte în *Studiul introductiv*).

[254] Respectiv transformarea premisei minore în majoră și invers.

INDICE*

a, 75
 a avea, 42
 abstracție, 6, 8, 17
 acervalis (*videa* sorit)
 accident, 10, 21, 24, 26, 28, 29,
 31, 32, 45, 49, 50, 51, 53, 89
     - particular, 32
     - universal, 32
 același, 27
 acord, 86
 acțiune (act, activitate), 10, 11,
 12, 13, 22, 33, 40, 41, 54, 87
 acum, 34
 Adam, I
 adecvat, 20, 21
 adevăr, III, 1, 17, 20, 83, 86
 adevărat, 7, 13, 14, 67, 68, 75, 83,
 88, 90
 adjectiv, 5, 12
 adverb
     - negativ, 16
 adversar, 21
 a fi în ceva (într-un subiect), 25,
 26, 27, 30, 32, 33, 35, 44, 45, 47,
 51
 afirmație (afirmativ), 7, 13, 16,
 17, 72, 75, 76, 78, 79
 alteritate, 33
 altul, 27, 28
 amfibolie, 88
 Amisti, 92

analog, 6, 8, 9, 26, 39
 antecedent (ă), 67, 68, 69, 70, 72,
 73, 74, 75, 77, 87, 90°
 a posteriori, 85, 86
 a priori, 85
 argument
     - cornut, 71
     - cumulativ, 71
     - științific, 2
 argumentare, 3, 21, 68, 69, 70, 71,
 72, 87, 89
 Aristotel, 1, 2, 7, 8, 10, 11, 12,
 17, 18, 82, 86, 87, 88
 artă, 23, 41, 87
     - a artelor, 2
     - instrumentală, 1
     - logică, 19, 20, 22
 asentiment, 68
 a se spune despre ceva (un
 subiect), 25, 26, 30, 32
 astronomie, 41
 așezare, 10, 42, 44, 87
 Averroes, 89

 Barbara, 76
 Baroco, 78
 blitiri, 5, 86
 Bocardo, 80
 bun, 7

 calitate, 10, 16, 35, 37, 38, 39, 43,
 50, 52, 75
 Camestres, 78
 cantitate, 10, 16, 33, 34, 35, 42,
 43, 75
 capacitate, 36
 caracter, 38
 categoric, 2, 6, 10, 11, 25, 26, 29,
 30, 32, 39, 42, 43, 48
 cauză, 27, 37, 40, 73, 82, 87
     cele patru -, 15
     - eficientă, 15, 27, 48

* Cifrele indică paginile de manuscris, notate marginal în traducerea de față

- finală, 48
- formală, 85
- materială, 84
- proximă, 85

când, 10, 42
cât, 35
Celantes, 78
Celarent, 76
Cesare, 92
cineva, 7
circumstanță, 87
compunere, 3, 5, 88
comun, 53, 54
concept, 1, 3
concluzie, 67, 68, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 88, 90
conexiune, 68, 69, 71, 72, 74
consecință, 66, 68, 69, 74, 75

- bună, 70, 71
- formală, 70, 71
- materială, 70, 71

consecvent, 66, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 90
contingent, 15, 17, 90
continuu (itate), 33, 34, 35
contrarietate, 16, 18, 31, 38, 39, 42, 87, 90

- contradictorie, 16, 19
- contrară, 16, 17
- opusă, 16, 17, 19
- subalternă, 16

convenție, 5, 11
conversiune, 25, 26, 39
copulă, 12
corect, 20, 21
Creatorul (*vide* Dumnezeu)
cunoaștere, 2, 22, 23, 24, 48, 68, 84, 85

- anterioară, 86

Darapti, 80
Darii, 76
Datisi, 80
definiție, 1, 2, 9, 20, 25, 29, 30, 31, 32, 44, 46, 48, 51, 52, 53, 82, 84, 87

- fizică, 15
- metafizică, 15

demonstrație, 20, 82, 84, 86

- la paritate, 20
- minoră, 20
- pentru că, 82, 83, 85
- pentru ce, 82, 83

dialectică, 2
dialegestai, 1
dialectician, 2, 87
diavolul, II
diferență, 10, 15, 28, 33, 45, 49, 51, 52
dilemă, 71
Disamis, 80
discernământ, 44
disciplină, 86
discurs(iv), 5, 73
dispoziție, 36, 37
diviziune, 3, 13, 33
doctrină, 84, 86
Domnul (*vide* Dumnezeu)
dovadă, 83, 85, 86
Dumnezeu, I, II, 3, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 17, 19, 41, 48, 85

e, 75
echipolent, 69
efect, 83, 84, 85, 87
element, 84
entimemă, 71
entitate, 8, 33

- reală, 17
- formală, 17

enumerare, 87
eroare, 23, 88, 89, 90,
esență, 2, 4, 6, 9, 10, 24, 26, 29, 30, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 50, 51, 52, 53, 84
etimologie, 3
etiopian, 38, 52
Eva, I
Evanghelie, 88
evidență, 86
exemplu, 71
existent, 29, 32, 33, 35, 53

existență, 29, 30, 33, 84
experiență, 22, 23, 82
expresie, 13

facultate, 21, 24, 29, 72
fals(itate), 1, 13, 14, 17, 75, 83,
86, 88, 90
fantezie, 4
față de ceva (relație), 10, 39
făclie, 1
Felapton, 80
fel de a fi, 35, 36
Ferio, 76
Ferison, 80
Festino, 78
figură, 36, 38
- silogistică, 75, 81
prima -, 76, 92
a doua -, 77
a treia -, 80
ființă, 41
filosofie, III, 1
formă, 13, 18, 38, 40, 81, 83

gen, 10, 15, 17, 24, 25, 27, 30, 31,
40, 41, 42, 44, 46, 49, 50, 51, 54
- intermediar, 47
- subaltern, 29, 48
- suprem, 26, 29, 33, 47, 48
George, 76
Gramasi, 92

i, 75
ideea, 4
idee, 38
identitate, 33, 40
ignoratio elenchi, 89
imaginație, 24
imaterial, 13
incapacitate, 36
incompatibil, 87
individual, 6, 8, 24, 28, 32, 46,
47, 48, 49, 51
inducție, 71

inferență (inferat, a infera), 66,
67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 83, 84,
90

instrument
- rațional, 1
intelect, 3, 20, 21, 41, 68, 72, 73
intenție, 6, 25, 52
simplă, 4
- primară, 24
- separată, 24
ipoteză, 27, 28, 42
irațional(itate), 25, 54
Iuda, 46
Iudeu, 46

împărțire, 2, 3, 5, 15, 24, 48
îndoielnic, 2
în fapt, 86
înălțime, 18
înger, 5
în putință, 86
înțelepciune, III, IV

judecată, 40, 68, 70, 73
jurământ, 87

lege
- a silogismului, 73
Liceu, 2
Limenos, 92
linie, 34, 35
literă, 75
loc, 34, 35, 42, 87
logic(ă), III, IV, 1, 4, 19, 20, 21,
22, 91
- artificială, 2
- naturală, 2
definiție -, 1
împărțire -, 2
scop -, 3
subiect -, 3
logician, 2
logos, 1
lumină, II, III, 1, 22, 69, 73

martor, 87
 mărire, 33, 34, 35, 43
 matematic, 38
 materie, 13, 33, 48, 54, 70, 84, 90
   - a propozițiilor, 14, 15
   - a silogismului, 66, 81, 82, 83
   - contingentă, 17
   - necesară, 15
 medicină, 23
 memorie, 25
 metafizică, 22
 metaforă, 3
 metodă, III
 minciună, 91
 minte (mental), II, 4, 12, 20, 21,
 24, 68, 70, 73
 mișcare, 33, 35
 mod, 5, 7, 16, 40, 81
   - de combatere, 17
   - indirect, 77, 92
   - silogistic, 76, 78, 80
 mulțime, 33, 46

necesar (necesitate), 2 15, 22, 66,
 75, 82, 84, 90
 neființă, 41
 negație (negativ, a nega), 7, 12,
 13, 16, 17, 18, 19, 72, 75, 76, 77,
 78, 79, 88
 neproporționalitate
 nimeni, 7
 Noe, 27
 nu, 16
 număr(abil), 27, 28, 33, 34, 35
 nume, 1, 4, 9, 11, 29, 38, 48, 50
   - compus, 7
   - nedeterminat, 12, 13

o, 75

obiect, 20, 21, 84, 87
 observație, 23
 operație, 2, 41, 72
   - logică, 2
   - a intelectului, 3
   - a minții, 3, 20, 21, 68, 70, 73
 opinie, 41

opoziție (opus), 16, 17, 19, 50, 90
   - privativă, 18
 oralitate, 21
 oricine, 7, 16

paralogism, 73
 Pareso, 77, 92
 participație, 40
 participiu, 12
 particular(itate), 6, 8, 10, 14, 16,
 17, 22, 23, 32, 69, 71, 74, 75, 77,
 79, 90
 pasiune (pasiv), 10, 36, 37, 40,
 41, 86
 pasivitate, 10, 13
 Paul, 27, 70
 părere, 87
 pecete, 38
 peri hermenias, 2
 peripatetician, 3
 Petru, 14, 15, 26, 27, 48, 51, 76,
 89
 Platon, 8, 27, 33, 43, 49
 platonician, 54
 plăsmuire, 24
 Porphyrius, 3, 6, 10
 posesie, 10, 18, 36, 42, 43, 44
 posterioristic, 82
 potențial (potență), 34, 41, 86
 potrivit cu ceva, 13
 pozitiv, 17, 39
 poziție, 40
 practic, IV, 82
   cunoaștere -, 2
 predicabil, 25
 predicament, 25, 42
 predicat, 12, 13, 14, 15, 26, 67,
 72, 74, 76, 77, 92
 prejudecată, 87
 premisă, 66, 71, 72, 74, 75, 76,
 83, 90
   - adevărată, 83
   - anterioară, 83
   - indemonstrabilă, 83
   - majoră, 66, 78, 79
   - minoră, 66, 78, 81

- necesară, 84
- nemijlocită, 84
- primă, 83
- probabilă, 86
- principiu, 72, 83, 90
- privativ (privativ), 17, 18, 44
- probabil(itate), 82, 86, 87, 88
- pronunțare, 9
- propoziție, 4, 12, 13, 14, 15, 72, 92
  - adevărată, 88
  - categorică, 14
  - condiționată, 70
  - contingentă, 15
  - determinată, 14
  - improprie, 15
  - ipotetică, 14
  - mentală, 4
  - necesară, 15
  - nedeterminată, 14
  - particulară, 14
  - probabilă, 88
  - proprie, 15
  - silogistică, 66
  - universală, 14
- proprietate, 15, 84, 86
- propriu, 10, 15, 16, 25, 32, 45, 52, 53, 54
- raționament, 71, 73
- rațiune (raționalitate), 9, 11, 22, 23, 25, 40, 49, 54
- răuvoitorul (*vide* diavolul)
- regulă, 1
- relativ, 40
- relație (*vide* și față de ceva), 39, 40
- repaus, 20, 33
- respingere
  - sofistică, 2, 91
- roșire, 6, 11, 13
- semn, 34, 86, 90
- semnificație, 9, 24
- separat de ceva, 13

- silabă, 7
- silogism, 3, 17, 21, 66, 67, 69, 71, 72, 81, 85
  - absolut, 81
  - demonstrativ, 81, 82
  - dialectic, 87
  - expozitiv, 74
  - imperfect, 71
  - ipotetic, 81, 82
  - modal, 81
  - probabil, 86, 87
  - sofistic, 87
  - universal, 1
  - principiul, 72
- simț, 25, 40
- sinonim, 26
- Socrate, 8, 27, 39, 49, 78
- sofism, 3, 87, 89, 90, 91
  - al accidentului, 89
  - al ambiguității, 88
  - al compunerii, 88
  - al consecventului, 90
  - al principiului, 90
  - al non-cauzei, 90
  - în cuvinte, 88
  - în lucruri, 88, 89
- sorit, 71
- specie, 10, 13, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 40, 45, 46, 48, 49, 50, 53, 54
  - infimă, 29, 47, 48
- speculativ(ă), IV, 41, 82
  - cunoaștere -, 2
- Stagiritul (*vide* Aristotel)
- subiect, 8, 12, 13, 14, 15, 20, 23, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 35, 41, 51, 54, 72, 73, 74, 76, 79, 84, 86, 89
- substantiv, 12
- substanță, 10, 29, 30, 32
  - particulară, 32
  - primă, 31
  - secundă, 30, 31
  - universală, 32
- sunet, 6, 11, 13
- suprafață, 34, 35
- supoziție, 73

știință, 3, 22, 23, 82, 83, 84

Tatăl preamilos (vide
Dumnezeu)

temperament, 36, 37

termen, 3, 5, 13, 73

- abstract, 8

- analog, 8, 9

- categorematic, 5, 6, 7, 14, 45

- complex, 6, 7, 8

- de a doua intenție, 6

- de primă intenție, 6

- determinat, 6

- echivoc, 6, 8, 9, 24, 26, 39,

41, 42, 43, 73, 88

- extrem, 67, 69, 92

- incomplex, 6, 7, 8

- individual, 6, 8

- logic, 4

- major, 66, 69, 92

- mediu, 67, 69, 73, 74, 75, 76,

77, 79, 82, 84

- mental, 4

- minor, 66, 69, 92

- multivoc, 6

- nedeterminat, 6, 8

- particular, 6, 8

- scris, 4

- sincategorematic, 5, 6

- transcendent, 6

- universal, 6, 8

- univoc, 6, 9

- verbal, 4, 5

etimologia -, 3

împărțirea -, 3

natura -, 4

Timeus, 1

topos, 87

unde, 10, 42

unitate, 24, 34

universal(itate), 6, 8, 10, 14, 16,

23, 25, 32, 71, 74, 75, 81, 90

unul, 27

valabil, 74, 75, 76, 77, 81

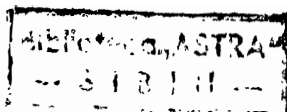
valid(itate), 68

verb, 4, 11, 12, 13

voce, 3, 6, 10, 11, 44, 45

vorbire, 1, 3, 33, 34, 35, 69, 71,

88

Tehnoredactare: Angela Ilovan

Culegere computerizată: Silviu Vodea

Tipărit: **Semne' 94**

CORPUSUL FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI

ISBN 973-44-0164-5

LEI: 2 500